

**історія
І мови**

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНОЗНАВСТВА ім. І.КРИП'ЯКЕВИЧА

Ірина Черевко

**ФРАЗЕОЛОГІЯ ПАМ'ЯТОК
УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ
XVI–XVII СТОЛІТЬ:
СЕМАНТИКА, СТРУКТУРА, СТИЛЬ**

Львів - 2013

У монографії вперше в українському мовознавстві системно досліджено фразеологію різних за стилями українських пам'яток XVI–XVII ст., виявлено її багатство, визначено джерела та шляхи її формування. На базі фактичного матеріалу (понад 500 фразеологізмів) класифіковано фразеологічні одиниці в ідеографічному аспекті, розглянуто найпродуктивніші фразеосемантичні групи, семантичні ряди та структурні моделі, які формують фразеологізми на позначення фізичного та психоемоційного станів людини, її поведінки та мовленнєвої діяльності. Здійснено порівняльний аналіз зафіксованих фразеологізмів з аналогічними та ідентичними фразеологічними одиницями інших слов'янських літературних мов, простежено їхній історичний розвиток, частотність використання фразеологізмів у різних стилях української мови XVI–XVII ст., визначено системні зв'язки у фразеології.

Рецензенти:

чл.-кор. НАН України, доктор філологічних наук,
професор **Василь Німчук**
кандидат філологічних наук, професор **Надія Бабич**

Затвердила до друку Вчена рада
Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України

ISBN 978-966-02-5833-4

© Ірина Черевко, 2013
© Обкладинка – Михайло Москаль, 2013

ЗМІСТ

Передмова	7
Розділ перший.	
Теоретичні засади вивчення фразеологізмів	10
I.1. Становлення історичної фразеології, її теоретичне опрацювання	10
I.2. Розуміння суті фразеологічної одиниці, її релевантних ознак.	17
I.2.1. Відтворюваність	23
I.2.2. Часова стійкість	24
I.2.3. Нарізнооформленість	26
I.2.4. Фразеологічне значення	28
I.2.5. Номінативна функція	34
I.2.6. Експресивність	37
I.3. Системні зв'язки у фразеології	39
I.3.1. Полісемія	39
I.3.2. Омонімія	42
I.3.3. Синонімія	43
I.3.4. Варіантність	46
I.3.5. Антонімія	49
Розділ другий.	
Семантико-структурні типи фразеологізмів	52
II.1. Класифікація фразеологізмів в ідеографічному аспекті.	52
II.2. Фразеосемантична група ‘Фізичний стан людини’	55
II.2.1. Семантичний ряд ‘народжуватися / народитися’	55
II.2.2. Семантичний ряд ‘померати / померти’	58
II.3. Фразеосемантична група ‘Психоемоційний стан людини’	92
II.3.1. Семантичний ряд ‘зневажати / зневажити (кого)’	92
II.3.2. Семантичний ряд ‘страждати / зазнати страждань’	97
II.3.3. Семантичний ряд ‘плакати / заплакати’	106
II.4. Фразеосемантична група ‘Людська поведінка’	115

II.4.1. Семантичний ряд ‘убивати / убити, знищувати / знищити (кого, що)’	115
II.4.2. Семантичний ряд ‘звеличувати / звеличити (кого, що)’	126
II.4.3. Семантичний ряд ‘низько вклонятися (кому); просити (кого); скаржитися (кому)’	129
II.4.4. Семантичний ряд ‘обдурювати / обдурити (кого)’	133
II.4.5. Семантичний ряд ‘діяти недоброчинно, відступати від моральних норм’	137
II.4.6. Семантичний ряд ‘володіти (ким, чим); бути власником (чого)’	141
II.5. Фразеосемантична група ‘Мовленнєва діяльність людини’	153
II.5.1. Семантичний ряд ‘говорити / заговорити’	153
II.5.2. Семантичний ряд ‘примусити кого-небудь мовчати’	157
Розділ третій.	
Стильові особливості фразеологізмів.	161
Висновки.	187
Умовні скорочення	196
Література	197
Джерела.	216
Індекс аналізованих фразеологізмів	230

ПЕРЕДМОВА

У кожного народу
в його живій мові
ховається найсвятіше:
його Віра, його Серце,
його Душа, його Філософія.

Іван Огієнко

Специфічною рисою будь-якої мови є фразеологізми, які етимологічно пов'язані з різними сферами народної духовної культури, зокрема з обрядами, звичаями, повір'ями. Саме у фразеології максимально сконцентровано культурно детерміновану семантику, яка і відображає своєрідну картину світу, і водночас вдосконалену систему уявлень, які цю картину творять. Образні вислови також несуть не тільки предметну, а й естетичну інформацію: пробуджують уяву, викликають переживання у слухачів, прикрашають мову, передають її дух.

Українське мовознавство має значні здобутки в галузі дослідження фразеології в таких напрямках: 1) семантика фразеологічних одиниць (ФО) (Л. Авксент'єв, М. Алефіренко, Н. Бабич, Я. Баран, Л. Булаховський, О. Селіванова); 2) фразеологічна символіка в лінгвокультурологічному (В. Васильченко, О. Каракуця, О. Левченко, В. Маслова) та когнітивному (І. Глуховцева, С. Денисенко, Д. Добровольський, М. Жуйкова, О. Селіванова) аспектах;

- 3) історія, етимологія і становлення фразеологізмів (М. Демський, В. Забіяка, І. Забіяка, А. Івченко, Л. Коломієць, А. Майборода, Ф. Медведєв, Л. Скрипник, В. Ужченко);
- 4) діалектна фразеологія (Н. Бабич, Д. Гринчишин, М. Доленко, Н. Кірілкова, Н. Коваленко, В. Лавер, М. Олійник, Г. Ступінська);
- 5) фразеологічна стилістика (Л. Авксентьєв, І. Білодід, Г. Їжакевич, А. Супрун, І. Чередниченко);
- 6) дослідження ФО як перекладознавчої категорії в системі внутрішньотекстових зв'язків (Р. Зорівчак, В. Калашник, А. Кунін, Н. Щербань);
- 7) ФО як об'єкт компаративістики (О. Балабан, О. Забуранна, О. Левченко, О. Суховій, З. Унук, Н. Щербакова);
- 8) жаргонно-аргогічна фразеологія (Л. Ставицька, О. Ткаченко).

Попри значну кількість монографій, лексикографічних праць, фахових наукових статей, присвячених висвітленню багатьох питань фразеології, зокрема аналізу фразеологічних перетворень, які відбулися на сучасному етапі розвитку мови, надалі недостатньо вивченими в українському мовознавстві є проблеми історичної фразеології. Адже саме вивчення фразеологічної системи в діячності та синхронії, на нашу думку, сприятиме комплексному вивченню конкретних лінгвістичних явищ. Зокрема фразеологізми XIII ст. стали об'єктом студій А. Генсьорського, XIV–XVII ст. — Л. Коломієць, к. XVI – поч. XVII ст. — М. Онишкевича, XVII ст. — Л. Батюк, Л. Бойчука, О. Суховій, XVI–XVIII ст. — В. Денисюка, А. Івченка та ін. Однак, незважаючи на вказані вище дослідження, у яких мовознавці здебільшого обмежилися лише пам'ятками одного стилю (ділового, художнього чи публіцистичного), відчутно бракує наукових робіт історичного плану, в яких на багатому мовно-

му матеріалі було би проаналізовано особливості вживання ФО порівняно із фразеологією споріднених мов. Тому діахронний підхід у вивченні фразеологізмів у давніх пам'ятках української мови залишається актуальним.

У монографії детально опрацьовано ФО на позначення фізичного та психоемоційного станів людини, її поведінки та мовної діяльності, засвідчені в різностильових пам'ятках української мови XVI–XVII ст.; проаналізовано їхню семантику, структуру, походження; простежено історичний розвиток; виявлено спільне й відмінне у функціюванні аналізованих фразеологізмів у білоруській, російській, польській, чеській, болгарській літературних мовах.

Джерельною основою дослідження слугували матеріали картотек “Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.” та “Історичного словника українського язика” Є. Тимченка (картотеки зберігаються в Інституті українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, м. Львів). Залучено також матеріали словників: загальномовних (П. Білецького-Носенка, Б. Грінченка, Словника української мови в 11-ти томах та ін.), історичних (української, білоруської, російської, польської мов), фразеологічних (української, болгарської, польської, чеської мов) та “Етимологічного словника української мови”.

За створення та видання наукової праці авторка завдячує своєму Вчителеві та Наставникові, видатному лексикографу світлої пам'яті Дмитрові Гринчишину та високоповажним рецензентам — чл.-кор. НАН України, докторові філологічних наук, професорові Василеві Німчукові та кандидатові філологічних наук, професорові Надії Бабич.

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ВИВЧЕННЯ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ

І.1. Становлення історичної фразеології, її теоретичне опрацювання

Фразеологія як наука — порівняно молода галузь на слов'янському ґрунті (бере початок від 40-х років ХХ ст.), більшість досліджень стосується саме сучасної мови (літературної та діалектної), а історична фразеологія залишається недостатньо вивченою, що зумовлено насамперед недоступністю значної кількості писемних пам'яток, зокрема рукописних. Досі немає одностайності в поглядах учених стосовно окреслення завдань та методики історичної фразеології, відсутній історичний етимологічний фразеологічний словник української мови. Тому на сучасному етапі лінгвістичних досліджень проблеми історичної фразеології є особливо актуальними, адже без історії мови неможливо всебічно зрозуміти її сучасний стан. “Для того, щоб фразеологія як наука змогла вийти з глухого кута, потрібно, щоб її об'єкти вивчалися і в історичному плані. У цьому — актуальність праць з діахронної фразеології” [Юрченко 1984: 4].

Перші дослідження з історичної фразеології знаходимо в науковій спадщині О. Потебні. Він розглядав мову в контексті культури, духовного життя народу. Провідним для вченого був генетично-історичний підхід до лінгвістичних фактів, се-

ред них і фразеологізмів. Народні звичаї, повір'я, обряди, етимологічні здогади О. Потебня використував для тлумачення стійких сполук. Різнопластові ФО він пов'язував зі смисловими асоціаціями, виявляв структурно-семантичні взаємопереходи в синхронії та діахронії, визначав місце тропів і стилістичних фігур у фразеотворчих процесах, заклавав теоретичні основи метафоричного переносу [див.: Потебня 1862; Потебня 1905]. На важливості вивчення фразеологічного матеріалу в історичному аспекті наголошував також Л. Булаховський, який закликав “добирати різний матеріал, здатний кинути світло на походження, семантико-побутові корені певних фразеологізмів, і дати конкретне пояснення, коли, де та як той або інший вираз набув пізнішого свого, вже безпосередньо не зрозумілого, значення, що з ним обертається в мові як належний їй фразеологізм” [Булаховський 1975: 68].

Формування історичної фразеології як окремого наукового напрямку сягає другої половини ХХ ст. завдяки працям Б. Ларіна. Учений розробив класифікацію за історичною еволюцією семантично усталених сполук, наголошуючи на зв'язку фразеології з історичною поетикою. Досліджуючи семантичні зрушення фразеологізмів у діахронії, вчений установив, що умовами, які визначають розвиток фразеологічних стереотипів із вільних словосполучень, є: 1) втрата реалії; 2) метафоризація; 3) деформація компонентного складу. Узявши за основу класифікації історичний принцип аналізу ФО, дослідник визначив три ступені виникнення нерозкладних одиниць на основі вільних словосполучень: 1) вільні словосполучення; 2) метафоричні словосполучення; 3) ідіоми [Ларин 1977: 147–148].

На сучасному етапі мовознавці сформували такі основні завдання історичної фразеології, як: 1) збирання й систематизація ФО за пам'ятками української писемності (О. Суховій); 2) аналіз виникнення конкретної ФО, з'ясування її походження та розвитку (А. Аксамітов, А. Бирих, Я. Складана, О. Юрченко); 3) дослідження змін загального фразеологічного складу в різні періоди розвитку мови (А. Бирих, Я. Складана, О. Юрченко); 4) опис типів історичного розвитку ФО порівняно з іншими сполученнями слів або зіставлення їх із вільними словосполученнями, генетичними прототипами одиничних фразеологізмів на різних етапах розвитку мови (А. Аксамітов, Я. Складана); 5) виявлення змінного, хронологічно рухливого контексту (В. Мокієнко), а також наявності чи відсутності семантичних зрушень в одному з компонентів фразеологічного словосполучення або в усьому словосполученні (Л. Костючук), що, відзначимо, є значним позитивом.

Трактуючи історичну фразеологію як розділ фразеології, що вивчає фразеологічну систему на певних етапах її розвитку, дослідники вказують на взаємозв'язок синхронії та діахронії [Будагов 1971: 41; Аксамітаў 1978: 138; Бенвенист 1984: 35; Ескерт 1984; Місєк 1984; Мокієнко 1990^а: 27; Задорожний 1999: 27], оскільки “без синхронного вивчення мови неможливий її діахронний аналіз, а без елемента діахронії неможливий вичерпний синхронний розбір” [Юрченко 1984: 5]. Вважаємо, що це твердження є цілком доречним. Адже вивчення фразеології за писемними пам'ятками не дає змоги розкрити всієї специфіки мовного явища, його становлення й розвиток. Існує також

думка про необхідність розмежування синхронії та діяхронії, тому що “система завжди синхронна, а в діяхронії можна спостерігати її становлення” [Телия 1966: 35]. До того ж при вивченні історичної фразеології, на думку німецького мовознавця Р. Еккерта, крім певної мовної ситуації, треба брати до уваги факти з усіх наявних форм у мові, тобто наріччя, сленги тощо, а також античну міфологію, історію, біблійну літературу, повір’я [Eckert 1984]. Під час історичного дослідження вчений враховує міжмовні фактори, стан семантичної еволюції, становлення семантико-структурних моделей.

У вирішенні проблеми становлення фразеології як системи та вивченні ФО окремих пам’яток мовознавці послуговуються різними принципами й методами дослідження.

Зокрема розкриття процесів фразеологізації, простеження мовних явищ динамічного характеру в складі ФО, визначення першоджерел споконвічної, традиційно-книжної й запозиченої фразеології староукраїнської мови, її стилістичне використання, дослідження явища полісемії, виявлення особливості стійких сполук відображено у численних працях Л. Коломієць (“З фразеології української ділової писемності XIV–XV ст.” (1959); “О фразеологических сочетаниях языка украинских актов XIV–XV веков” (1961); “Фразеологичні багатства полемічної літератури кінця XVI – початку XVII ст.” (1972) та ін.). Дослідниця вперше здійснила спробу генетично вивчити фразеологічні засоби староукраїнської мови.

Зіставно-діяхронний аналіз ФО дав можливість О. Юрченкові на базі великого фактажу пам’яток встановити фразеологічний фонд за один період

розвитку літературної мови. Крім того, вчений запропонував нову методику дослідження розвитку фразеологічного складу, уточнив ряд понять, визначень, положень діяхронної фразеології (наприклад, релевантні ознаки ФО, дефініція ФО та ін.) [див.: Юрченко 1984].

Здійснюючи когнітивно-ономасіологічний аналіз мотиваційних процесів у фразеологічній системі мови, О. Селіванова врахувала синхронні та діяхронні чинники фразеотворення, можливості проектування ФО на обряди, звичаї, вірування, забобони, традиції народу, різні фольклорні жанри тощо [див.: Селіванова 2004].

Історію формування лексики та фразеології української мови від XIV ст. висвітлено в колективній монографії українських учених “Історія української мови: Лексика і фразеологія” (автори: В. Горобець, В. Карпова, Л. Коломієць, В. Німчук та ін.) [Історія 1983]. Однак це дослідження не є вичерпним через відсутність відповідно підготованої наукової та матеріальної бази. Окремо розглянуто в монографії фразеологію XIV–XV ст., у якій виділено дві групи: міжстильові фразеологізми і фразеологізми власне ділового стилю, описано їх структурні типи та семантику, розглянуто генезис та розвиток народнорозмовної та книжної фразеології XVI–XVIII ст.

Порівняльний аналіз історичних (XVIII ст.) і сучасних фразеологізмів російської мови, їх функціонування, виявлення загального і специфічного здійснила М. Палевська [див.: Палевская 1977]. Дослідниця також звернула увагу на проблему варіантності у фразеології, виділивши лексичні, формально-граматичні, структурні, квантитативні, словотвірні та змішані варіанти.

Комплексний огляд формальних і стилетворчих лексико-фразеологічних засобів чолобитних XVII ст. порівняно з відповідними особливостями інших стильових різновидів тогочасної літературної мови уперше здійснив російський мовознавець С. Волков [див.: Волков 1981].

Досліджуючи псковські літописи, Л. Костючук виділив низку визначальних рис ФО:

- 1) метафоричне переосмислення вислову;
- 2) стійкість зв'язку нового, актуального значення з внутрішньою формою і відносною стійкістю компонентного складу;
- 3) повторюваність вислову в текстах пам'яток, що свідчить про відтворюваність і вживання його в мові минулого [Костючук 1979: 98].

Використання методу структурно-семантичного моделювання для вивчення джерел походження фразеологізмів запропонував В. Мокиєнко. Цей метод передбачає:

- 1) поєднання лінгвістичного й історичного критеріїв оцінки з метою об'єктивності аналізу фразеологічної гіпотези;
- 2) наявність початкового етапу дослідження походження фразеологізму, що базується на вивченні його лінгвістичних особливостей;
- 3) встановлення належності вислову до певної синтаксичної моделі;
- 4) встановлення етнографічних фактів, що являють собою систему, частиною якої є фразеологізм, утворений від вільного сполучення слів [див.: Мокиєнко 1989^а: 77–95].

Особливу увагу дослідник звертає на те, що за фразеологічною глибиною відкривається безмежна товща матеріальної та духовної культури, яку надій-

но зберігає мова, — найдавніші уявлення про світ, релігійні погляди та звичаї, народні обряди, закони повсякденного життя наших предків. І саме ця “по-замовна” інформація, на думку вченого, яку містять у собі фразеологізми, викликає всенародний інтерес до історії фразеології [див.: Мокиєнко 1986: 18–19].

На необхідності етнолінгвістичних праць у сфері відображення етнокультурного фону за допомогою мовних одиниць наголошує і В. Васильченко. Він стверджує, що “відтворення правильної внутрішньої форми ФО дає змогу відновити образ-генотип, що ліг в основу процесу вторинного називання, у результаті чого утворився фразеологізм. Установлення зв’язку з архаїчними образами-концептами розкриває справжню історичну суть такої фраземи, усуває незрозумілість етнокультурного тла, що мотивувало її виникнення, формує канали зв’язку з глибинними архетипами свідомості [Васильченко 2009: 34].

Завдяки порівняльно-історичному методу здійснено аналіз ФО різних слов’янських мов, виявлено сутність фразеології, закони її формування у слов’янських мовах, з’ясовано специфіку функціонування фразеологізмів у мові та мовленні у монографії В. Мокиєнка “Славянская фразеология” (1989). У працях “Историческая фразеология: этнография или лингвистика?” (1973), “Историко-этимологический анализ фразеологии та етимологія лексики” (1990) мовознавець стверджує, що при вивченні історичної фразеології необхідно використовувати етнографічний матеріал і намагатися розкрити первинну образність (чи її відсутність) фразеологізму, виявити його вихідну модель [Мокиєнко 1973: 34], тобто здійснювати етимологічний аналіз. “Що дав-

ніший фразеологізм, то більше відрізняється лексемний склад його компонентів від первісного, то різноманітніше варіювання” [Мокиєнко 1989^a: 27]. Саме такі підходи до історичної фразеології надають працям В. Мокієнка значної ваги.

Порівняльно-історичний метод як основний також застосовують у своїх дослідженнях: О. Ткаченко, який виокремив стійкі і найбільш вивчені фразеологізми слов'янських мов, типологічно спільні з неслов'янськими, з'ясував їх походження, зокрема зв'язок із фіно-угорським субстратом, наголосивши на тому, що порівняльно-історична фразеологія “пов'язана з історією і... повинна звернутися до поняття часу” [Ткаченко 1979: 19]; Е. Солодухо [див.: Солодухо 1977], який розглянув фразеологічні запозичення із залученням матеріалу англійської, французької, латинської та російської мов; Л. Костючук [див.: Костючук 1980^b], який пропонував вивчати й порівнювати ФО у слов'янських і неслов'янських мовах та ін.

З'ясуванню етимології ФО присвячені праці А. Аксамітова [Аксамітаў 1978: 3], А. Бириха [Бирих 1995], С. Волкова [Волков 1981], А. Назаряна [Назарян 1987], О. Суховій [Суховій 1997], М. Толстого [Толстой 1988], а вивченню окремих пам'яток — Л. Батюк [Батюк 1959], Л. Бойчука [Бойчук 1954], А. Генсьорського [Генсьорський 1961].

1.2. Розуміння суті фразеологічної одиниці, її релевантних ознак

Ще й досі у працях фразеологів існують розбіжності в поглядах на предмет, обсяг фразеології, її природу, розвиток, специфіку внутрішньої форми

ФО, не визначено надійних способів дослідження фразеологічного складу мови, не встановлено системи точних термінів.

Зокрема термін “фразеологія” вживається у трьох значеннях: 1) розділ мовознавства, що вивчає фразеологічну систему мови в її сучасному функціонуванні і з погляду історичного розвитку; 2) наука про сукупність лексем різної якості та різних типів; 3) сукупність фразеологізмів тієї чи іншої мови (СРФТ: 98; УМ: 712). На означення відтворюваних стійких сполук в українському мовознавстві використовуються терміни *фразеологізм* [Григораш 1980; Григораш 1986; Григораш 1987; Конопленко 1990; Баран 1997; Божко 2002; Майборода 2002], *фразема* [Алефіренко 1987; Кононенко 1993], *ідіома* [Шерех 1951; Удовиченко 1965], *фразеологічний зворот* [Бойко 1984; Лещук 1999], *стійкий словесний комплекс* [Денисенко 1993], простежується паралельне вживання термінів-синонімів *фразеологічна одиниця / фразеологізм* [Бойко 1984; Юрченко 1984; Пономарів 1993; СЛТ: 324], *фразеологічна одиниця / фразеологічне сполучення* [Коломиєц 1978], *фразеологізм / стійка фраза* [Скрипник 1973⁶]; *фразеологізм / фразеологічна одиниця / фразеологічний зворот* (СРФТ: 89); *фразеологізм / фразеологічна одиниця / фразеологічний зворот / фразема* (УМ: 708). Таку різноманітність та невизначеність фразеологічних термінів зумовили, очевидно, спроби вчених-фразеологів, по-перше, систематизувати різноманітний фразеологічний матеріал, по-друге, виробити неоднакові наукові принципи для такої систематизації.

Від 40-х років ХХ ст. завдяки теорії В. Виноградова поширено класифікацію ФО за семантичним

принципом, відповідно до якого у працях фразеологів з'являються нові терміни на позначення семантичних типів фразеологізмів, а саме: 1) *фразеологічні зрощення* — немотивовані й неподільні одиниці (*у чорта в зубах; дати кучми*), 2) *фразеологічні єдності* — теж семантично неподільні одиниці, але цілісне значення їх певною мірою умотивоване значенням компонентів (*тримати камінь за пазухою; прикусити язика*); 3) *фразеологічні сполучення* — тип фраз, що створюються реалізацією невірних значень слів (*зачепити честь; порушити питання*) [Виноградов 1947: 24–25; Архангельский 1964; Жуков 1987; Ужченко 1988; Шевченко 1990; Петриця 1999]; 4) *фразеологічні вирази*, до яких належать такі стійкі у своєму складі і вживанні фразеологічні звороти, які є не тільки семантично подільними, а й складаються цілком зі слів із вільним значенням (*Вовків бояться — в ліс не ходити; Не все золото, що блищить*) [Шанский 1985: 84]. Необхідно підкреслити, що ця класифікація ФО відіграла важливу роль в опрацюванні деяких теоретичних питань фразеології, наприклад, у розкритті механізму утворення фразеологічного значення, у виявленні відношення семантики цілого до його складових частин. Недоліком класифікації можна вважати відсутність чіткості щодо вмотивованості розмежування фразеологічних єдностей і зрощень і не врахування всіх груп фразеологізмів, наявних у мові. Навряд чи можна погодитися також із тим, що назви установ віднесено до фразеології.

Варто звернути увагу на те, що нечіткість у розмежуванні фразеологічних зрощень і фразеологічних єдностей, співвідносних за своїм значенням зі

словом, дозволила деяким дослідникам об'єднати два типи ФО в один клас під терміном *ідіома* [Телія 1988: 11; Мокиєнко 1989^а: 5].

Іншу класифікацію запропонував Г. Удовиченко. За синтаксично-семантичною структурою та емоційно-експресивними відтінками він поділив фразеологічно зв'язані словосполучення української мови на такі три типи: *ідіоми, фразеологічні вирази та фразеологічні сполучення* [Удовиченко 1965: 22–23]. Фразеологізми першої і третьої груп є виразниками понять, а також емоційно-експресивних нашарувань, що супроводжують ці поняття і входять у речення як його структурні елементи (*баглаї бити; дурня клеїти; починати з азів; віддати богу душу; збіг обставин*). Фразеологічні вирази — прості чи складні висловлювання з характерною для них інтонацією повідомлення — за спостереженням ученого, сформувалися з лексикалізованих прислів'їв і приказок (*В тихому болоті чорти водяться; Стріляв у ворону, а влучив у корову*). Класифікація, яку запропонував Г. Удовиченко, згодом призвела до певної плутанини та недостатньої чіткості трактування терміна *ідіома*. Він почав застосовуватися в широкому значенні як неперекладна мовна одиниця (від гр. *ιδίωμα* 'самобутній зворот') (СІС: 217) і вужче — як словосполучення, зміст якого не впливає зі значень компонентів [Авксентьєв 1988: 50; СЛТ: 89]. У деяких працях простежується паралельне вживання термінів як синонімічних, наприклад, *ідіома / фразеологічне зрощення* [Гаврин 1967: 46; Ларин 1977: 48], *ідіома / ідіоматичний вираз* (СЛТ: 89), *ідіома / ідіоматизм* (СРФТ: 18; УМ: 197). До речі, велику кількість синонімів до терміна *фразеологічна одиниця* засвідчено у лекси-

кографічній праці О. Ахманової: *автоматизовані фрази, автоматизований елемент, ідіоматичний вираз, ідіоматичне словосполучення, лексикалізоване словосполучення, неподільне словосполучення, неподільне сполучення слів, нерозкладне словосполучення, нерозкладне сполучення слів, стійкі звороти, фразеологічний зворот, фразеограма, фразеологема, фразеологізм*, що вносить певну розмитість у науковий текст. Інші терміни — *ідіома, лексикалізоване дієслівне словосполучення, фразеологічна єдність, фразеологічна займенникова єдність, фразеологічне сполучення і фразеологічне зрощення* — подано як різновиди ФО (СЛТА: 503–504).

1972 року І. Ковалик висловив слушну думку про те, що “для уточнення фразеологічних понять та вдосконалення фразеологічних термінів треба зберегти основний принцип термінотворення — дотримання однозначності термінів” [Ковалик 1972: 4]. Задля вдосконалення й уніфікації термінів на позначення основної ФО вчений пропонує вживати термін *фразема*, сукупність фразеологізмів називати *фраземікою*, а значення фраземи — *фраземним значенням*. Його підтримали такі мовознавці, як М. Алефіренко [Алефіренко 1987], М. Демський [Демський 1994] та В. Кононенко [Кононенко 1993]. Проте в українському мовознавстві термін *фразема* став багатозначним у результаті поширення граматичної класифікації ФО, вихідними для якої стали граматична форма та семантичні ознаки. Отже, традиційно стали називати *фраземою* стійке поєднання слів, побудоване тільки за моделлю словосполучення (*пуститися берега; стріляний горобець*), а під терміном *стійка фраза* розуміти ФО, структурно співвідносні з реченням

(урвався бас; рука руку миє) [див. дет.: Архангельский 1964: 57; Скрипник 1973⁶: 80].

На нашу думку, щоб досягти певної визначеності та однозначності у фразеологічній термінології, мовознавці повинні виробити концептуальні засади щодо виділення релевантних ознак ФО, що дасть змогу точно визначити обсяг фразеологічного фонду і не розглядати фразеологію у “вузькому” та “широкому” значенні. З огляду на різнобій в інтерпретації вищеназваних термінів пропонуємо вживати термін *фразеологізм* як такий, що має міцні традиції застосування у фразеологіях багатьох слов'янських мов. Порівняймо: ч. *frazeologismus*, слц. *frazeologismus*, п. *frazeologism*, р. *фразеологизм*, бр. *фразеалагізм*, болг. *фразеологизъм*, м. *фразеологизам*, срб. *фразеологизам*, хрв. *фразеологизам*, слн. *frazeologizem* (SSLT: 187). Зі стилістичною метою також можна послуговуватися синонімічним терміном *фразеологічна одиниця*. Відповідно *фразеологія* — розділ мовознавства, що вивчає фразеологічну систему мови в її сучасному функціонуванні і з погляду історичного розвитку, та наука про сукупність характерних засобів вираження думки, при таманних конкретній соціальній групі, окремому авторові, літературно-публіцистичному напрямі, діалекту чи групі говорів (УМ: 712), а під *фразеологічним складом*, або *фондом мови* — сукупність фразеологічних одиниць. Зважаючи на це, доречно послуговуватися іменником *фразеологізація*, а не *фраземотворення*, прикметником *фразеологічний*, а не *фраземний*, наприклад, *фразеологічні дослідження*, *фразеологічна синонімія*, *фразеологічний словник*, *фразеологічне значення* і т.д.

Залежно від того, які ознаки фразеологізму вчені вважають релевантними, визначається обсяг фра-

зоології. Прихильники її “широкого” розуміння, які до фразеологічного фонду залучають паремійні одиниці, афоризми [Скрипник 1973^б: 81; Лещук 1999; Назаренко 2001; Мороз 2002; Свердан 2003; Мацьків 2007], не можуть забезпечити створення й застосування універсальних для всієї системи методів дослідження. Помітною стала тенденція до звуження обсягу фразеології [Авксентьев 1988: 41; Мокиєнко 1989^б: 4; Демський 1994^б: 5].

Згідно із традиційним поглядом, прийнятим у роботах більшості мовознавців [Юрченко 1984: 20; Мокиєнко 1989^а: 4; Ужченко 1990: 16–19 та ін.], до категоріальних ознак фразеологізму зараховуємо такі основні ознаки, як: відтворюваність, часова стійкість (із допуском варіантності), нарізнооформленість, фразеологічне значення, номінативна функція, експресивність, а термін *фразеологізм* трактуємо як експресивну, відносно стійку, із можливою варіантністю сполуку з цілісним образно-переносним значенням та притаманними їй граматичними категоріями й відтворюваністю.

1.2.1. Відтворюваність

Усі дослідники підкреслюють, що фразеологічна відтворюваність — одна з основних ознак ФО [Скрипник 1973^б: 11; Жуков 1986: 5; Івашко 1986: 7; Мокиєнко 1989^а: 4 та ін.]. Специфіка фразеологічної відтворюваності полягає в тому, що ФО за своєю суттю в пам’яті людини як готові мовні одиниці і їх не доводиться заново будувати за певними правилами в момент мовлення [Медведєв 1977: 35; Авксентьев 1987: 43; Назарян 1987: 39]. Фразеологічна відтворюваність властива лише тим нарізнооформленим сполукам, складові частини яких

можуть функціювати або колись функціювали як самостійні одиниці. Безсумнівно, що вона притаманна всім фразеологізмам. Однак не всі відтворювані сполуки є предметом вивчення фразеології.

Важко погодитися з тими дослідниками, які називають відтворюваність основним критерієм розрізнення ФО, пор. праці В. Жукова [Жуков 1986], Л. Ройзензона [Ройзензон 1973], М. Шанського [Шанский 1985] та ін. Адже до фразеологічного фонду треба було б залучити такі відтворювані комплекси, як афоризми, складені терміни та найменування, приказки та прислів'я, мовні штампи і т.ін., що призвело б до розширення обсягу фразеології і таким чином “до втрати єдності науки про фразеологічний склад мови” [Lewicki 1994: 24]. Отже, під фразеологічною відтворюваністю розуміємо репродукування готових сполук в одному й тому ж вигляді, а не створення їх під час мовленнєвого акту. До того ж, розглядаючи ФО в історичному ракурсі, потрібно зважати й на те, що вони можуть із часом занепадати, тобто позбуваються здатності відтворюватися.

1.2.2. Часова стійкість

Відтворюваність тісно пов'язана зі стійкістю й зумовлена нею, адже “ФО відтворюється в готовому вигляді тому, що має стійкість на фразеологічному рівні” [Кунин 1970: 110]. Фразеологічну стійкість розуміють як:

1) відносно стабільне вживання ФО, що виявляється в збереженні її семантично-структурної моделі [Мокиєнко 1989^a: 12];

2) об'єм інваріантності різних аспектів ФО, створених такими показниками: стійкістю вживан-

ня, семантичною ускладненістю, нарізнооформленістю, неможливістю творення за породженою моделлю [Кунин 1986: 43];

3) постійність лексичного складу та значення ФО, тобто неможливість заміни компонентів та семантичної перебудови фразеологізму [Гаврин 1974: 25; Медведєв 1977: 36; Аксамитаў 1978: 21–22];

4) міра, ступінь семантичного злиття, нерозкладності компонентів ФО [Мелерович 1979: 9; Жуков 1986: 6].

На нашу думку, такі погляди на одну з релевантних ознак фразеологізму не є суперечливими, а лише позбавленими цілісності, бо явище розглядається з різних боків відповідно до зацікавлення автора.

О. Юрченко висуває поняття “часова стійкість”, маючи на увазі збереження ФО у часі, лінгвістичну спадковість основних її компонентів, що забезпечує тотожність фразеологізму впродовж певних періодів розвитку мови [Юрченко 1984: 21]. Проте українські пам’ятки XVI–XVII ст. свідчать, що поняття тотожності є відносним, тому що структура фразеологізму здатна до варіювання навіть упродовж одного історичного періоду, що, зрештою, не впливає на семантику, наприклад: *животь выривати (выдирати) / вырвати* (кому і без додатка) вживаються у знач. ‘убивати / убити’ (1648 МІКСВ: 346; поч. XVII ст. Проп.р.: 176 зв.; 1625 Злат.Н.: 129); *къ Богу (до Бога) ити / отийти* — ‘помирати / померти’ (1625 МІКСВ: 134; 1625 Коп.Каз.: 21). До того ж, стійкість ФО в писемних джерелах української мови XVI–XVII ст. встановити досить складно, бо це вимагає детального опрацювання повного корпусу тогочасних пам’яток. Лише такий підхід дозволить зафіксувати частотність уживан-

ня ФО (чим частіше фіксується фразеологізм, тим він стійкіший), а також застосовувати порівняльно-історичний метод (поява численної варіантної видозміни ФО на сучасному етапі є ознакою стійкості фразеологізму в давніший період).

Підсумовуючи сказане, можемо стверджувати, що часова стійкість — це збереження ФО в часі з допуском варіантності компонентів у структурі, яке зумовлено її семантичною цілісністю.

1.2.3. Нарізнооформленість

Фразеологізм у порівнянні зі словом — нарізнооформлена одиниця. Нарізнооформленість належить до категоріальних ознак всіх без винятку ФО, що впливає з її природи [Юрченко 1984: 19; Авксентьев 1987: 43 та ін.]. “Спрямованість руху до більшої нарізнооформленості, — за словами В. Мокієнка, — характерна для розвитку ФО. Цей рух стимулюється семантичними причинами, а саме — необхідністю посилити експресію стійкого звороту” [Мокиєнко 1989^а: 103].

Нарізнооформленість передбачає наявність мінімальної кількості компонентів фразеологізму. Дослідники одностайні в тому, що у складі ФО повинно бути як мінімум: два словесних компоненти, кожний із яких граматично оформлений як самостійна одиниця [Кунин 1986: 51–53; Назарян 1987: 36–37; Мокиєнко 1989^а: 23 та ін.]. Однак кількість компонентів не завжди є достатнім критерієм виділення ФО. Ще й досі не вщухли дискусії навколо того, чи вважати фразеологізмами мовні одиниці, що мають два компоненти, які генетично походять із комбінації повнозначного та службового слів, наприклад, *в гурмі, ні з місця, як в аптеці, мов на*

грані та ін. Учені по-різному підходять до цього питання. Наприклад, визначальним чинником розмежування ФО і складних лексем М. Шанський вважає кількість основних наголосів: їх має бути не менше як два. “Компонентний склад слова й ФО — данина орфографії, що не визначає ані семантико-граматичної, ані фонетичної самостійності й нарізнооформленості” — наголошує автор [Шанський 1985: 21]. Погляди М. Шанського не підтримують інші дослідники. В. Мокієнко, розглядаючи в діяхронному аспекті явища імплікації / експлікації на фразеологічному рівні, залучає до фразеології зазначені вище сполуки. Лінгвіст акцентує увагу на тому, що внаслідок імплікації фразеологізм усе більше наближається до слова. Межею такої імплікації стає “мінімальна фразеологічна одиниця” — сполучення повнозначного та службового слова [Мокиєнко 1989^a: 96]. Із іншого боку, причиною створення “мінімальної фразеологічної одиниці” може бути експлікація слова, розгортання його в порівняння [Ibid.: 78]. Л. Скрипник, усупереч власному трактуванню фразеологізмів, окремо виділяє ФО з одним повнозначним словом, ознаками яких є “стійкість, відтворюваність, ідіоматичність значення, еквівалентність слову, синтаксична нерозкладність, здатність розвивати полісемію” [Скрипник 1973^b: 98]. В. Ужченко та Л. Авксентьєв вважають, що такі ФО співвідносні за своїми моделями зі словосполученням і становлять собою своєрідний розряд фраз, що виникає внаслідок метафоризації і характеризується цілісним значенням [Ужченко 1990: 36]. На цілісності фразеологічного значення прийменниково-відмінкової моделі наголошує і дослідниця Ю. Божко [Божко 2002: 16], яка виділила

дві стадії, що проходять такі структури: це — адвербіалізація та ідіоматизація [Ibid.: 4]. М. Демський у дослідженні щодо творення ФО зазначив, що в мовленні залежно від потреб спілкування велику кількість українських фразеологізмів утворено на базі вільних синтаксичних конструкцій. Це передусім “конструкції, що складаються з повнозначного слова, при якому можуть бути, а можуть і не бути пояснювальні слова, і прийменника (це конструкції прийменниково-відмінкові), конструкції з часткою *не* або *ні* (*ані*), конструкції, що складаються зі сполучника та повнозначного слова”, наприклад: *без зайвих слів; ні шеляга, ні слова; в одну душу* та ін. [Демський 1994⁶: 35]. Є. Конопленко, як і М. Демський, звертає увагу на структурний, а не семантичний аспект досліджуваних у її праці прислівникових ФО, виділяючи при цьому як окрему модель поєднання повнозначного та службового слів [Конопленко 1986: 43]. Такі спостереження вчених дають усі підстави вважати сполуки повнозначного слова зі службовим фразеологізмами, утвореними за окремою моделлю. Проте у поданих вище тлумаченнях не враховано взаємодії двох ознак — обривності та метафоричності, що, на нашу думку, чи не найбільше відображає специфіку фразеології. Наприклад, образні сполуки *під боком* ‘близько, поруч’; *на корінь* ‘остаточно, цілком, повністю’; *за море* ‘далеко, в далекі краї’ і под. відрізняються від стійких сполук з *верхом*, з *віку*, на *щастя* та ін.

1.2.4. Фразеологічне значення

ФО як самостійна одиниця мови вирізняється семантичним змістом. Проте це твердження підтримують не всі фразеологи. Зокрема, Л. Скрип-

ник [Скрипник 1973^б: 73]; О. Юрченко [Юрченко 1984: 19] наголошують на тому, що ФО притаманна “надслівність лексичного значення”, а тому фразеологізм може виступати в реченнях еквівалентом слова.

Більшість сучасних дослідників фразеологічної семантики вважає, що значення ФО має свою специфіку порівняно з лексичним. Воно полягає в опозиційній єдності двох категоріальних ознак: нарізноформленості компонентів та відносній цілісності семантики, завдяки якій компоненти ослаблюють свої окремі значення [див.: Кунин 1986: 122]. Отож у структурно-семантичному плані ФО є складнішими утвореннями, ніж слова, бо значення фразеологізму визначається не одним компонентом, а двома, трьома й більше, складові ж слова — це морфеми, які не є самостійними одиницями, не існують поза словом.

За В. Жуковим, фразеологічне значення виникає внаслідок злиття понятійного змісту з категоріальним значенням. Понятійний зміст передається всім звуковим комплексом компонентів, а категоріальне значення визначається переважно граматично головним компонентом [Жуков 1978: 16].

Фразеологи й досі не однозначні щодо статусу компонентів ФО та їх участі у творенні фразеологічного значення. Деякі вчені визначають компоненти ФО як повнозначні слова [див.: Скрипник 1973^б: 103; Савенкова 1989: 46–48]. Інші наголошують на десемантизації слів під час фразеологізації, тобто втраті номінативної функції і самостійності слів, які функціують лише як компоненти ФО і творять цілісне значення [див.: Мелерович 1988: 23; Чепасова 1988: 18]. Компоненти ФО не здатні

актуалізуватися, відтворюватися в мовленні, тому що позбавлені лексико-семантичної самостійності [Жуков 1978: 73]. Отже, значення фразеологізмів, як переконують деякі дослідники, не впливає зі значень компонентів. Із цим твердженням можна погодитися лише тоді, коли йдеться про фразеологізми зі стертою семантикою, із затемненою або непрозорою внутрішньою формою. Проте не варто відкидати мотивованих ФО, у яких первісне значення компонентів впливає на семантику звороту [Тугра 2005: 29]. Змістова цілісність таких фразеологізмів постає здебільшого при певному переосмисленні (метафоричному чи метонімічному) конкретного словосполучення чи речення, внаслідок чого починає домінувати узагальнено-переносне значення [див.: Жуков 1978: 6; Конопленко 1986: 41; Авксентьев 1987: 45; Ужченко 1990: 35; Денисенко 1993: 52; Пономарів 1993: 125; Пономаренко 2003: 5; Жуйкова 2007: 16, 41] Переосмислення — один зі способів відображення дійсності у свідомості людини, пов'язаний із відтворенням реальних чи уявних особливостей відображуваних об'єктів на основі встановлення зв'язку між ними. Врахування цього чинника не дозволяє залучати до фразеологічного фонду термінологічні та нерозкладні сполуки, яких так багато функціює в пам'ятках української мови XVI–XVII ст. і які мають обмежену сферу використання, характеризуються однозначністю, вживаються на позначення певного поняття, дії, процесу, відношення, наприклад: *вина церковна, дань бобровая, день судный, година волная, бобровые гоны, день суботный* т.ін.

На основі опрацювання наукової літератури можна виділити кілька напрямів щодо окреслення співвідношення “термін — фразеологізм”:

1) терміни — частина фразеологічного складу (О. Ахманова, С. Гаврин, А. Генсьорський, А. Капелюшний, Л. Коломієць, М. Шанський). А. Капелюшний визнає, що складні терміни *теоретичні положення, накласти резолюцію, мати місце* і под. позбавлені експресивності, образності, є нечисленними, походять із різних книжних джерел і належать до термінологічної сфери [Капелюшний 2001: 37], однак це не заважає йому віднести їх до фразеології. О. Федоров виділяє в російській мові невелику групу зворотів, які поєднують і термінологічні, і фразеологічні ознаки (*анютины глазки, блинный стол, бабьи сплетни*), і називає їх номенклатурно-термінологічними фразеологізмами [Федоров 1980: 39];

2) терміни — це вільні словосполучення, а не ФО (А. Аксамітов, Я. Баран). Термінологічні словосполучення в розумінні вчених цього напрямку функціонально відрізняються від фразеологізмів і є складеними назвами спеціальних понять, предметів, що мають обмежену сферу використання [Аксамітаў 1978: 14], а такі ознаки, як цілісність, образність, місткість значення, експресія, стійкість тощо, відокремлюють ФО від термінологічних сполук [Баран 1997];

3) терміни — це усталені словесні комплекси, а не ФО (Б. Михайлишин, І. Чернишова);

4) термінологічні утворення можуть входити до складу фразеології лише за наявності набутого образно-переносного значення (М. Алефіренко, А. Григораш, Н. Щербань), наприклад, *заяча лапка, сидіти на колесі* та ін.

На нашу думку, не варто поєднувати термінологічні стійкі сполуки з ФО. У своєму дослідженні

ми будемо опиратися на твердження, що терміни — це вільні словосполучення, а не фразеологізми (див. дет.: другий напрямок).

Значну вагу у всебічній реалізації значень ФО має контекст, бо фразеологізми можуть функціювати в різному словесному оточенні, що призводить до зрушень у семантиці. “Входячи у текст, фразеологізм сприймається як частина цілого, що асоціюється з ним усіма елементами свого змісту, як елемент тексту, і одночасно — як мовна одиниця, що реалізує частково чи повністю своє інваріантне значення” [Мелерович 1988: 5]. Зокрема в дослідженому матеріалі можна виділити ФО, які реалізують у контексті одне або кілька значень, наприклад: *зъ головы выбити* (що кому) — ‘переконати (кого в чому)’ (бл. 1619 Аз.В.: 182); *вылупить очи || очи вылупить* (кому, чому) — 1) ‘осліпити, позбавити очей (кого)’ (поч. XVII ст. Пчела: 29 зв.); 2) ‘позбавити здатності правильно розуміти що-небудь’ (п. 1616 Прич.отех.: 8); і впродовж історичного періоду можуть набувати нових значень: пор. стукр. *линѣю вести* — ‘походити (звідки)’ (1632 Євх.: 292) → суч.укр. *вести свою лінію* — 1) ‘послідовно домагатися здійснення чого-небудь’; 2) ‘настирливо триматися у розмові певної теми, не відступати від чогось’ (ФСУМ I: 76); стукр. *дати поличокъ || поличокъ дати* (кому) — ‘вдарити когось по обличчі’ (1598–1599 Відп.ПО: 1057) → суч.укр. *дати (відміряти, відважити, заліпити) / давати (відмірювати, відважувати, заліплювати) ляпаса, ляца* (кому і без дод.) у знач.: 1) ‘ударити кого-небудь долонею по обличчі’; 2) ‘завдавати сорому, образи кому-небудь; зганьбити когось’ (ФСУМ I: 221).

Змінена з часом семантика в результаті тривалої взаємодії компонентів фразеологізму впливає

на метафоричну, образну першооснову ФО [Кононенко 1993: 21]. Саме образне світосприймання, яке виникає в результаті переосмислення вільного слововсполучення або на основі постійних асоціативних зв'язків, лежить в основі внутрішньої форми. Наприклад, певний образ лежить в основі деяких ФО в пам'ятках із дієсловом *быти*. Це сполуки *быти на вдовемъ столцы* у знач. 'залишатися вдовою' (1531 AS III: 386); *быти на смертельной постели* у знач. 'перебувати у передсмертному стані' (1545 AS IV: 419), оскільки вдовиного стільця та смертної постелі як таких немає, тобто відбулася певна метафоризація, яка вплинула на загальне значення фразеологізму, а дієслово *быти* можна замінити синонімом *сидѣти* (у першому випадку, що й прослідковується в українській мові XIV–XV ст. — див.: ССУМ I: 395) та *лежати* (у другому випадку). Зокрема дослідники з'ясували, що образність є одним із компонентів національної специфіки мови [див.: Лозко 2001: 67–68, 83; Левченко 2003: 67–69; Соловець 2004: 56; Ткаченко 2004: 106–107; Чукіна 2004: 6]. Саме “в образній основі фразеологізмів відбиваються характерологічні риси світобачення, які виступають складовою частиною поняття “менталітет” [Назаренко 2001: 1, 14, 17]. Отже, внутрішня форма як формалізований семантичний елемент, що передає те чи інше уявлення про характер відношень між вихідним етимологічним значенням та похідним від нього актуальним значенням [Мелерович 1980: 16], здатна створювати додаткові семантичні відтінки і впливати на експресивність.

Висуваючи ідею додаткового семантичного навантаження як специфічної риси фразеологічного значення, дослідники розуміють його по-різному.

В. Жуков зауважує, що при порівнянні смислового обсягу слова і фразеологізму виявляється зазвичай семантичний залишок. Не випадково значення ФО часто передається не одним словом-ідентифікатором, а розгорнутими словосполученнями, тобто описово [Жуков 1978: 20]. Інші дослідники акцентують увагу саме на конотативному аспекті значення фразеологізму, яке характеризує самого мовця [див.: Мелерович 1980: 23; Глухов 1989: 35; Коломиєць 1990: 9; Демський 1994^a: 10; Баран 1997: 11]. До конотативного аспекту значення фразеологізму відносимо експресивну оцінність, емоційність, стилістичне забарвлення.

Отже, фразеологічне значення, на нашу думку, — це цілісне образно-переносне значення, що характеризується емоційністю, експресивною оцінністю, стилістичним забарвленням та нарізнооформленістю компонентів фразеологізму.

1.2.5. Номінативна функція

Номінація — називання предметів, явищ, дій, якостей за допомогою мовних засобів — явище складне і багатогранне. На номінативній функції ФО наголошують багато мовознавців, зокрема на їх вторинній номінації, бо фразеологізми називають уже названі предмети чи поняття, а не творяться для номінації якихось нових фактів чи явищ, тобто відбувається семантична трансформація компонентів [Алефіренко 1987: 71–72; Савенкова 1989: 46; Давиденко 1992: 41; Левченко 2002: 311; Майборода 2002: 1]. Однак варто зауважити, що номінація фразеологізмів полягає саме в уточненні, конкретизації та емоційно-експресивній оцінці вже названих словами фактів чи явищ [Глухов 1989: 36; Дем-

ський 1994^б: 4; Ляшенко 1997: 6], із чим цілком погоджуємося.

Відомо, що у процесі номінації взаємодіють три сутності: 1) позначувана реалія (сфера денотації); 2) її понятійне відображення (сфера сигніфікації); 3) найменування [Языковая номинация 1977: 73]. Услід за А. Мелеровичем та В. Мокієнком, під денотатом ми розуміємо узагальнені, типові уявлення про явища об'єктивної дійсності [Мелерович 1988: 3]. Відповідно, сигніфікат — уся інформація про властивість денотата [Телия 1996: 109].

Із проблемою номінації найтісніше пов'язана внутрішня форма ФО, яка є засобом відображення навколишньої дійсності, передає певне уявлення про характер відношень між первинним етимологічним значенням та похідним від нього актуальним (переосмисленим) значенням, тобто актуальне та етимологічне значення є взаємопов'язаними та неподільними [Мелерович 1980: 16; Ужченко 1990: 28].

Досі залишається невирішеною проблема номінативної функції фразеологізмів, які генетично склалися із речень. На сучасному етапі багато дослідників вважають речення теж номінацією, однак номінацією особливого типу, денотатом якої є ситуація [Языковая номинация 1977: 37]. Існує і протилежна думка. Зокрема, мовознавець А. Назарян виділяє некомунікативні та комунікативні ФО. До номінативних ФО відносить лише ті некомунікативні фразеологізми, які, у свою чергу, враховуючи лексико-граматичне значення, поділяються на такі розряди: субстантивні, ад'єктивні, дієслівні та адвербіальні ФО. Комунікативні ж фразеологізми, які співвідносяться з реченням і виступають у ролі

самостійних комунікативних одиниць, перебувають поза номінацією [Назарян 1987: 60].

Аналізуючи пам'ятки української мови XVI–XVII ст., ми залучили до фразеологічного фонду, на відміну від прислів'їв та приказок, ФО, побудовані за моделлю речення. Дотримуємося думки О. Павленко, що розрізнявальною ознакою названих структур є номінативна функція останніх, оскільки саме “ФО не властиві категорії предиката і модальності, вони не мають смислової та інтонаційної завершеності і завжди виступають у ролі члена речення” [Павленко 1990: 10]. Звідси випливає, що номінативна функція характерна для всіх різноструктурних ФО, а прислів'я та приказки стоять поза об'єктом вивчення фразеології. Наприклад, в основі ФО *смерть заглядає (дивиться, зазирає) / заглянула (подивилась) в очі* (кому) лежить узагальнене (переосмислене) уявлення, а не судження чи завершена думка, суб'єкта про фізичний стан людини, а саме — її смерть, кончину.

Зауважмо, що процес найменування об'єкта у ФО проходить шляхом переосмислення крізь призму почуттів, емоцій, образних уявлень. У цьому полягає складність денотата фразеологізму. До того ж В. Телія акцентує увагу на виділенні раціональної та емотивної оцінок у денотативному компоненті ФО. На його думку, раціональна оцінка, яка несе об'єктивну значимість і базується на логічних судженнях, належить денотативно-сигніфікативній сфері фразеологізмів. Емотивна ж оцінка, в основі якої — емоційна реакція мовця на об'єкт, належить конотації [Телія 1986: 5]. Емотивно-оцінна модальність становить ядро експресивності.

1.2.6. Експресивність

Більшість мовознавців виділяє експресивність як релевантну, характерну саме для ФО ознаку [Масюкевич 1962: 12; Удовиченко 1965: 20; Коломиец 1978: 24; Юрченко 1984: 140; Вольванг 1988: 103; Ляшенко 1997], внаслідок чого звужується обсяг фразеології і відкидаються такі нейтральні відтворювані стійкі сполуки, як терміни, словесні формули, штампи. Фразеологи підкреслюють перевагу експресивно-оцінного компонента в семантичній структурі фразеологізмів [див.: Вакуров 1983: 23–24; Кунин 1986: 154; Гвоздарев 1989: 14; Мокиєнко 1989^a: 210; Ужченко 1990: 11; Демський 1994^b: 5]. Ми погоджуємося з такою думкою, вважаючи, що власне експресивність є тією категоріальною ознакою, яка виправдовує виділення фразеології як окремого рівня мови.

Експресивність тісно пов'язана з емоційністю ФО, тобто чуттєвою оцінкою об'єкта, тому що фразеологізми мають здатність виражати почуття, емоції, відповідно емоційно оцінювати предмети мовлення [Пономаренко 2003: 4], до того ж ставлення мовця до об'єкта чи процесу може бути іронічним, жартівливим, зневажливим та ін. Дослідниця Т. Осіпова зазначає, що “за законом мовленнєвого поглинання емоцій, негативні емоції, що накопичуються, нейтралізуються у формі яскравих образних висловів, причому ступінь нейтралізації негативу прямо пропорційний колоритності та оригінальності вислову” [Осіпова 2008: 23]. Із погляду емоційного ставлення мовців до конкретного уявлення О. Пономарів поділяє фразеологізми на дві групи: 1) звоти, що набули емоційного забарвлення внаслідок перенесення оцінки уявлення на узагальнене зна-

чення фразеологізму; 2) звороти, емоційність яких формується внаслідок оцінки предмета або явища, названого ФО [Пономарів 1993: 125–126].

До експресивності, як зазначають фразеологи [Мокиєнко 1989^а: 131; Солодуб 1989: 6; Ужченко 1990: 11–19; Доброльожа 1997: 6], призводить також образність, тобто наочно-чуттєві уявлення про предмети та явища об'єктивної дійсності, які виникають у результаті семантичної двоплановості ФО. Отже, не варто ототожнювати образність з експресивністю. Під останньою розуміємо ступінь образного уявлення, який базується на основі зіставлення значення ФО, утвореного внаслідок переосмислення, із прямим значенням вільної омонімічної сполуки. Згідно з власними дослідженнями фразеологізмів у писемних пам'ятках XVI–XVII ст., факторами посилення експресивності вважаємо метафоричне, метонімічне, гіперболічне переосмислення, що збуджують асоціативні уявлення, римованість окремих ФО на основі звукової симетрії компонентного складу, наприклад: *страхъ огорнулъ* (кого) — 'хтось перелякався' (1611 АрхЮЗР 3/І: 167); *мухи оганяти* — 'недбало хреститися' (1608 Гарм.: 222); *до [кръвавого] поту* — 'до виснаження' (XVI ст. УЄ Трост.: 56); *варити и проливати* (що) — 'невмілими діями зводити щось нанівець' (1615–1616 Виш.Поз.мысл.: 238), а також градальне розміщення в межах одного речення дієслів одного семантичного ряду — нейтрального літературного слова і розмовного компонента ФО зі зневажливим забарвленням, наприклад: *Бо и маляр, глядячи на тварь королевскую, малюеть, //... а за одверненемъ твари, умалевати не можетъ, для того, же не влѣплял¹ в¹ малара очій* (1627 Дух.б.: 283–284).

Підсумовуючи, підкреслимо, що природа експресивності є результатом трьох категорій — емоційної оцінки, образності та інтенсивності.

1.3. Системні зв'язки у фразеології

Вивчення системних особливостей ФО, виявлення системних зв'язків у фразеологічному складі мови, їхніх закономірностей належить до актуальних питань фразеологічної науки. Однак, незважаючи на важливість та актуальність проблематики, усі ці питання не лише не з'ясовані, але й мало висвітлені, — маємо на увазі полісемію, омонімію, синонімію та антонімію.

1.3.1. Полісемія

Аналіз фразеологічного матеріалу дає підстави твердити, що певній частині фразеологізмів властива полісемія. Як і кожна із системних груп, полісемія має на сьогодні невирішені питання: не з'ясовано відмінності між багатозначністю ФО і багатозначністю лексичних одиниць; не встановлено, які ж існують визначальні фактори багатозначності фразеологізмів. Така невизначеність і стала причиною того, що деякі фразеологи заперечують існування полісемії у фразеології. Зокрема мовознавці О. Єфимов, В. Телія заперечують можливість розвитку нових значень ФО, аргументуючи це “образною семантикою, що не допускає варіацій значення” [цит. за: Ужченко 1990: 46]. Проте більшість учених [Бабич 1970: 26; Скрипник 1973^а: 3; Авксентьєв 1988: 61; Конопленко 1990: 42; Баденкова 2001: 80] зазначає, що поява нових значень

зумовлена словесним оточенням, яке надає фразеологізмам різноманітної семантико-синтаксичної сполучуваності та нових семантичних зрушень, повторних метафоризацій. Наголосімо, що сполучуваність фразеологізмів не є різноманітною, бо у суті своїй фразеологізми — складніші утворення, ніж слова чи вільні поєднання слів. Їх будова передбачає обов'язкову наявність не менше, ніж двох нарізнооформлених компонентів. Сполучуваність ФО залежить від стійкості їхньої структури. При багатозначності повинно відбуватися зрушення семантики, яке не таке активне, як у словах, оскільки базується на основі вторинної метафоризації: кожне наступне значення повинно бути більш образним та абстрактним.

Розвиток фразеологічної семантики може відбуватися різними шляхами. Нові значення у ФО, як зауважують мовознавці, можуть виникати: **1)** унаслідок послідовного розвитку їх значення, тобто на підставі першого (або попереднього) значення (*послідовне переосмислення*) або **2)** унаслідок різнобічного розвитку їх значення, тобто на базі початкового значення вільного словосполучення (*паралельне переосмислення*) [Назарян 1987: 210; Демський 1994^а: 6]. Механізм повторного переосмислення полягає у виникненні первинно-образного значення, що породжує вторинно-образне як наслідок наступного повторного переосмислення [Скрипник 1973^а: 4].

Зрушення семантики, що призводить до багатозначності, можна продемонструвати на прикладі таких фразеологізмів, засвідчених у пам'ятках української мови XVI–XVII ст.:

• *на очи выставити* — 1) (що) 'з'ясувати суть чогось': *бѣ... нам такъ великого грѣха шпетност*

на очи выставить (поч. XVII ст. Проп.р.: 289 зв.); 2) (кому) ‘осоромити (кого)’: *Позор бывше: Позорствоуеми, или позороу бывше: Былисте людемъ на очи выставленыи* (1627 ЛБ: 86) (паралельне переосмислення);

● *колоти очи* (увъ очи) (кому, кого) — 1) ‘викликати роздратування у кого-небудь’: *Тые то слова бж҃іе живые явне колю(т) обѣдвѣ оцѣ ты(м) всѣмъ которые та(к) великою а ва(ж)ною справоу его на едино(и) особѣ проти(в) воли его завешаютъ* (1587 См.Кл.: 9 зв.); 2) ‘дорікати кому-небудь’: *Подобно тебе (соборы вселенские) колютъ увъ очи, же ихъ не держишь!* (1599 Ант.: 759) (послідовне переосмислення).

Із огляду на це, для фразеологізмів у пам'ятках досліджуваного періоду характерна поступова поява нових значень. Наприклад, паралельне переосмислення проявляється у ФО *на свѣтъ вырнути*, яка в XVI ст. уживалася у знач. ‘несподівано стати відомим для багатьох’ (про те, що приховувалося): *яко да правда во тмѣ лжи вашее не сѣдит, але на свѣтъ на явно всѣмъ вырнет* (1598 Виш.Кн.: 280), а в сучасній літературній мові розвинулося ще й друге значення — 1) ‘несподівано ставати відомим для багатьох’: *То недавне минуле одразу впливе на поверхню*; 2) (чого і без додатка) ‘з'являтися де-небудь’: *Рафаїл якось автоматично виринув на поверхню* (ФСУМ І: 98), розширивши структуру завдяки паралельному вживанню дієслів-синонімів та видовим варіантам (*впливати* (*виринати*) / *вплисти* (*виринуть*) на поверхню). ФО *главу кланяти* (*приклоняти*, *скланяти*) (кому, перед ким) репрезентує послідовне переосмислення, яке виникло поступово, поетапно, функціонуючи у XV ст.

як *похилити голову* зі значенням ‘скоритися’: *того дилѣ радли есмь оуси посполоу поднѣти собѣ неволю как мочи имем и похилити соби голову томоу поганствоу* (ССУМ II: 216); у XVI ст. цей фразеологізм набув нового значення ‘шанувати, поважати (кого)’: *Слушина и пристоина есть речь чловѣка чтити, шановати, миловати, и главу предѣ нимѣ кланяти* (1580 Пис.пр.лют.: 79), а в сучасній українській мові проявився у двох значеннях, одне з яких відновилося й активізувалося; пор. *схилити / схилити голову* (чоло, шию): 1) ‘поважати’: *Брат Изогон довѣв так безперечно потребу жертви, що і сам я мусив схилити голову*; 2) ‘скоритися’: *Тут [в Арджанті] кожен приїжджий схиляє голову перед талантом великого індійського народу* (ФСУМ II: 872). Ці семантичні зміни, очевидно, зумовлені рухливістю структури ФО, яка допускає варіювання компонентів, що впливає на словесне оточення та сполучуваність фразеологізмів.

1.3.2. Омонімія

Із багатозначністю тісно пов’язане явище омонімії ФО, оскільки існує судження, що воно виникає в результаті розпаду полісемії [Демський 1994^б: 6]. Під фразеологічними омонімами розуміємо такі ФО, які повністю збігаються за компонентним складом, але не мають нічого спільного у значенні. Фразеологічна омонімія вивчена ще недостатньо, особливо в українському мовознавстві. Різна образна основа сполук є критерієм розрізнення полісемії та омонімії на фразеологічному рівні [див.: Бабич 1979: 25–26; Шанский 1985: 43; Назарян 1987: 235; Авксентьев 1988: 108–109]. А загалом, як справедливо зазначає Н. Бабич, фразеологічна омонімія

менш поширена, ніж полісемія, на що вказує, зокрема, і незначна кількість фразеологізмів-омонімів у досліджених пам'ятках української мови. Це пояснюємо цілісністю фразеологічної номінації, своєрідністю структури й семантики [Бабич 1970: 26], бо збіг двох ФО, які були б тотожні не одним, а кількома компонентами і становили б одне ціле, трапляється рідко. На думку більшості фразеологів, існують два шляхи утворення фразеологічних омонімів: **I** як результат різних процесів фразеологізації одного й того ж вільного словосполучення або метафоризації синтаксичних омонімів (*гетерогенні омоніми*), наприклад, у пам'ятках українській мови XVII ст.: *на каркь наступати* (кому): 1) (про смерть) 'наближатися до когось': *моу ю(ж) Смерт'... на каркь настоупає(т)* (1615 Лям.Жел.: 2 зв.); 2) 'добиватися переваги': *На каркь му, о сыну, дужо настоупаєшиь, И горкостю ему [неприятелю] ся въ горлѣ ставаешь* (1630 Трагп.: 164); **II** як наслідок розриву семантичних зв'язків між полісемійними ФО (*гомогенні омоніми*), наприклад, пор. стукр. *горѣхи гризти* — 'боротися, воювати': *такъ же оумер... пан лукашь жолкевскій // що с козаками горѣхи гриз* (серед. XVII ст. ЛЛ: 173–174) → суч.укр. *розгризти горіх* — 'вирішити, розплутати якусь важку справу': *Нехай вже раз той горіх розгризу* (ФСУМ II: 748).

І.3.3. Синонімія

Аналіз фразеологічного матеріалу засвідчує, що ФО мають здатність вступати в синонімічні відношення не тільки з близькими за значенням словами, але й з іншими фразеологізмами. Дослідженню фразеологічної синонімії присвячено чимало праць. У них визначено поняття фразеологічної синонімії

та її специфіку стосовно лексичної синонімії; подаються види фразеологічних синонімів відповідно до їх структури, семантики, синтаксичної функції.

Питання фразеологічної синонімії знайшло висвітлення у працях В. Баденкової [Баденкова 2001: 80], А. Григораш [Григораш 1987], М. Коломійця [Коломієць 1990], А. Матвієнка [Матвієнко 1965], П. Редіна [Редін 1994], Л. Скрипник [Скрипник 1973⁶: 211–228], В. Ужченка [Ужченко 1990: 55–57]. А. Матвієнко наголошує, що фразеологічна синонімія — складне явище. Відмінність фразеологічної синонімії від лексичної полягає в тому, що значення лексичних синонімів виходить зі значення одного слова. Натомість значення ФО утворилося внаслідок злиття значень лексичних компонентів, цього лексична одиниця не має [див.: Матвієнко 1965: 16].

Мовознавці неоднозначно трактують явище фразеологічної синонімії: одні об'єднують фразеологізми в синонімічні ряди на підставі спільного денотативного значення [див.: Бабич 1970: 13–14; Диброва 1989: 20; Редін 1994: 50], інші — спільного сигніфікативного аспекту їх значення, виділяючи предметно-поняттєву співвіднесеність як критерій формування фразеологічних синонімів [див.: Коломієць 1992: 35]. На наш погляд, доречно дотримуватися другої думки, оскільки фразеологічні синоніми позначають одне поняття, відтіняючи різні його аспекти, і побудовані на різних образах. Незважаючи на відмінні позиції мовознавців, спільним у тлумаченні фразеологічних синонімів залишається те, що вони близькі за семантикою, здатні виконувати однакову синтаксичну роль, але можуть відрізнятися відтінками значень або стилістичним забарвленням. До того ж, при установленні синонімії потрібно зважати “на широке контекстуальне значення” стій-

ких сполук [Скопненко 2007: 53]. Звідси випливає, що фразеологічними синонімами є такі ФО, які мають близькі значення та семантичну сполучуваність, позначають одне і те ж поняття, виконують однакову синтаксичну функцію, співвідносяться з однією й тією ж частиною мови, але відрізняються образною структурою, значеннєвими відтінками, компонентним складом, стилістичним або емоційно-експресивним забарвленням. Пор. у пам'ятках української мови XVI–XVII ст.: *въ очи мглу пуцати* (кому) (1621 Коп.Пал.: 634), *лудити свѣтомъ* (1598–1599 Апокр.: 38 зв.), *праздными словесы куклювати* (1588–1596 Виш.Кн.: 139), *съ палца выссати* (що) (1598–1599 Апокр.: 177 зв.), *лестъ въ сердци кувати* (1593 ЛСБ: 246, 1) — ‘бути неправдивим, обдурювати когось’. Окрім цього, зафіксовано ФО, які на сучасному етапі представлені синонімічними відповідниками, пор. стукр. *въ очи мглу пуцати* (кому) (1621 Коп.Пал.: 634) → суч. укр. *наводити / навести полуду (більмо) на очі* (ФСУМ I: 520) — ‘дурити когось’; стукр. *зъ мечь стати* (проти кого) (XVI ст. Сл. о см.: 334) → суч.укр. *схрестити мечі (списи)* (ФСУМ II: 873) — ‘воювати із кимось’. У синонімічному ряді прийнято виділяти домінанту, тобто стрижневе, найуживаніше та найбільш нейтральне, слово. Проте зробити це у фразеологічному синонімічному ряді дуже складно, оскільки кожен фразеологізм містить у собі переосмислене цілісне значення, ускладнене різними відтінками, і не можна виділити такий зворот, який би в найзагальніших рисах виражав поняття, спільне для всіх членів синонімічного ряду. Тому доречно, на нашу думку, групувати ФО в синонімічні ряди навколо нейтрального слова чи словосполучення.

У мовознавчій науці деякі дослідники сформува-ли окремі типи фразеологічних синонімів. М. Коломієць виділяє такі: 1) одноструктурні; 2) різноструктурні; 3) стилістичні [Коломієць 1990: 26]; М. Демський — 1) рівнозначні, або дублети; 2) семантичні; 3) стилістичні; 4) експресивно-емоційні [Демський 1994^a: 8]. Зважаючи на фразеологізми української мови XVI–XVII ст., різноманітні за структурою, стилістичним функціонуванням та емоційно-експресивним забарвленням, ми виділяємо такі групи фразеологічних синонімів: 1) одноструктурні; 2) різноструктурні; 3) стилістичні; 4) емоційно-експресивні.

Синонімічний ряд як своєрідна підсистема загальної системи мови жваво реагує на закономірності розвитку мови появою нових синонімів або синонімічних рядів. Об'єднуючись у синонімічні ряди, ФО по-різному виявляють близькість семантики. Це зумовлено й тим, що до синонімічного ряду можуть потрапляти і фразеологізми-синоніми, і фразеологізми-варіанти.

І.3.4. Варіантність

У лінгвістиці питання фразеологічних варіантів залишається невирішеним, незважаючи на посилений інтерес дослідників до цієї проблеми. Більшість фразеологів під фразеологічними варіантами вбачає різновиди ФО, які тотожні за значенням та образністю, проте відрізняються словоформами чи деякими лексемами й зберігають відносну стабільність синтаксичної структури [див.: Бабич 1970: 14; Скрипник 1973^b: 122; Коломієць 1978: 10; Івашко 1981: 67; Авксентьєв 1988: 83; Мокиєнко 1989^a: 26–37; Коломієць 1990: 14–15; Ужченко 1990: 69–

70; Демський 1994^a: 8; Lewicki 1994: 36–47]. Ми погоджуємося, що варіантність фразеологізмів — це різноманітні зміни в межах їх семантичної стабільності. Розрізняють лексичні, формальні, видові, змішані та інші варіанти ФО. На противагу цьому тлумаченню існує й вужче розуміння аналізованого явища. Наприклад, дослідники А. Бабкін [Бабкин 1970: 84–85], О. Федоров [Федоров 1973: 20], М. Копиленко та З. Попова [Копыленко 1978: 33] трактують поняття фразеологічної варіантності як різновиди ФО, що відрізняються граматичними або фонетичними формами одного й того ж слова, а заміна лексичного компонента у його структурі веде до зміни образного уявлення та стилістично-оцінного забарвлення. Та все ж чимало фразеологів вважає, що чіткої межі між фразеологічними синонімами та варіантами немає, бо “варіюванню піддаються всі параметри фразеологічного звороту: фонетичний, словотвірний, морфологічний, лексичний, структурно-синтаксичний і семантичний” [Маховик 1998: 93–94]. П. Редін навіть припускає наявність зони перехідності між синонімами та варіантами, “оскільки останні пов’язані в рамках парадигматичних угруповань” [Редін 1994: 51]. Деякі дослідники стверджують, що варіюватися може будь-який компонент ФО [див.: Телия 1966: 40; Степанов 1975: 58]. На думку В. Мокієнка, у межах ФО існують чотири типи компонентних змін: заміна повним (абсолютним) синонімом; заміна контекстуальним (частковим) синонімом; заміна компонентом, що належить до тематично-однорідної групи; заміна компонентом, що збігається з попереднім не за змістом, а за звучанням [Мокиєнко 1989^a: 26–27]. Однак В. Жуков

вказав на відсутність компонентного варіювання у структурі ідіом, наприклад, *собаку з'їсти* — ‘набути великого досвіду в якійсь справі, ґрунтовно, до тонкощів вивчити що-небудь’, беручи за основу мотивування фразеологізму та семантичну цілісність у розрізненні синонімії та варіантності [Жуков 1978: 104]. До речі, в українській мові функціонують такі варіанти вищеназваної ідіоми: *з'їсти собаку (вовка, муху)* (на чому, в чому) (ФСУМ I: 336) і синонім (а не варіант) *зуби з'їсти (проїсти)* (Ibid.). Ці й інші приклади свідчать, що для фразеологічних варіантів є спільним єдність образу, якщо ж при заміні компонента змінюється внутрішня форма, то це — синонімія.

Варіантність допомагає висвітлити історичний розвиток фразеологізмів, адже “ФО з часом оновлюється, давні ФО наближаються до структури сучасної української мови, певне слово замінюється синонімом. До того ж, варіанти ФО можуть співіснувати як рівноправні або один із варіантів компонента занепадає” [Юрченко 1984: 40], а нові фразеологізми та їх варіанти виникають у результаті появи нових реалій, явищ і т.д. Пор. варіанти ФО¹, які співіснують паралельно на одному часовому зрізі (синхронне варіювання): 1) лексичні: *класкати слухи* (чим) (1605 Мел.Л.: 37 зв.) / *чесати слухи* (кого чим) (1618 Зерц.: 73 зв.) — ‘справляти приємне враження’; 2) видові: *слезы выпускати* (1628 Андр.Лям.: 8) / *слезы выпустити* (поч. XVII ст. Проп.р.: 173 зв.) — ‘плакати’; 3) словотвірні: *мечу предати* (кого) (1598 Ист.фил.син.: 48 зв.) / *мечу*

¹ У виділенні варіантів дотримуємося засад ФСУМ (I: 4–5): 1) лексичні та 2) формальні (видові, словотвірні, інверсійні).

поддати (кого) (1621 Коп.Пал.: 1021) — ‘убити (кого)’; 4) інверсійні: *вийти зь рукъ* || *зь рукъ вийти* — ‘звільнитися’ (XVII ст. ДМВН: 189; 1621 ЛНБ 103, 22/Id, 2032: 61 зв.); і ФО, перетворені в результаті діяхронного варіювання (зафіксовано змішані варіанти, що вказує на оновлення структури): *стукр. зь розуму сплывати* (1635 ЛСБ: 43) → суч.укр. *спадати / спасти (сплисти) з розуму* (ФСУМ II: 845) — ‘божеволіти’; *стукр. до колѣнь припадати* (кому) (1556–1561 ПЄ: 132 зв.) → суч.укр. *падати (впасти) на коліна (навколішки, ниць)* (перед ким) (ФСУМ II: 602) — ‘благати когось, стоячи на колінах’; *стукр. серце чуєть* (поч. XVI ст. Песн.п.: 53) → суч.укр. *серце чує (учуває) / учуло* (кого, чиє) (ФСУМ II: 797) — ‘хтось перебуває у збудженому стані’ та ін. На підставі досліджених пам’яток можемо стверджувати, що варіантність властива не всім ФО. Це залежить від ступеня їх стійкості у вживанні та від міри їх мотивованості. До того ж зафіксовано історичні варіанти, тобто такі варіанти, які вийшли з ужитку й не фіксуються в сучасній літературній мові, адже фразеологічна система постійно розвивається та вдосконалюється.

І.3.5. Антонімія

Антонімія — не рідкісне явище для фразеологічного рівня мови (див.: СФАУМ). Як відомо, в антонімічні відношення вступають фразеологізми на позначення явищ одного логічного ряду, бо вони “характеризують предмет в одному (семантичному й емоційно-експресивному) плані (за якістю, за дією, за інтенсивністю, за предметністю та ін.), але з протилежних боків” [Бабич 1984: 26]. Під фразеологічними антонімами прийнято розуміти ФО, які

мають протилежні значення за наявності загального семантичного компонента. Вони належать до одного семантико-граматичного розряду, частково або повністю не збігаються за своїм компонентним складом і розрізняються або однакові в стилістичному відношенні [див.: Аксамитаў 1978: 41; Григораш 1986: 79; Кунин 1986: 116; Назарян 1987: 234; Демський 1994^a: 7; Баденкова 2001: 80]. У науковій літературі склалася тенденція виділяти абсолютні (одноструктурні) антоніми, у яких протилежність семантики пояснюють наявністю частки *не* або компонентами із протилежним значенням за наявності однакової граматичної структури. Другу групу становлять різноструктурні ФО, які відрізняються за своїм компонентним складом, синтаксичною структурою та внутрішньою формою [див.: Аксамитаў 1978: 41–42; Ужченко 1990: 71–72]. За нашими спостереженнями, пам'ятки досліджуваного періоду рясніють різноструктурними фразеологічними антонімами, наприклад: *вийти на світ* — ‘народитися’ (поч. XVII ст. Проп.р.: 250) — *душу Богови вь руци поручити* — ‘померти’ (к. XVI ст. Укр.п.: 250); *волати Госанна* (кому) — ‘славити когось’ (1581 Є.Нег.: 48) — *отрыгнути хулу* (на кого) — ‘зневажити когось’ (1588–1596 Виш.Кн.: 140). Наявність абсолютних антонімів серед ФО є рідкісним явищем як на синхронному, так і на діахронному зрізі, пор.: *возрадується серце* — ‘зрадіти’ (к. XVI ст. УС № 31: 53) — *серце крається* (від чо-го) — ‘страждати’ (II пол. XVI ст. Проп.Д.: 6); стукр. *не выпускаати изъ усть и зъ ума* (що) — ‘пам’ятати, не забувати про що’ (1625 Кіз.Н.: 198) — суч.укр. *випускати / випустити з уваги* (з виду) (що) — ‘забувати про щось’ (ФСУМ I: 99). Антонімічні ФО допомагають виразніше охарактеризувати відповідне явище і таким чином домогтися чіткості сприйняття.

Висновки до першого розділу

1. Дослідження фразеологічної системи в діяхронному та синхронному аспектах сприяє розкриттю цього мовного явища, його становлення та розвитку.

2. Під історичною фразеологією потрібно розуміти розділ фразеології, що вивчає фразеологічну систему на тих чи інших етапах її розвитку.

3. Основними проблемами теорії діяхронної фразеології, які є предметом зацікавлення дослідників, слід вважати питання про етимологію окремих фразеологізмів, зміни фразеологічного складу в різні періоди розвитку мови, семантичні зрушення ФО в діяхронному плані, систематизацію фразеологізмів за пам'ятками писемності та їх класифікацію.

4. Для дослідження історичної фразеології використовують такі методи: метод зіставно-діяхронного аналізу, метод етимологічного аналізу, метод семантико-структурного моделювання, порівняльно-історичний метод.

5. У фразеологічній системі мови ФО визначається як експресивна, відносно стійка, із певною варіантністю сполука з цілісним образно-переносним значенням, із притаманними їй граматичними категоріями та відтворюваністю. Поняття ФО слід відмежовувати від афоризмів, прислів'їв, приказок, термінологічних сполучень, мовних штампів.

6. Такі системні зв'язки у фразеологічному фонді мови, як полісемія, омонімія, синонімія, варіантність, антонімія, наявні в синхронії та діяхронії, свідчать про багатство й своєрідність виразових засобів української мови, тому що саме фразеологія надає мові яскравих національних рис.

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

СЕМАНТИКО-СТРУКТУРНІ ТИПИ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ

II.1. Класифікація фразеологізмів в ідеографічному аспекті

Мовознавці пропонують різні класифікації МФО (здебільшого на зразках сучасної фразеології), що зумовлено неоднаковими критеріями підходу до фразеологічності на рівні системи. Саме підвищений інтерес до системного вивчення фразеології поставив перед дослідниками проблему ідеографічного описання образних сполук мови.

Одним із перших дослідників фразеології в діяхронії, який застосував принципи ідеографічного опису, був А. Аксамітов. Учений розподілив фразеологічний склад білоруської мови на такі поняттєві групи: предметність, кількість, стан, відношення, рух, взаємодія зі зовнішнім світом. Окрім цього, автор також провів семантико-граматичну класифікацію, беручи за основу семантичний і граматичний принципи, тобто семантику, синтаксичні функції, парадигматичну форму, і виділив субстантивні, дієслівні, адвербіальні, предикативні фразеологізми, не акцентуючи своєї уваги на структурі сполук [див.: Аксамітаў 1978].

У сучасних дослідженнях із фразеологічної ідеографії існує тенденція класифікувати матеріал і за семантичним, і за граматичним принципами, нада-

ючи перевагу семантичним критеріям. Увагу привертають роботи В. Мокієнка [Мокиенко 1986; Мокиенко 1989^a] та О. Каракуці [Каракуця 2002], у яких простежено розвиток фразеологізмів у діахронії та синхронії. Враховуючи ідеографічний аспект, мовознавці виділили типові структурно-граматичні моделі ФО в межах деяких фразеосемантичних груп. Врахування цього аспекту, на наш погляд, по-перше, дозволить упорядкувати фразеологічний матеріал, зібраний із пам'яток української мови XVI–XVII ст., на підставі зв'язку з реаліями навколишнього світу; по-друге, сприятиме виявленню системних зв'язків у межах фразеосемантичних груп; по-третє, дасть підстави виділити структурно-граматичні моделі ФО, які є найтипівішими для конкретного семантичного ряду.

У дослідженні, аналізуючи давню українську фразеологію, за первинну одиницю опису беремо *семантичний ряд*. Основними критеріями його виділення є інтегруюча сема в семантичній структурі фразеологізму (семантична ознака), а також граматична співвіднесеність із певною частиною мови (формальні ознаки). Зазначмо, що умовна назва семантичного ряду не здатна повністю відобразити всього спектру семантичних відтінків і конотацій фразеологізмів, а лише вказує на головну інтегруючу сему, на підставі якої об'єднуються ФО. Семантичні ряди формують *фразеосемантичну групу* за семантичними та формальними ознаками. Зазвичай до неї входять фразеологізми з однаковим категоріальним значенням, що стосуються однієї сфери уявлень і понять. До фразеосемантичної групи можуть входити ФО не тільки із тотожним значенням, а й із протилежним.

Аналіз фразеологічного матеріалу в межах семантичного ряду буде здійснюватися методом струк-

турно-граматичного або структурного моделювання. Під структурно-граматичною моделлю розуміємо “тип синтаксичних конструкцій, за яким твориться ряд стійких сполук” [Мокиєнко 1989^а: 51]. У межах кожного семантичного ряду після наведених структурних моделей аналізуємо матеріал за опорним (стрижневим) компонентом, який є образним стрижнем внутрішньої форми фразеологізму. Це дасть змогу зіставити різноструктурні ФО з однаковим опорним компонентом у різних слов’янських літературних мовах (українська, білоруська, російська, польська, болгарська, чеська) і простежити подальші зміни в їхній структурі².

У монографії малопродуктивні фразеологізми, які не творять численних семантичних рядів або є поодинокими, подаватимуться оглядово: із визначенням семантики та в порівнянні зі сучасною українською мовою.

² Після наведення структурно-граматичної моделі фразеологізми з однаковим значенням подано за абеткою опорного компонента (світлим курсивом, темним — у контексті). При фразеологізмах звичайним шрифтом у дужках позначено типові чи єдино можливі граматичні зв’язки ФО з контекстом. Якщо ФО вживається переважно в формі одного виду, то першою наводимо форму саме цього виду, а через скісну лінію / — форму протилежного виду. Це ж стосується й інверсійних (структурних) варіантів, які відокремлюємо двома скісними лініями ||. Якщо основний (найбільш уживаний у пам’ятках) компонент фразеологізму має лексичні чи словотвірні варіанти, то вони подаються в дужках відповідно до частоти вживання. Якщо частотність уживання тих чи інших компонентів важко встановити, то їх подано за абеткою. Факультативні компоненти наводимо у квадратних дужках []. Різні значення фразеологізму позначаються арабськими цифрами.

II.2. Фразеосемантична група ‘Фізичний стан людини’

Досліджувана група охоплює продуктивні “фразеологізми категорії буття” [Яковенко 2004: 254], що об’єднуються у два протилежні семантичні ряди: ‘Народжуватися / народитися’ та ‘Помирати / померти’. Це зумовлено тим, що в кожній людині закладено проходження двох фізичних станів: початкового — народження та кінцевого — смерть.

II.2.1. Семантичний ряд ‘народжуватися / народитися’

Фразеологізми цього ряду мають прозору мотивацію і будуються за такою моделлю, як:

“Іменник у знахідному відмінку + [займенник]+ дієслово || дієслово + іменник у знахідному відмінку” (Sa[Pron]V || VSa): *на [сесь] свѣтъ прийти / приходить (показатися, появитися) || прийти (вийти) на свѣтъ.*

ФО з іменником *свѣтъ*

Компонент *свѣтъ*, який слугував творенню невеликої кількості варіантних сполук зі значенням ‘народжуватися / народитися’ в українській мові, займає з прийменником *на* здебільшого препозитивну позицію до дієслова, що вказує на важливість не самого процесу, а події. Іноді він супроводжується конкретизатором *сесь (цей)*, що пов’язано з віруванням про існування цього, земного, світу як тимчасового земного життя. “Образ таких фразеологізмів ґрунтується на просторово-часовій метафорі, в якій видимий земний світ зі всім, що в ньому існує, уподібнюється природному земному буттю. Фразе-

ологізми із зазначеним компонентом відображають стереотипне уявлення про світ у цілому, до того ж компонент *світ* виступає в ролі символу життєвого буття” [Венжинович 2010: 34; див. також: Мокиєнко 1986: 224].

У структурі більшості фразеологізмів ужито дієслова в dokonаному виді — домінує компонент *прийти*, оскільки душа ще ненародженої дитини вже існує, а в призначений Богом час проходить своєрідний шлях від втілення у лоні матері до народження. Вони не відзначаються високим ступенем експресивності й констатують факт народження, появи людини. ФО з іменником *свѣтъ* активно функціонують у конфесійному та полемічному стилях і вимагають суб’єктного оточення — назв осіб. Наприклад: *котороѣжъ нас вспоможет посвѣдчит слово жебы тот, который на свѣтъ показался, мѣлтыж в ѿбѣ быти* (поч. XVII ст. Проп.р.: 138 зв.); *были и иншиѣ воины великіе межѣ жидами и поганими, которіе всѣ на свѣтъ пришедиши знесль, потлумиль* (Ibid.: 161 зв.); *кгда псевдопроефета магмета хвалци сараѣени, на свѣтъ ся появивши, моць свою розширали... тогда евгеній папа римскій послал цесара... послы* (1598 Ист.фл.син.: 33). Часто досліджувані ФО вжито з дидактичною метою, щоб кожна людина після свого народження дотримувалася християнської моралі, брала за приклад життя Ісуса Христа та святих, наприклад: *[свѣтлость Христа]... просвѣщаеть вишелякого чловѣка, на сесь свѣтъ приходячого* (1621 Коп.Пал.: 410); *николай сѣтий, скоро вышол на свѣтъ заразъ постъ познаваеть* (поч. XVII ст. Проп.р.: 250). У пам’ятках української мови XVI–XVII ст. простежуємо також уживання в одному реченні фра-

зеологічної сполуки та її слова-ідентифікатора, що стосуються одного суб'єкта, напр.: *ото прійдеѣт на свѣѣтъ богатый панъ народитѣся з убогой двѣѣѣ нам* (поч. XVII ст. Крон.: 76).

Зазначені вище фразеологізми по-різному репрезентовано в сучасній українській мові та в інших слов'янських мовах. У процесі дослідження виявилось, що з шести ФО зі значенням 'народжуватися / народитися' лише фразеологізм *на свѣѣтъ появитѣся* зберігся до нашого часу зі словотвірним варіантом та набутою в ході розвитку багатозначністю в сучасній українській мові, у результаті чого в ролі суб'єкта виступає й особа, і неособа, пор. *з'явитѣся (появитѣся) на свѣѣтъ [божий]* у знач. 1) 'народитися'; 2) 'виникнути, поширитися' (ФСУМ I: 349). Подібні варіантні сполуки з такими ж значеннями, щоправда, більш численні завдяки чергуванню дієслів недоконаного та доконаного виду, фіксуємо в болгарській мові, наприклад: *появявам се / появя се на [бял] свят* (ФРБЕ II: 173); *явявам се / явя се на [бял] свят* (Ibid.: 536). Із поданих прикладів звернімо увагу на розширення структури фразеологізмів конкретизаторами *божий* в українській мові та *бял* у болгарській мові, які витіснили компонент *сесѣ*, що підтверджує спорідненість міфологічних уявлень слов'ян про всесвіт. Якщо наш народ, говорячи про народження людини чи виникнення чогось, наголошує на божественному походженні земного світу, то болгаря називають його білим, оскільки земне життя, як знаємо з Біблії, постало з хаосу, темряви, тому білий колір почав асоціюватися зі світлом, життям. Виняток становить фразеологізм у сучасній російській мові *появиться (явиться) на свет (в свет)*,

ужитий також у двох вище вказаних значеннях (ССРЛЯ XIII: 327)³.

Однозначна ФО *вийти на світ* проіснувала в українській мові до XVIII ст. і зафіксована в “Історичному словнику українського язика” за ред. Є. Тимченка — *вийти на світ* (Т.: 472). У болгарській ж мові представлено полісемійну сполуку *виждам / видя [бял] свят* у знач.: 1) ‘родитися’; 2) ‘опублікуватися’ (ФРБЕ I: 149).

Серед аналізованих ФО найбільшою активністю в інших слов’янських мовах відзначаються фразеологізми *на [сесь] світ приходити / прийти || прийти на світ*, зокрема в болгарській мові, у якій виявляємо паралельне вживання факультативних компонентів *той, бял* і появу аж трьох значень, що не властиве жодній зі слов’янських мов. Пор. суч.ч. *přijítí na svět* (SČFI: 908), суч.болг. *идвам (ида) на [тоя] свят* у знач. ‘народитися’ (ФРБЕ I: 276); *излизам / излязя на [бял] свят* у знач.: 1) ‘ставати відомим’; 2) ‘народитися’; 3) ‘опублікуватися’ (Ibid.: 410).

II.2.2. Семантичний ряд ‘помирати / померти’

Розуміння смерті як фізичного стану людини, її кончини відображено у фразеології багатьох слов’янських мов. Згадаймо дослідження в цій сфері таких учених, як О. Суховій [Суховій 1997], С. Толстую [Толстая 1999], А. Юмінову [Юминова 1999], А. Кжижановську [Krzyżanowska 1999].

³ Слід зауважити, що позитивна символіка білого кольору виявлена і в іменникових стійких сполуках сучасних української та російської мов. Пор. суч.укр. *білий світ* — 1) ‘ранок, світанок’; 2) ‘земля, життя’ (СУМ I: 182); суч.р. *белый (божий) свет* — ‘земля’ (ССРЛЯ XIII: 327).

Зокрема, О. Суховій на матеріалі збірника казань кінця XVIII ст. Варлаама Ясинського з’ясовує, як фразеологія проповідницького жанру відображає уявлення про смерть; звертає увагу на семантику висловів, проводить паралелі між ФО української, російської, польської та болгарської мов; простежує збереження чи трансформацію фразеологізмів у сучасній українській мові; намагається з’ясувати походження та джерела висловів. Вчений визначає такі групи ФО, що відображають уявлення про смерть:

1. Очікування смерті.
2. Процес смерті та поховальний обряд.
3. Атрибутика смерті.
4. Насильницька смерть і замах на життя.
5. Воскресіння.
6. Уявлення про існування після смерті [Суховій 1997: 58].

У культурологічному аспекті А. Юмінова розглядає ідіоми поля ‘Смерть’ у сучасній російській мові, а С. Толстая — у різних слов’янських мовах. Перша дослідниця звертає увагу на те, що саме “табуованість” використання в процесі комунікації ідіом поля ‘Смерть’ в основному значенні є своєрідним стимулом розвитку їхньої семантики, а друга — виокремлює такі семантичні моделі номінації смерті:

1. Розуміння смерті як відокремлення душі від тіла.
2. Смерть як шлях душі по вертикальній лінії — від мертвого тіла до неба.
3. Смерть як шлях людини з поверхні землі в її надра.
4. Смерть як кончина, завершення життя [Толстая 1999: 230–234].

А. Кжижановська виділяє на основі матеріалів польської та французької фразеології метонімічні та метафоричні сполуки, пов’язані зі смертю.

Перші відображають факт смерті в біологічному та філософському аспектах, другі, за аналогією до інших ситуацій, поділяються на такі групи:

1. ФО, що називають смерть подорожжю.
2. ФО, що розглядають смерть як переломний момент екзистенції.
3. ФО, що трактують смерть як зміну форми буття.
4. ФО, що трактують смерть як занурення у темряву.
5. ФО, що розглядають смерть як згасання життя.
6. ФО, що розглядають смерть як сон.
7. ФО, що трактують смерть як припинення функціонування будь-якого організму [Krzyżanowska 1999: 55].

Необхідно наголосити, що досліджувані ФО є евфемізмами, описовими виразами, захисною реакцією прямого найменування, що потребують своєрідного шифрування вихідного поняття, тому що у християн про смерть не прийнято згадувати. Вони відображають очікування смерті або фізичний стан людини перед смертю, процес смерті, уявлення християн про потойбічне життя, де людина знаходить втіху, та поховальний обряд. У таких ФО відображена віра християн у тлінність фізичного тіла й безсмертя душі людини, яка покидає земний світ і відходить у світ вічний, у світ блаженства, до Бога як найвищої істоти, сотворителя світу і всього, що в ньому. Саме цим можна пояснити наявність іменників *Богъ, голова, горло, гробъ, духъ, душа, свѣтъ, смерть* в аналізованих фразеологізмах.

Серед ФО зі значенням ‘помирати / померти’ виділяємо такі моделі:

1. “Іменник у називному відмінку + дієслово” (SnV) — модель двоскладного речення: *голова спадетьь; смерть стоить* (перед ким).

2. “Дієслово + іменник у родовому відмінку” (VSgen): *пуцатиса духа; отийти до Бога*.

3. “Іменник у давальному відмінку + дієслово” (SdV): *Богу отдаватися; къ Богу ити; гробу предаватися.*

4. “Іменник у знахідному відмінку + [займенник] + дієслово || дієслово + іменник у знахідному відмінку” (Sa[Pron]V || VSa): *горло [своє] класти (наставовати, ставити, тратити, важити) / положити (положыти, втратити, стратити, понести); голову [свою] (кости [свои]) покладати; въ гробъ положитися || ити (зступовати) въ гробъ; [Пану] [Богу] духа [своего] отдавати / оддати (поотдавати); выпустити (іспустити, пустити, спустити) духа; [свою] душу вырыгнути; душу [свою] положити; живота доконати; смерти пожити; предатися на смерть.*

5. “Прислівник + дієслово” (AdvV): *вѣчне спати.*

6. “Іменник в орудному відмінку + [займенник] або [прикметник] + дієслово || дієслово + іменник в орудному відмінку” (Si[Pron]V, Si[A]V || VSi): *горломъ [своимъ] печатати / запечатати; головою наложити; зъ животомъ розвзатися; кровю (кровию, кровію) сплынути (сплыти); предъ судомъ Божиимъ стати; розлучитися (ростатись) зъ свѣтомъ.*

7. “Іменник у знахідному відмінку + займенник + дієслово” (SaPronV): *свѣтъ тотъ (сей) пожегнати (пожегнати).*

8. “Іменник у знахідному відмінку + іменник в орудному відмінку + дієслово” (SaSiV): *душу съ тѣломъ розлучити.*

9. “Іменник в орудному відмінку + прикметник + дієслово” (SiAV): *сномъ смертельнымъ заснути.*

10. “Іменник у місцевому відмінку + прикметник + дієслово || дієслово + прикметник + іменник у місцевому відмінку” (SiAV || VASI): *въ тѣнѣ смертной спати; быти на смертельной постели.*

11 “Займенник + іменник у родовому відмінку + [іменник в орудному відмінку] + дієслово || дієслово + займенник + іменник у родовому відмінку” (PronSg[Si|V || VPronSg): *зъ (сѣ) того (сего) свѣта [смертью] сходити (отходити) / зыйти (зойти, сойти) || сходити (отходити) / зойти (отойти, преставитисѧ) зъ (сѣ) того (сего) свѣта.*

12. “Займенник + іменник в орудному відмінку + дієслово” (PronSiV): *зъ (сѣ) тымъ свѣтом (святѡмъ) пожекгнатисѧ.*

13. “Дієслово + займенник + іменник в знахідному відмінку || займенник + іменник в знахідному відмінку + дієслово” (VpronSi || PronSiV): *ити (выходити) / прийти на тотъ свѣтъ || на тотъ свѣтъ прийти.*

14. “Дієслово + іменник у називному відмінку + іменник у родовому відмінку || іменник у називному відмінку + іменник у родовому відмінку + дієслово” (VSnSg || SnSgV) — модель двоскладного речення: *выходить душа зъ тѣла || душа сѣ тѣла выходит (кого і без додатка).*

15. “Дієслово + іменник у називному відмінку + іменник у знахідному відмінку” (VSnSa) — модель двоскладного речення: *дасть Богъ конецъ (кому).*

16. “Іменник у називному відмінку + [прикметник] + [іменник у знахідному відмінку] + займенник + іменник у родовому відмінку + дієслово || займенник + іменник у родовому відмінку + [іменник у називному відмінку] + іменник у називному відмінку + [іменник у знахідному відмінку] + дієслово” (Sn[A][Sa]PronSgV || PronSg[Sn]Sn[Sa]V) — модель двоскладного речення: *Богъ [святый] [душу] зъ сего [сѣ того, того] свѣта (света) взаль (збереть, збралъ) || зъ сего свѣта [Пан] Богъ [душу] взаль (чию, кого).*

17. “Іменник у знахідному відмінку + іменник у давальному відмінку + іменник у знахідному відмінку + дієслово” (SaSdSaV): *душу Богови въ руци поручити*.

18. “Іменник у називному відмінку + іменник у знахідному відмінку + дієслово” (SnSaV) — модель двоскладного речення: *смерть у зубы глядять (кому)*.

ФО з компонентом *Богъ*

Слово *Богъ* функціює у багатьох ФО. “Бог — Дух, а людина — плоть... Він повсюдно. Він тримає Всесвіт у Своїй руці. Бог завжди перевершує нас” (СББ: 86–87). За релігійними уявленнями після смерті праведники потрапляють у рай, до Бога. Це й засвідчують фразеологізми *къ Богу ити; оти-йти до Бога; Богу отдаватися* (кому), які вжито переважно в художньому та конфесійному стилях; наприклад: *як^с земны(х) доухω(в) снадне оуйдешъ ω Кнажно, гды ω(т) землѣ къ Ёу ити боудешъ* (1625 МІКСВ: 134); *Просиль та прійди жебысмо та видѣли, нимъ ω(т)идешъ до Ёа* (1625 Коп.Каз.: 21); *С ты(м) ся боу ω(т)даю* (1630 Служ.: 63).

Ідентичні ФО зафіксовано в українській мові ще києворуського періоду (XI–XIII ст.) у різних варіантах: *отъходити / отъити (поити, преставитися) къ богоу* (кому) (СДЯ I: 275); в українській мові XIV–XV ст. — *перед Бога поити* || *поити перед Бог* (кому) (цю ФО вжито в офіційно-діловому стилі): *И я, познав по соби, иже с тоє раны маю поити перед Бог, записую Пресвятой Божей Матери Земенского // села по своей души Марков Ставь* (ССУМ I: 105–106). У сучасній українській мові функціують лише дві ФО з іменником

Бог як об'єкта — *пѣти до Бога* (кому) (ФСУМ II: 646); *спочити в Бозі* (кому) (СФАУМ: 47); *опочинуту в Бозі* (кому) (ФПМЛ: 27), пор. стп. *jednać (jednoczyć) / rojednać (zjednoczyć) (się) z [Panem] Bogiem [Ojcem]* (SP VI: 266). Як бачимо, уявлення християн про загробне життя відтворене у фразеологізмах ще в XI ст.

У ФО *Богъ [святѣи] зебралъ (взялъ) свѣта того (съ того)* (кого); *дасть Богъ конецъ* (кому), яким властивий низький ступінь експресивності, суб'єктом дії стає Бог. Це двопозиційні сполуки, які вимагають суб'єктного оточення — назви особи у формі називного відмінка, і об'єктного, зафіксовані в офіційно-діловому стилі й здебільшого виражають передбачення мовця про свою трагічну кончину, відчуття швидкоплинності життя: *А если бы мнѣ бѣ стѣи зебра(л) свѣта то(г) теды дѣти моѣ то виши(т)ко буду(т) ви(н)ни плати(ти) з очизны своеѣ* (1584 ЦДІАЛ 37, 1: 20зв); *естѣли бы мя Богъ с того свѣта взял, тогды жона моя ...мает тот замок ...держати* (1529 AS III: 351); *А пак по нашем животѣ, коли даст нам бѣ конецъ, а они на каждое лѣто, да имают служити, за наше спсѣнїе* (1514 Cost.DB: 327). Остання ФО пов'язана з уявленням про смерть як кінець життя.

У сучасній українській мові, на відміну від української мови досліджуваного періоду, виявлено лише одну ФО, яка характеризується і наявністю синонімів у ролі суб'єкта в називному відмінку, дієслова доконаного виду, і розширенням значення — *Бог (Господь) прийняв (прибрав)* (кого): 1) 'хто-небудь помер'; 2) 'кому-небудь дозволено певним чином діяти' (ФСУМ I: 38). До речі, ця ФО функціонує лише в художньому стилі.

До цієї групи можна залучити ФО *предь судомъ Божимъ стати*, яка відтворює віру християн у здійснення суду Божого над померлим, тому кожна людина прагне не тримати ні на кого зла, висповідатися і з чистим сумлінням померти. Саме цим можна пояснити наявність поданої сполуки в документі — заповіті: *зь добрымъ умненемъ умерти и пред судомъ Божимъ стати хочу* (1631 ПККДА II-1: 407).

Необхідно підкреслити, що фразеологізми з іменником *Богъ* є численними, бо в них “закріплені історико-етнографічні та морально-естетичні зв’язки людини з навколишнім світом, зі всесвітом, точніше, конкретний характер цих взаємозв’язків, ставлення людини до Святого Письма — співвіднесення з ним свого життя” [Бабич 2002: 29; також див.: Вільчинська 2008: 153].

ФО з компонентами *горло* та *голова*

На нашу думку, більшість досліджуваних ФО зі значенням ‘помирати’ не конкретизує причини смерті. Окрему групу складають соматизми — сполуки з іменниками *горло* та *голова*, які називають органи людського тіла, а в українській мові XVI–XVII ст. уживалися також в значенні ‘життя’ і часто взаємозамінювалися. Ці слова є компонентами різноманітних ФО [див: Коломиец 1961], наприклад, *горло понести*, *горло важити*, *голову покладати* та ін. У результаті метонімічного зсуву семантики значення дієслівного та іменникового компонентів розчиняються в значенні словосполучення. “Така перебудова зосереджує увагу не на предметах, а на процесах та їх характеристичі” [Коломиець 1973: 74]. Вони творять образ, який є символом смерті,

зникнення життя на основі асоціації: утрата горла, голови — утрата життя. Іноді простежуємо нагромадження в одному реченні кількох ФО з вказаною семантикою або зі словом-ідентифікатором *гинуть*, завдяки чому образ набуває більшої яскравості і підкреслюється трагізм загибелі людей, наприклад: *крови своее проливать... не жаловали... противъ неприятелемъ горла свои наставовали* (1590 ЧИОНЛІ XIV-3: 98), пор. стп. *krw[ę] roslewać (wylewać) / rosłać (wylać, przelać)* (SP XI: 170); *тогда врьдъ...// не откладаючи мене ничего... яко вже пересужоного правомъ, такъ якомъ первой горло понести мель, тогда на тотъ часъ мене горломъ карати и ексекуцѣю остаточную на мнѣ виконати маеть* (1582 АрхЮЗР 8/III: 335–336); *плицы горла свои важать, жеса на оноую итногоу пуцають, где тамъ сами изъ окрентами гинуть* (1614 Кн.о св.: 440), пор. стп. *gardło nieść / przynieść* (SP VII: 202); *na gardle (gardlem, na gardło) pokarany (skarany)* (Ibid.); *gardło ważyć (odwagać) / odważyć* (Ibid.: 201). У давнину поширеним було застосування холодної зброї (меча, сокири тощо). Тому припускаємо, що ці звороти виникли у військовому середовищі та “є ніби формулою вірності, відданості... війську, церкві,... службі” [Несилова 1989: 97].

Аналізовані фразеологізми двочленні. Для них властива препозиція іменникового компонента. Ці ФО вимагають називання суб’єкта, переважно доповнюються займенником *свій* і в контексті набувають додаткових сем, зокрема: 1) ‘пожертвувати собою, захищаючи, відстоюючи кого-, що-небудь’ (частіше у бою; простежується також називання ворогів — монголи, турки, татари); 2) ‘перестати жити, одержавши справедливе покарання за пору-

шення закону, загинути'. Їм властиве варіантне та синонімічне багатство дієслівного компонента, що впливає на створення образності ФО. Фіксуємо такі видові варіанти дієслів: *тратити / втратити, печатати / запечатати*, які однаковою мірою були поширені в тогочасній українській мові. Дієслова *печатати / запечатати* у складі ФО, на відміну від вищеназваних, книжного походження, — що характерне для полемічної та конфесійної літератури, — вносять у контекст відтінок урочистості, патетики. Дієслово *печатати* похідне від іменника *печать*, адже в давнину кожен документ укладач скріплював печаттю, що засвідчувало його правильність, достовірність і незмінність. Беручи до уваги семантику слова *печать*, зауважмо, що фразеологізм *горломъ печатати / запечатати* означав 'жертвувати своїм життям заради когось, чогось свідомо, через власні переконання, які є непохитними й незмінними'. Наприклад: *для народоу нашого горло(м) свои(м) печатати готовъ* (1598 Ист. фл. син.: 48 зв.); *Ты бо маєшь... горлом своим тую статеchnост свою запечатати* (1600 Катех.: 76), пор. стп. *gardłem zapieczetować* (SP VII: 204). Як бачимо, у другому прикладі ФО переривається називанням об'єкта, що свідчить про гнучкість її структури та взаємозв'язок зі словами в реченні.

Досліджуючи матеріали пам'яток української мови XVI–XVII ст., ми виявили, що ФО з іменником *горло* використовували в текстах із різною метою. Зокрема, в офіційно-діловому стилі вони констатують загибель воїнів у бою за Вітчизну або ж навпаки — загибель зрадника своєї країни, наприклад: *отъ поган Турковъ и Татаровъ на каждыє часы барзо не мало здорověе и горла свои кладучи,*

народу християнського высвобожаютъ (1610 АЗР II: 59), пор. стп. *gardlo pokldać (klaśc) / położyć* (SP VI: 202); *Єго Милость... в таковых службах и горла своего втратити не лютовал* (1522 AS III: 235); *духнин сын против руси зрадливе именем королевским пишучи вѣдал за што горло свое стратил у вилни* (1599 ЦДДА Лен. 823, 3, 67: 6 зв.), пор. стп. *gardlo tracić (utracać) / stracić (utracić, potracić)* (SP VI: 203). У пам'ятках конфесійного, публіцистичного та художнього стилів ФО такого типу вжито з повчальною метою, щоби кожен любив і відстоював навіть ціною життя свій народ, віру, твердо дотримувався своєї позиції і відповідав за власні вчинки, наприклад: *готови не только врьдовъ позбывати, але и горло свое (для познаное правды) охотне положить!* (1599 Ант.: 957); *Волѣли при нем и горла свои положить* (XVII ст. Ал.Печ.: 174), пор. стп. *gardlo podjąć* (SP VII: 201); *для покою людьскаго и горло свое ставиль в руки тиранови идучи* (XVI ст. УС № 29519: 281 зв.); *кто горло и уцтливость свою за якій выступок тратит* (1605–1606 Перест.: 42). Серед інших слов'янських мов лише в старобілоруській мові зафіксовано сполуку *горѣла не литовати* (ГСБМ VII: 80).

За нашими спостереженнями, найдавнішою одиницею з компонентом *горло* в українській мові можна вважати фразеологізм *горло [своє] важити*, який є інверсійним варіантом до зафіксованого в XIV–XV ст. фразеологізму *важyti horłom* (ССУМ I: 150). Саме дієслово *важити* несе основне семантичне навантаження і в сучасній українській мові функціонує як самостійна лексема зі знач. 'ризикувати, наражатися на небезпеку' і як компонент ФО *важити своєю головою* (СУМ I: 277). Згодом ФО

з іменником *горло* зі значенням ‘загинути’ занепали, оскільки змінювалися історичні обставини (виникла вогнепальна зброя), полемічна література припинила свій розвиток, а в офіційно-діловому стилі сучасної мови переважають стилістично нейтральні мовні засоби.

У пам’ятках української мови XVI–XVII ст. спорадично трапляються ФО з іменником *голова*, за яким закріпилося значення символу життя, існування. У цьому значенні компонент *голова* зазвичай уживався в таких сполученнях: *голова спадетьь*; *голову покладати*; *головою наложити*. До речі, лише одна з цих ФО побудована за структурою двоскладного речення. Використання її в художньому творі семантично зумовлено, оскільки вказується, що кожний повинен бути обережним і завбачливим, бо в будь-який момент може позбутися голови, тобто загинути, наприклад: *Ледво окомъ мѣнешь, алиж внетъ голова спадетьь* (1622 Сак.В.: 50). Цей фразеологізм, структура якого із часом збагатилася варіантами, притаманний тільки українській мові, наприклад: *голова злетіла (впала і т.ін.) із плечей (з плеч, з пліч)* (ФСУМ I: 181), що є відгомонам ратних боїв. Інші сполуки побудовані за структурою підрядного словосполучення; залучені в контекст документа, вони передають рішучість людини загинути за свою віру, наприклад: *за што мы ѿ(т) давних часовъ Головы свои покладем, за вѣру нашу правосла(в)ную, и за цѣло(ст) Домовъ Божиих* (1648 ЦДІАК 1407, 61: 1) або ж — *загибель людей через майно, статки: впрод его милость отецъ Почаповский головою наложитъ, нижели тую церковь в посессии своее будет мел* (1636 АрхЮЗР 1/VI: 728). Л. Костючук слушно зауважив, що тільки україн-

ська мова, у порівнянні з іншими слов'янськими, фіксує сполуку *накласти (наложити) головою*, у якій простежується інше керування. “Це стало можливим у результаті контамінації з іншою ФО: *лягти (полягти) головою*. Дієслово *полягти* у вільному вжитку набуло значення ‘умерти в бою, від нещасного випадку і т.ін.; загинути’, мабуть, у результаті семантичного стягнення — залучення до нього семантики всієї ФО” [Костючук 1980: 118]. Справді, сполучення дієслова з іменником в орудному відмінку зафіксовано у словниках Є. Тимченка: *головою накладати* (Т.: 549), Б. Грінченка: *наложити (лягти) головою* (Гр. I: 301). Із останнього прикладу бачимо, що в ХХ ст. іменний компонент ФО стоїть уже в постпозиції до дієслова, до того ж на сучасному етапі простежуємо паралельне вживання іменників *голова / душа*, наприклад: *лягти головою* (ФСУМ I: 455); *наложити душею* (ФПМЛ: 146); *покласти душу* (Ibid.: 81).

Образ, який лежить в основі староукраїнського фразеологізму *голову покладати*, існував й існує в інших слов'янських мовах, тобто є спільнослов'янським. Пор. стбр. *голову сложити* (ГСБМ VII: 36); стр. *голову положити* (СРЯ IV: 62); стп. *położyć głowę* (SP VII: 415). У польській та болгарській мовах є ще й синонімічні ФО з компонентом *голова*: стп. *głową płacić / zapłacić* (SP VII: 415); *głową podać* (Ibid.); *pod kose [śmierci] głowę podłożyć* (Ibid.); *głową sadzić (dać) [pod miecz]* (Ibid.); *głową tracić / stracić (zgubić)* (Ibid.); *głowy zbyć* (Ibid.: 416); суч.п. *nałożyć (przyplacić, zapłacić) głowę* (SFJP I: 243); суч. болг. *слагам / сложя глава* (ФРБЕ II: 304); *оставям си / оставя си главата* (Ibid.: 42).

Образ складених костей як агрибут загибелі людини відображено у менш поширеній ФО *кости*

[свои] *покладати*, наприклад: *што любый итсецъ, васъ дѣтокъ ипоуцаеть, в томъ земномъ гробѣ кости свои покладаеть* (1628 Андр.Лям.: 8). Цей фразеологізм трапляється і в польській мові: стп. *kłaść / położyć (złożyć) kości* (SP XI: 72); суч.п. *położyć (złożyć) kości* (SFJP I: 350), і в болгарській — *оставям / оставя кости* (ФРБЕ II: 43); *слагам / сложа кости* (Ibid.: 305). Для фразеологічного фонду сучасної української мови теж характерна наявність у структурі аналізованих сполук варіантності іменного компонента: *складати голову (життя, кістки, кости)* (ФСУМ II: 817).

Загибель людини від ран та отруєння передає в пам'ятках XVI–XVII ст. конфесійного та офіційно-ділового стилів ФО *кровю* (*кровию, кровію*) *сплынути (сплыти)*. Завдяки гіперболізації, значення компонентів розчиняються в загальному значенні, а суб'єктом дії може виступати як тіло людини, так і постіль померлого. Наведемо фразеологізми в таких контекстах: *тело небожъчиковъское, барзо трутизноу попсованое, ... и постель вся кровю сплынула* (1631 АрхЮЗР 8/III: 586); *и пожультело, якъ колода увес опух и кровию сплынул* (1650 АрхЮЗР 3/IV: 537); *и самого протестуючого барзо збитого, ... кровю сплыненого, ... барзо хорого видел и огледалъ* (Ibid.: 538); *О Твари бозская, крвю вся сплыненная* (1630 Траг.п.: 169); *его стое тѣло все кровію сплыло* (II пол. XVI ст. Проп.Д.: 2 зв.); *и скололи главу его стои мѣсти ижъ кровію сплынула была* (Ibid.: 8); *все тѣло кровію было сплынуло* (XVI ст. УЄ Трост.: 63); *аж кровю всѣ сплыли* (поч. XVII ст. Проп.р.: 184 зв.). Пор. стп. *krwią spłynąć* (SP XI: 170); суч.укр. *кров'ю сходити / зійти* (ФСУМ II: 872), *стікати / стекти кров'ю* (СУМ IV: 359).

ФО з компонентом *гробъ*

Внутрішня форма таких фразеологізмів відображає особливості поховального обряду, коли мертве тілне тіло кладуть у гріб як останнє пристановище й відправляють над померлим Службу Божу⁴.

Зафіксовані в пам'ятках ФО є книжними і вживаються в конфесійному, художньому та полемічному стилях:

ничогомъ тоу(т) з собою не принесель, и ничего не ω(т)несоу идоучи въ гроб(б) (поч. XVII ст. Проп.р.: 243); *не допоуцай дѣши нашої з^стоуповати с фрасоун 'комъ в^с гробъ* (1607 Лѣк.: 78); *Хотьъжесь, и въ гробѣ, рачиль ся положити, Але на то рачилесь то учинити* (1630 Траг.п.: 165); *Женихъ... Гробоу предасться* (1646 Перло: 93). У сучасних українській та польській мовах простежується вживання ФО з великою кількістю синонімів до іменника *гріб* — *могила, яма, домовина, труна* та ін., натомість дієслівний компонент не виявляє такої синонімічності. Пор. суч.укр. *лягти / лягати в могилу (в яму, в домовину, в труну, в гріб)* (ФСУМ II: 455); стп. *noga [jest] w grobie; być w grobie; w grobie odprocywać* (SP VIII: 121); суч.п. *leżeć (spoczywać)*

⁴ У традиційних повір'ях простежується негативне ставлення до втручання померлих у життя людей. Щоб запобігти такому небажаному втручання, уживалися різні ритуальні засоби. Наприклад, на Бойківщині в руки покійника клали гроші, а в домовину — його улюблені речі, виносили домовину з хати так, щоб небіжчик лежав ногами вперед, за домовиною до кладовища сипали по дорозі мак [Воропай 1993: 85]. Люди вірили, що положення покійника у труні ногами вперед до дверей позбавить його можливості повернутися назад, пор. суч.укр. *винесуть вперед ногами* (СФАУМ: 47).

w trumnie (w grobie, w zieme) (SFJP II: 392); суч.ч. *hnít (odpočivat) [už] v hrobě* (SČFI: 251); *stát [už] nad hrobem* (Ibid.: 252).

Такі фразеологізми засвідчують трактування смерті як шляху людини з поверхні землі в її надра, як повернення в ту стихію та субстанцію, із якої людину створив Бог. Зазначмо, що збагачення ФО цього типу призвело в сучасній українській мові до полісемічності: значення 'померти, загинути' доповнено значенням 'бути знищеним, розгромленим' (переважно коли йдеться про ворогів):

Грабовський багато зазнав тортур, але залишився до кінця незламним, хоча й передчасно ліг у могилу! Лисий я, волосся спало, Решта білая, як сніг, Недалеко моя яма, Та я в яму ще не ліг (ФСУМ II: 455). Наведені фразеологізми вжито у першому значенні.

В могилу ляже проклята звірота. І смерть її — нам золоті ворота (Ibid.). Цей фразеологізм вжито у другому значенні.

До цієї групи можна також залучити фразеологізм *тѣла хробакамъ на зѣдѣня гробовымъ предадятся* (чії), що вказує на тлінність і недовговічність грішного тіла: *А мы только з грѣхами отыйдемъ, тѣла наши хробакам на зѣдѣня гробовымъ предадятся* (поч. XVII ст. Пчела: 10).

ФО з компонентом *духъ*

У пам'ятках української мови досліджуваного періоду зафіксовано також ФО з іменником *духъ*, оскільки, згідно з християнським віровченням, саме дух є нематеріальною субстанцією, "невловимою суттю істоти, певним життєтворчим початком" (СББ: 251), духовною безсмертною сутністю,

яка притаманна кожній людині й відділяється від тіла в момент смерті. Простежується заміщення компонентів *дух / душа*. Відсутність розподілу цих понять у фразеології на значеннєвому рівні пов'язана зі стереотипом смерті, що репрезентує семантику 'момент смерті' і який виник у результаті поєднання християнського уявлення про душу та народними віруваннями [див.: Іванова 2008: 13].

В аналізованих ФО важливе значення мають дієслова. Від їх вибору залежить уживання фразеологізмів у тому чи іншому стилі. Зокрема, ФО книжного характеру *іспустити духа, пуцатисѧ духа* зафіксовано в конфесійному стилі завдяки вживанню церковнослов'янізмів *іспустити, пуцатисѧ*: *А ꙗко выпустиши глас великій и іспустил ѿдѧ* (1571 УЄ Вол.: 68); *А южь оумираючи, и остатнего поущаючисѧ ѿдѧ просить жєглярѡвъ,... жє бы три бочки воды... на тѣло его выливши, и обмывши, тамже его и погрѣбли* (1631 Син.Тр.: 815). Фразеологізми ж *выпустити духа* || *духъ выпустити* є розмовно-побутовими. Вони виражають динамічну ознаку, що стосується фізичного стану людини, і засвідчені, насамперед, у художньому стилі. Причому, як ми зауважили, іменник *духъ* не має сталого місця у структурі ФО і може стояти й у препозиції, і в постпозиції стосовно дієслова *выпустити*: *Иванъ Єрей... сполночи выпустил ѡдуха* (1628 Андр.Лям.: 19); *Тавіфа скоро доуха выпустила* (Ibid.: 8).

Ідентичні ФО простежуються в нашій мові ще в період XI–XIII ст. — *изпустити духъ*: *И при девятѡм часѣ испустил ѿдѣ Ис(с)ѡ* (СДЯ IV: 77), а також у давніх білоруській, російській та польській мовах: *выпустити духа* (ГСБМ VI: 47); *духа вы-*

пустити (ГСБМ IX: 112); *испустити духъ* (СРЯ IV: 380); *ducha wpuścić* (SP VI: 139). Уживається цей фразеологізм і в сучасній польській мові: *wuzionąć ducha* (SFJP I: 193). У сучасній українській мові фразеологізм *випустити дух* (*духа*) є полісемічний. Він уживається у двох значеннях: 1) 'убити, згубити кого-небудь'; 2) 'умерти, загинути (про людину)' (ФСУМ I: 100; ФПМЛ: 137). Однак ФО *визівнути дух* (*духа*) (ФПМЛ: 136–137); *дух вилетить* (з чого); *дух виходить / вийде* (з кого) (Ibid.: 137); *духу не стало*; *дух утекти готов* (*готовий*) (Ibid.: 138) характерна однозначність і зафіксовано їх зі значенням 'померти; хто-небудь помирає або помре'.

Яскравого емоційного забарвлення позбавлена ФО *духа отдати*, яка вжита в художній літературі й передає бажання людини завершити своє земне існування: *сынъ мой рачиль Доуха отдати* (1630 Траг.п.: 168). Такий же фразеологізм засвідчено у білоруській мові давнього періоду: *Богу духа отдати* (ГСБМ IX: 112).

Спостерігаємо також доповнення структури об'єктом, на який спрямована дія, а саме — іменником *Бог* чи *Пан Бог*, який часто виступає символом правосуддя: [*Пану*] [*Богу*] *духа [свого] отдавати / отдати* (*одъдати, поотдавати*). Подані фразеологізми, зафіксовані в актових чи художніх текстах, передають констатацію факту — смерть особи: *осмого дня месеця марца, а другий... пятадцятотоу дня... Паноу Богоу доуха поотдавали* (1649 АрхЮЗР 8/III: 615–616); *Наконецъ в пѣчь барзо распаленоую ввержень ест, ... бѹ дѣха отдалъ* (1627 Тр.: 274); *В той час Мирон и доуха Бѣгу отдалъ* (1691 Кн.Мѣск.Полт.: 15). ФО *доуха Богоу отдати* також засвідчено в інших слов'янських мовах, пор.

стп. *ducha* [*Bogu*] *oddawać / oddać* (SPVI: 139); суч.п. *oddac* [*Bogu*] *ducha* (SFJP I: 193); суч.бр. *аддаць* [*Богу*] *душу* (ТСБМ I: 130); суч.болг. *предавам / предам* *Богу дух* (ФРБЕ II: 189). До того ж сучасна українська мова ще поповнилася такими ФО, які розширили свою семантику й надають мовленню фамільярного або грубого відтінків: *віддавати / віддати кінці*: 1) ‘умирати’; 2) ‘тікати, від’їздити’ (ФСУМ I: 118); *віддати чортіві (дідькові) душу*: 1) ‘померти’; 2) ‘продатися кому-небудь’ (Ibid.: 119). Виняток становить фразеологізм *віддати останній подих* у знач. ‘померти’ (Ibid.).

ФО з компонентом *душа*

Поняття “душа” дуже давнє. Дослідники вважають, що воно сягає ще язичницької доби [див.: Рыбаков 1988: 774; Митрополит Іларіон 1991: 238]. Християнство лише дещо змінило уявлення про душу як про безсмертну, нематеріальну основу в людині, уточнило її долю та місцезнаходження під час відділення від тіла, із яким вона нерозривно пов’язана. Саме тому втрата душі розуміється в народі як фізична смерть, загибель людини [див.: Бородіна 2009: 292].

Українці вірили, що душа як “символ життя” [Селіванова 2004: 68], з’являється одночасно з народженням людини, постійно її супроводжує аж до смерті [див.: Скаб 2008: 341] і зберігає свої індивідуальні особливості навіть у загробному житті. Праведним душам у потойбічному світі ведеться добре. Душі грішників караються. У ФО *душа сь т’їла виходить* || *виходить душа зь т’їла* (кого і без додатка) іменник *душа* постає суб’єктом, на якому зосереджено увагу читача, незважаючи на

його розташування (у препозиції чи постпозиції до дієслова). Ці фразеологізми набувають образного характеру й уживаються в художній літературі: *Каждый чоловік...// в тотъ часъ собою ноудить, и почнетъ тужити, кгда доуша с тѣла его маеть **выходити*** (1615 Лям.Жел.: 2 зв.–3); ***Выходячи** теды дѣша з тѣла, жадного печалованя, о речахъ... зємних не маеть* (1627 Тр.: 40).

На підставі цього контексту зауважуємо, що в першому реченні автор виражає словесно неспокій, тугу перед смертною годиною, бо за свої гріхи кожен повинен розплачуватися, а в другому — навпаки, стверджується, що душа як енергетична субстанція не відповідає за “земні речі”. Аналізовані ФО вказують на дві сутності людини — тілесну та духовну [Божа наука 1991: 15].

У сучасній українській мові простежується низка дієслів-синонімів недоконаного й доконаного виду, які супроводжують іменник *душа* в постпозиції й залежно від їх вибору можуть надавати ФО іронічного відтінку *душа вилітає (відлітає, тікає, вискакує...)/ вилетіла (відлетіла, втекла, вискочила і т.ін.) з тіла* — ‘хто-небудь помирає, гине’ (ФСУМ I: 277); *душа вилине* (з кого) — ‘хто-небудь помре, загине’ (ФПМЛ: 142); *душа злетіла на небо* — ‘хто-небудь помре, загине’ (Ibid.: 143); *пуститися душі* — ‘померти’ (Ibid.: 149).

У християнській літературі завжди наголошувалося, що тіло є грішним, невічним, є темницею душі. І лише Бог чи смертна година роз’єднає їх. Про перевагу душі над тілом утверджує вже сама структура ФО — іменник *душа* займає здебільшого препозицію до дієслова. Це простежується в офіційно-ділових документах, у яких ужито

ФО *душу с тѣлом розлучити* (чию), що вимагає суб'єктного оточення (назви особи у формі називного відмінка) і об'єктного (займенника у формі родового відмінка), наприклад: *Богъ милосердный... доушоу мою с тѣлом розлучиль* (1577 AS VI: 71); *Час смертнѣй душу мою с тѣлом грѣшным розлучить* (1581 ЖКК I: 192). Пор. стп. *dusza od ciała odeszła* (SP VI: 183); *dusza dzieli / rozdzieli (rozwozi, rozłącza) się z ciałem (od ciała)* (Ibid.); *wychodzi (wylatuje) dusza z ciała* (Ibid.); *dusze z ciał wychodzące* (Ibid.: 185).

Структура ФО може ускладнюватися сполученням *въ руки (въ руци) (душу Богови въ руци поручити; душу в руки милосердия Божого отдати): Добрый раб върѣный теченіє скончив, душу же Богови в руци поручив* (к. XVI ст. Укр.п.: 82); *душу мою убогую в руки милосердия Божого отдаю* (1631 ПКСДА II-1: 407). І це не випадково. Богослови та поети намагалися підкреслити, що праведна людина довіряє по смерті свою душу саме в руки Господні, сподіваючись на його милосердя, оскільки Бог, який нас сотворив, буде вирішувати нашу подальшу долю. ФО має позитивну оцінку, невисокий ступінь експресивності. Аналогічні фразеологізми трапляються в пам'ятках білоруської та російської мов давнього періоду, причому випадає зі структури сполучення *в руки*, окрім старопольської мови, а наявність іменника *Бог* не завжди обов'язкова. Пор. стбр. *душу [гѣдоу Богу] давати / дать (передати)* (ГСБМ IX: 115); стр. *душу передати; душу къ господу отдати* (СРЯ IV: 386); стп. *dusze oddawać / dać (oddać, podać, wrocic) [Panu] Bogu* (SP VI: 184); *dusze oddawać / dać (oddać, podać, wrocic) w ręce Ojca [Boskie] (Chrystusowi, Stworzycielowi)*

(Ibid.); суч.п. *oddać Bogu duszę* (SFJP I: 195). У сучасній українській мові зафіксовано паралельне вживання дієслів доконаного й недоконаного видів та іменник *Бог* у давальному відмінку однини, а іменник *душа* стоїть у постпозиції до дієслова: *віддати / віддавати Богу (Богові) душу* (ФСУМ I: 118; ФПМЛ: 25), а також у чеській мові: *odevzdat / poručit duši bohu* (SČFI: 174).

У ФО *Богъ [душу] зъ сего [съ того, того] свѣта (света) взалъ (збереть) || зъ сего свѣта [Пан] Богъ [душу] взялъ* (чию) активним суб'єктом виступає вже не покійник, а Всевишній, який приймає його душу. До того ж відбувається перехід уживання фразеологізмів із художнього стилю в офіційно-діловий, наприклад: *А коли... Богъ душу мою с того света зберет и он са мает доушею мою печаловати* (1508 AS III: 55); *Бог доушоу єє зъ сего свѣта взал* (1522 AS III: 237); *Без потомства зъ сего свѣта Пан Богъ доушу єго до фалы своеє Святое взяти рачил* (1571 AS VII: 381), пор. стп. *Vog weźmie dusze* (SP VI: 183).

Із поданих фразеологізмів у сучасній українській мові зафіксовано лише одну ФО — *Бог [Господь] прийняв [душу] до себе*, — у якій простежується синонімічне розширення суб'єкта в називному відмінку, і перенесення її до художнього та конфесійного стилів, причому вживання іменникового сполучення *Пан Бог* відсутнє (ФСУМ I: 37).

ФО *[свою] душу вырыгнути* набула негативного забарвлення завдяки дієслову *вырыгнути*. Атрибутив *безбожна* додатково знижує висловлювання, вказуючи на аморальну людину: *спадши на доль, не(н)дзе ѿ мѣзерне бє(з)божноую свою доушоу вырыгноул* (1627 Тр.: 667).

Із книжним відгінком функціонує ФО *душу положити*, яка характеризується урочистим звучанням і передає, виходячи з контексту, бажання мовця залишатися вірним, незважаючи на будь-які обставини, Ісусові Христу, не зраджувати християнської віри: *И рек Петръ: О Ги... я при тобѣ и ѿшоу свою хочоу положити* (XVI ст. УЄ Трост.: 55); *И тыи истиньно Христови служили, и для християнов души положили* (к. XVI ст. Укр.п.: 74). Саме цим можна пояснити часте вживання ФО в пам'ятках конфесійного стилю. Ідентична ФО вживалася і в білоруській мові XVI–XVII ст.: *душу положити* (ГСБМ IX: 115).

У сучасній українській мові така модель доповнюється паралельним уживанням дієслова недоконаного виду *класти* та іменником *голова*, яке водночас сприяє розширенню семантики: *класти / покласти голову (душу)*: 'гинути, вмирати в боротьбі, війні і т.ін.' (ФСУМ I: 379).

Паралельне вживання лексем *голова* і *душа* пов'язане із фразеологізованим стереотипом смерті у мовно-культурній традиції — відсутність частини тіла означає відсутність душі в тілі, смерть як таку [див.: Іванова 2008: 13]. Порівняймо також із іншими слов'янськими мовами — стп. *dużę nie stalo* (SP VI: 184); *dużę zabić* (Ibid.: 185); суч.п. *wyzionąć dużę* (SFJP I: 195); суч.ч. *vydechnout / vypustit duši* (SČFI: 175); суч.болг. *предавам / предам душа* (ФРБЕ II: 190).

ФО з компонентом *свѣтъ*

Фразеологізми вказаної групи відображають християнсько-міфологічні уявлення про світобудову, згідно з якими існують два світи: цей, земний, посеїбичний і той, потойбичний, невідомий. Смерть

сприймається як перехід у нове, вічне життя або інший світ. Саме християнський церковний звичай — укладання в труну померлого “подорожньої” (стрічки з євангельськими завітами) — є відлунням ідеї смерті-подорожі, що лягла в основу метафоричних висловів [див.: Дубинець 2009: 70]. Часто простежуємо паралельне вживання займенників *тотъ / сей* в одному й тому ж значенні у поєднанні здебільшого дієслів доконаного виду, які займають і препозицію, і постпозицію стосовно іменника *світ*. Наприклад: *Матка н̄ша сходячи з сего свѣта оставила по собе тестамент оставнее воли своее* (1576 ЖКК II: 282); *З того свѣта сходятъ [люди], ведлугъ розказаня Божого тоє терпятъ* (1627 Тр.: 39); *Отошоль с того свѣта нагѣй и свободный от него, памятаючи на Іововы слова* (1625 МКСВ: 100).

ФО такого типу вживаються в офіційно-діловому стилі (заповітах) і фіксують факт ймовірної смерті власника майна: *А кдыбы княгиня Александра... с того свѣта сошла, тогда Туров и Тарасов маєт прийти на князя Илю и брата его* (1531 AS III: 386); *нижли на рок описаный я сам або осли бых в тых годех с божего доущеня з сего свѣта зшол тогда жона и сынове мои мають пану дубровскому або малжонце и детем его тую осмьдесят коп грошей литовских всю сполна заплатити* (1567 ЦДІАК 28, 1, 2: 12). Ідентичну ФО виявлено в сучасній польській мові — *zejść ze świata* (SFJP II: 321). До того ж кончину, смерть людини репрезентує й іменниковий фразеологізм у досліджуваних пам’ятках, пор. *изыистіє изъ свѣта того* (к. XVI ст. УЄ № 31: 62).

Здебільшого такі сполуки мають прозору мотивацію й виникли внаслідок табуйованості смерті

через небезпеку її прямого називання. Виняток становлять дві ФО, модель яких ускладнюється іменником *смерть* і які в історичній літературі фіксують нещасливу подію: *преречоный Янь Черънишевський зъ того света смертѣю зъиошь* (1621 ЧИОНЛ XIV-3: 122); *Отець Єлисей Плетенецький, архимандритъ печерській, з того свѣта смертію зиошь* (1624 КМПМ I: (дод.) 269).

Зауважмо, що фразеологізми цієї моделі представлено в українській мові вже у XIV–XV ст., щоправда, у невеликій кількості, пор. *зходити зъ того свѣта* (ССУМ I: 409); *отходити сего (з сего) свѣта* (ССУМ II: 111). У сучасних словниках виявлена ця фразеологічна модель без уживання вказівних займенників *той / цей: зйти з світу* — ‘померти’ (ФСУМ I: 334). У російській мові давнього періоду фіксується лише фразеологізм *отходити свѣта сего* з вказівкою на тривалість дії (СРЯ XXIII: 136). У сучасній російській літературній мові та давній польській мові відбувається варіювання дієслівного та іменного або ж лише іменного компонентів: *отправляться (отправиться) на тот свет* (ССРЛЯ XIII: 328); *отправляться в лучший мир* (ССРЛЯ XVI: 604); *żywot / świata doskonał* (SS: 620). Сучасна ж польська мова фіксує лише варіанти дієслівного компонента: *opuszczyć / porzucić ten świat; rozstać się ze światem (tym światem); zejść ze świata (z tego świata)* [Krzyżanowska 1999: 57].

Характер експресивності таких фразеологізмів, як *ити (выходити) / прийти на тотъ свѣтъ || на тотъ свѣтъ прийти*, церковнослов’янського походження *преставитиса с того свѣта* визначається тільки у контекстах. Ці ФО позбавлені високого ступеня експресивності й застосовуються мовцями як евфемізми

в конфесійному та офіційно-діловому стилях: *Идучи на тот свѣтъ*, волаць [Ювко] оного Федка Венцка и Нестера (1590 АрхЮЗР 6/1: 214); *И ѿрїе самыи выходячи на тот свѣтъ*, тойже змазѣ соутъ подлеглыє (поч. XVII ст. Проп.р.: 190 зв.); *Скоро бовѣм прииол на свѣтъ тот* (Ibid.: 251 зв.); *А который бы ѿт них преставилсѧ с того свѣта*, мают его всѣ ѿтпровоадити до гробоу съ свѣцями (1603 ЛСБ: 384). До речі, остання сполука збереглася впродовж віків і в сучасній українській мові, щоправда, з певною фонетичною видозміною та появою варіантного дієслова *переступити*, що символізує межу між земним та потойбічним світами, яку можна перейти, пор. *переставитися (переступити) на той світ* (ФСУМ II: 621).

За нашими спостереженнями, такі ФО використовуються на сучасному етапі мови з деякими змінами: простежуємо стале розташування дієслів недоконаного / доконаного виду в препозиції до іменника — *іти (переходити) / піти (перейти) на той світ* (ФСУМ I: 353); *відправитися на той світ* (Ibid.: 124); *попасти (перейти) на той світ* (ФСУМ II: 675); *переставитися (переступити) на той світ* (Ibid.: 621); *вирядитися на той світ* (ФПМЛІ: 389); *помандрувати на той світ* (Ibid.: 394). Іноді структура ФО розширюється за допомогою прикметника *білий*, який варіюється з займенниками *цей, сей*: *покидати / покинути білий (цей, сей) світ* (Ibid.: 665), або ж іменник *світ* замінюється сполученням *грішна земля*: *покидати / покинути грішну землю* (Ibid.). Пор. суч.п. *przenieść (wynieść, wybierać) się na tamten świat* (SFJP II: 321).

Зауважмо, що в українській мові є ряд ФО з опорним дієслівним компонентом недоконано-

го виду *іти*, який паралельно може вживатися з дієсловами доконаного виду: *іти в далеку дорогу* (ФСУМ I: 352); *іти (лягти) / ніти (лягти) в [сиру] землю; іти / ніти на небо* (Ibid.: 353); *іти / ніти з [цього] світу (світа)* (Ibid.: 354).

Уживаючи ФО *розлучитися (ростатись) зь свѣтомъ* у художній літературі, мовець намагався передати передсмертний стан людини, її прощання з родиною, оточуючими, готовність покинути земний світ: *Розлучилсе з свѣтомъ дождавши внуков и потомковъ своих и огледавши сыны з справнуковъ (!) ис прасчуров* (1582 Кр.Стр.: 22); *А затымъ зараз давши всим ѡстатнее благословенство, ростался з свѣтомъ, выконавши вѣку своего лѣтъ* (Ibid.: 19 зв.). Аналізована ФО трапляється і в сучасних українській та польській мовах, пор. суч.укр. *розлучитися зі світом* (ФПМЛ: 395); суч.п. *rozstać się ze światem* (SFJP II: 321). Також варто додати, що фразеологічна система української мови запозичила з польської мови ФО *свѣтъ тотъ (сей) пожегнати (пожегнати)* та зь (сь) *тымъ свѣтомъ (святномъ) пожегнатися*, які в контексті констатують у документах природну або передчасну смерть людини внаслідок побиття, наприклад: *тот Стефанъ з оним Стецькомъ... свѣтъ тѣ пожегнали* (II пол. XVII ст. ЛРК: 30); *Вигилій..., уступивши столицы Игнатієви, ...свѣтъ сей пожегналъ* (1621 Коп.Пал.: 739); *Феска без даня жадное причины побили... зараз с тым ся свѣтомъ пожегнал* (II пол. XVII ст. ЛРК: 29); *од такового окрутного збитя з тым ся святном пожегнал* (XVII ст. ДМВН: 199). Пор. суч.п. *żegnać / pożegnać (ten) świat (ze światem)* (SFJP II: 321). Дієслово *пожегнатися*, тобто *попрощатися*, у структурі фразеологізму передає процес прощання людини перед смертю з

рідними та близькими, зі всім тим, що оточувало її протягом життя. Ідентичні ФО вживаються у сучасних українській та болгарській мовах, пор. суч.укр. *прощатися зі світом* (ФПМЛ: 395); суч.болг. *прощавам ся / простя се с тоя свят* (ФРБЕ II: 222).

Зауважмо, що з часом українська мовна скарбниця поповнилася великою кількістю ФО зі значенням 'померти', у семантиці яких відчутне зневажливе, негативне навантаження: *біс узяв / вхопив (кого)* (ФСУМ I: 31), *вильнути наверх денцем* (Ibid.: 95), *витягти ноги* (Ibid.: 110), *витягтися вздовж лави* (Ibid.: 110), *відкинути ноги* (Ibid.: 121), *врізати дуба* (Ibid.: 151), *дати дуба* (Ibid.: 221), *дідько взяв (кого)* (Ibid.: 242).

ФО з компонентом *смерть*

Пам'ятки української мови XVI–XVII ст. засвідчують фразеологізми зі стрижневим компонентом *смерть*. Здебільшого цей іменник уживається в називному відмінку однини, дієслово — у 3-й особі однини. Модель може ускладнюватися ще іменником у знахідному відмінку. Наприклад:

пред тобою смерть стоить (1646 Перло: 125); *А найпервѣй Млоденци ... Быте на свои лѣта Молодыи, ... Не оуфали... Смерт^с оу зуобы не глєдить* (1620 Лям.К.: 22).

У названих фразеологізмах, компонент *смерть* постає суб'єктом, оскільки здавна в уявленні українців та й інших слов'янських народів смерть поставала як жива істота, у вигляді людського скелета в білому одязі з косою в руках [Гнатюк 2000: 194], яка приходиться за душею людини, і ніхто не зможе її позбутися і втекти від неї. Це особливо простежується у ФО *смерть занєсла (свою) гостру*

косу (руку) (над ким) (ФСУМ II: 833); *смерть ско-сить* (кого) (ФПМЛ: 439). У сучасній українській мові у знач. ‘хто-небудь може померти, загинути’ функціують такі фразеологізми: *смерть за плечима*; *смерть іде на поріг*; *смерть позове (покличе)* (кого); *смерть стане* (над ким); *смерть стоїть* (над ким) (Ibid.) у знач. ‘хто-небудь близький до кончини, скоро помре’.

Паралельно з цими ФО вживаються ще фразеологізми *смерть заглядає (дивиться, зазирає) / заглянула (подивилась) в очі* (кому) (ФСУМ II: 833); *смерть склепить очі* (кому) (ФПМЛ: 439). У їхній структурі фіксуємо паралельне використання дієслів недоконаного й доконаного видів, а основне семантичне навантаження несе іменник *очі*, що стоїть у постпозиції до дієслова.

Фразеологія української мови поповнилася також ФО *лишилося недовго топтати ряст* (кому) у знач. ‘хтось скоро помре, загине’ (ФСУМ I: 433), *три чисниці до смерті (до віку)* (кому) у двох значеннях: 1) ‘хто-небудь дуже старий або безнадійно хворий і скоро помре’; 2) ‘що-небудь дуже старе, зруйноване’ (ФСУМ II: 948).

Лексикографічні джерела сучасної польської мови фіксують ФО *kosa śmierci* (SFJP II: 307); *śmierć zaćmiewa oczy, śmierć patrzy (zagląda) w oczy, śmierć spada* (Ibid.: 309); *śmierć zabrala ze świata* (Ibid.: 321).

На відміну від попередньої моделі у поданих нижче ФО, що набувають піднесеного звучання завдяки вживанню в пам’ятках кофесійної літератури, суб’єктом виступає людина, яка з волі Божої віддається в обійми смерті: *А Іс̄... почал... мовити: Южъ сеи ночи с̄нь чл̄чєскій предаст ся на см̄рть*

(XVI ст. УЄ Трост.: 55); *Зезволитесь на тѣлѣ смерти пожити* (1630 Траг.п.: 165), пор. суч.укр. *пожити смерті* — ‘померти’ (ФПМЛ: 438); *дізнати смерті* — ‘загинути’ (Ibid.: 437); *добути собі смерті* (Ibid.: 438); *добути смерть* (Ibid.); *прийняти смерть* (Ibid.) у знач. ‘загинути, померти’. У першому реченні ФО виражає усвідомлене пожертвування собою заради когось (суб’єктом дії виступає Ісус Христос), у другому — вже саме сполучення *на тѣлѣ*, яке доповнює ФО *смерти пожити*, уточнює кончину лише тіла, фізичної субстанції. Можна стверджувати, що такі ФО мають спільнослов’янську основу, оскільки фіксуються в давній російській мові: *предатися смерти* (СРЯ XVIII: 177), у болгарській та польській мовах: *отивам / отида (ида) на смърт* (ФРБЕ I: 381); *iść / odejść w śmierć; iść na (pewną) śmierć; połknąć (ponieść) śmierć* (SFJP II: 38).

Невелика кількість фразеологізмів, переважно книжного походження, пов’язана з уявленням про смерть як вічний сон, наприклад, *сномъ смертельнымъ заснути; в тѣнѣ смертной спати; вѣчне спати*. Дослідник таких ФО А. Бирих стверджує, що “це... одне із найдавніших уявлень про смерть. Вже в Біблії, у Старому Заповіті, ми знаходимо сполучення такого типу” [Бирих 1995: 16]. У конфесійній та полемічній літературі за допомогою таких ФО автор намагається табуйовано описати факт смерті, оскільки смерть завжди сприймається людьми як явище страшне й непередбачуване, яке може застати кожного в будь-який момент, тому важливо вести праведне життя й покутувати гріхи, щоб “чиста” душа після смерті тіла змогла спокійно відійти в інший світ. Наприклад: *жебымы коли тяжаремъ грѣховъ потлочени будучи, сномъ*

смертельнымъ не заснули (бл. 1619 О обр.: 95); *Прійми на окрасу дому твого, и даруй то; за бодрого стража; в тѣнѣ смертной спящимъ* (1646 Перло: 169); *Обачте розумнима очима яковое ложе зготовала вамъ, на которомъ ляжете вѣчне спати* (1618 Зерц.: 41). Зі всіх названих сполук лише перша та третя продовжують функціонувати в сучасній українській мові, зазнавши деяких видозмін: варіантне розширення дієслова, а також збільшення семантичного навантаження новотвору й занепад книжних ФО, наприклад: *спочивати* (*спати*) / *спочити* (*заснути*) *навіки* (*довіку, вічним сном*): 1) ‘бути похованим, лежати у могилі’; 2) ‘вмерти’ (ФСУМ II: 852). Із першим значенням у мові вживається також ФО *спочивати / спочити в Бозі* (Ibid.). У фразеологічному фонді польської мови також засвідчені ФО такого типу, пор. *mgła śmierci ogarna oszu; oszu zachodzą mgła śmierci* (SFJP II: 309).

На відміну від названих вище ФО, які вказують на чиюсь уже кончину, в офіційно-діловому стилі фіксується і книжний фразеологізм *быти на смертельной постели*. Згідно з контекстом, цей евфемізм називає передсмертний стан людини шляхом метафоричного переосмислення, аби уникнути прямого називання смерті, наприклад: *две части в суме пенезей, в верху писаной заставила и... волю мою, будучи на смертельной постели моей, потвержаю* (1545 AS IV: 419).

Зауважмо, що в пам’ятках художньої літератури для опису припинення існування людини застосовуються ФО з антонімічним компонентом *животъ*, яке у староукраїнській та інших слов’янських мовах означало ‘життя’. Опираючись на контекст, можна стверджувати, що людина передчуває свою кончину, тому намагається попрощатися з близькими

людьми, немов би перед далекою дорогою, наприклад: *а їды... з животом южъ мѣль розвѣзатися, уста свои... отвориль* (1627 Тр.: 291); *И такъ все спорядивши, живота докональ* (1622 Сак.В.: 47). Можливо, остання ФО запозичена з польської мови, пор. *dokonać życia* (SFJP II: 897). Крім того, у польській мові засвідчені також інші аналогічні ФО: *rozstać się z życiem; skończyć (zakończyć) życie* (Ibid.). У сучасній же українській фразеології фіксують ФО з іменником *живит* не для констатації факту природної смерті, а для вираження значення ‘гинути, захищаючи, відстоюючи кого-, що-небудь’, тобто вимушеної смерті через певні причини, наприклад: *класти / покласти життя (живит)* (ФСУМ I: 380).

Ми виявили малопродуктивні сполуки, які творять три семантичні ряди фразеосемантичної групи ‘Фізичний стан людини’ або ж є поодинокими, наприклад:

1. Семантичний ряд ‘засинати / заснути’ — вь сонъ впасти; на сонъ уклонитися; сонъ морить (кого): *в сонъ ниякї впаль барзо Тонкїй* (1627 Тр.: 556); *Феодора Царица на свита... в днь Пятоковой на сонъ уклонившися, здалося ей якобы знашлася у столпа Кр̄стного* (1627 Тр.: 294), пор. суч.укр. *хилить на сон (до сну, в сон)* (кого і без дод.) (ФСУМ II: 925); *ихъ и сонъ морить* (серед. XVII ст. Кас.: 14), пор. суч.укр. *сон (дрімота) хилить (клонить, морить, налагає)* (кого, на кого) (ФСУМ II: 843).

2. Семантичний ряд ‘старіти / постаріти’ — до лѣтъ приходити; добѣгти змѣреного кроку; дойти свого кроку: *до лѣтъ южъ приходачи* (1618

ЗНТШ LXXIV, 148); *Патдєсатъ патъ лѣтъ*, з[҃]Бозкого вырокоу, *Поживиши, добѣлѣ змѣреного крокоу* (1628 Андр.Лям.: 19); *Что штець вашъ любыи, доишоль свого крокоу...* з[҃]Боского вырокоу (Ibid.: 7).

3. Семантичний ряд ‘стати дорослим, досягти повноліття’ — лѣтъ дойти (дорости) || дойти (дорости) лѣтъ; лета мати || мати лѣта: *тоє дитя моє лѣтъ swoichъ доростет* (1539 AS IV: 207); *то(г)ды дети доросши ле(т)* своихъ... *могутъ своего право(м) до(и)скиватися* (1566 ВЛС: 68); *Я кгда вжл летъ своихъ // зуполныхъ доишдиши хотячи оныє имена по отцы моемъ... мети* (1548 ЛНБ 103, 19/101, 1961: 24); *Дети тежъ мои... доишдиши лѣтъ своихъ... служити вечне ихъ Милости не занежаютъ* (1577 AS VI: 84); *доишдиши вѣку своег р̄с*, *роздѣлил тим способом сиимона* (1582 Кр.Стр.: 55); *прото такъ мовили родителі // его маєт лѣта пытайтеся его* (1556–1561 ПЄ: 386 зв.–387); *пан Семашко... взрост теж паннинъ оказоваль, же вже лета маєт* (1569 АрхЮЗР 8/III: 129).

Фразеологізми другого і третього семантичного рядів вийшли з ужитку, однак в сучасній українській мові функціують їхні синоніми зі значенням ‘ставати / стати дорослим або старим’ із перевагою процесу доконаного виду, наприклад: *вбитися в літа* (ФСУМ I: 70); *входити / ввійти в літа* (Ibid.: 164); *загнатися в літа* (Ibid.: 304); *літа (роки) виходять / вийшли* (Ibid.: 441).

Поодинокі ФО

- волочити ногу — ‘повільно, накульгуючи, ходити, маючи пошкоджену ногу’: *talipedo, as, лажу, волочу ногу* (1642 ЛС: 393), пор. суч.укр. *тягти (тягнути) ногу* (ФСУМ II: 906);

- випускати на світ (кого) — ‘народити’: *Матка... осмого дня випустивши єго [Никиту] на світ* умерла (XVII ст. Жив.Св.: 94);
- до (въ) себе приходити — ‘повертатися до нормального фізичного стану, до доброго самопочуття’: *если... покажется в них [хорыхъ] яко полъпишене, же до себе приходать* (1607 Лѣк.: 18); *Гды грѣшимо... безъ розуму буваємо... а гды... справедливыѣ учинки полнимо, в себе приходимо* (1637 УЄ Кал.: 28), пор. суч.укр. *прийти / приходити в (до) себе* (ФСУМ II: 692);
- зуби гризти — ‘голодувати’: *грѣшнициы... начнутъ... зубы гризти* (1646 Перло: 157);
- кровію скипѣти — ‘бути дуже побитим, понівеченим’: *ѣтоє тѣло кровію было скипѣло* (II пол. XVI ст. Проп.Д.: 9), пор. суч.укр. *обкипіти / обкипати кров’ю (потом)* — ‘дістатися тяжкою працею, стражданням, муками’ (ФСУМ II: 568) (наявність предмета у ролі суб’єкта призвела до зміни значення);
- нѣ мати конца и значала — ‘бути вічним, безкі-нечним’: *То твоя вѣчная слава и хвала, яко в ѿствѣ твоємъ; нѣмаишь конца и значала* (1646 Перло: 16); *яко величество твое; нѣмаєшь конца и значала єго же блгословят и хвалятъ* (Ibid.: 31);
- собою владнути — ‘мати фізичну справність’: *собою владнути не мозучы, тамъ же лежала* (1644 АрхЮЗР 8/III: 600), пор. суч.укр. *володіти (оволодівати) собою / оволодіти собою* — ‘триматися врівноважено, спокійно; уміти стримуватися’ (ФСУМ I: 143) (зміна значення ФО призводить до її переходу у фразеосемантичну групу ‘Психоемоційний стан людини’);
- узду поста на себе вложити — ‘почати постити’: *узду поста на себе вложили* (1627 Тр.: 132).

З-посеред цих фразеологізмів виокремлюємо також одиниці, які є антонімічними до ФО, що входять у конкретні семантичні ряди, наприклад: ФО *не мати летъ* || *летъ не мати* — ‘бути неповнолітнім’: *Тежъ дѣти не маючи летъ будучи до права позвани... повинни отповѣдати первси* (1566 ВЛС: 68 зв.); *Небожчикъ Янъ... опекун Яна... жоравницького летъ не маючого в дальшиимъ поступку справы тоє занедбалъ* (1601 ЛНБ 5, II 4050, 8 зв.) і ФО семантичного ряду зі значенням ‘Стати дорослим, досягти повноліття’; ФО *не стоаль сонъ на очах* (чиїх) — ‘хто-небудь не спав’: *вночи отъ зимна... не стоаль сонъ на очахъ моихъ* (серед. XVII ст. Хрон.: 49) і ФО семантичного ряду зі значенням ‘засинати / заснути’.

II.3. Фразеосемантична група ‘Психоемоційний стан людини’

II.3.1. Семантичний ряд ‘зневажати / зневажити (кого)’

У цьому семантичному ряді виділяємо моделі:

1. “[Прикметник] + іменник у знахідному відмінку + дієслово || дієслово + іменник у знахідному відмінку” ([A]SaV || VSa): *игрища строити* (з кого); *кровъ выссати* (кого); *псїй кусъ vyrадить* (кому); *подъ лаву вкидати* (що); *смѣики (смѣхи, смѣхъ) строити* (з кого, з чого); *отрыгнути хулу* (на кого).

2. “Дієслово + займенник у родовому відмінку” (VProng): *откинута от себе* (кого).

3. “Займенник у знахідному відмінку + дієслово” (PronaV): *ни за што вмѣняти* (кого).

Негативне значення ‘зневажати / зневажити когось’ передано у досліджуваних пам’ятках різно-

манітними за образністю двокомпонентними фразеологізмами й пов'язане з виявом образи, презирства, неповаги до когось, із приниженням чиеїс гідності. Тому такі ФО вимагають суб'єктного та об'єктного оточення.

Із забобонами та вірою у духів тісно пов'язана ФО *кровъ выссати*. Оскільки позбавлення людини крові призводить до смерті, первісні люди вірили, що, "п'ючи кров іншої людини, з'їдають також і її душу і тим самим вбирають її силу" [Ходина 1975: 105]. Отже, *кров* асоціюється не лише з життям, а й із силою людини. Тому первісне значення сполуки 'вбити когось' набуло образного переосмисленого значення 'виснажити, пригнобити когось'. Наприклад, у полемічному творі І. Вишенський за допомогою ФО виявляє осуджує тих вельмож, які пригноблюють підданих, не цінують їхньої праці та сили:

*Не вміст ли... сами як идоли, на одно(м) мѣсцоу присѣдите... а бѣдныє по(д)даныє и де(н) и но(ч) на ва(с) троуд(а)т) и моуча(т), которы(х) кро(в) силы и праці и по(д)вига **высса(в)ши**, и нагы(х) в^с оборѣи коморѣ оучини(в)ши выр'ва(н)цо(в) ваши(х)... каразіа(ми) шдѣваєтє... а тыє бѣдныє по(д)даныє, и про(ст)оє се(р)ма(ж)ки... не маю(т) (1598 Виш.Кн.: 273).*

Завдавання кривди комусь асоціюється зі зумисним випусканням крові з людини, наприклад: *Блоудница бовѣ(м) на киталтъ яскоулкы, кды ро(з)почнетъ до чѣлка примыкатиса, всю **кровъ** егш **выссе(т)**, все бога(т)ство вычрѣпне(т)* (поч. XVII ст. Проп.р.: 291 зв.). У цьому мікротексті конфесійного твору посилюється експресія фразеологізму завдяки нагромадженню негативних учинків (кривда, пограбування) суб'єкта, а також

простежується вклинення об'єкта (*ego*) в родовому відмінку у структуру ФО.

У сучасній українській мові зафіксовані лексичні та формальні варіанти аналізованого фразеологізму (уживання дієслів доконаного й недоконаного виду, паралельне вживання іменників *кров*, *сила*, *соки*), пор. *висисати* (*висмоктувати*, *витягати*, *випивати*) / *виссати* (*висмоктати*, *витягти*, *випити*) [*всю*] *кровь* (*силу*, *сили*, [*усі*] *соки*) у двох значеннях: 1) 'дуже виснажувати, знесилювати кого-небудь'; 2) 'жорстоко експлуатувати кого-небудь, доводячи до крайнього виснаження' (ФСУМ I: 102). В інших слов'янських мовах пиття чиеїс крові аналогізується із гнобленням, пор. суч.п. *pic* (*toczyć*, *wyssać*) *kręw* (SFJP I: 355); суч.ч. *pit krev* (SČFI: 365); суч.болг. *пия кръвта* (ФРБЕ II: 121); *смуча кръвта* (*кръвчицата*) (Ibid.: 320), за винятком старопольського фразеологізму *kręw puszczać* (*wypuszczać*) / *puścić* (*wypuścić*), який зберігає первісне значення 'ранити, убити' (SP XI: 154).

Зоонім *пес*, входячи до складу ФО *псій кусь вырадить* (кому), на підставі стереотипів негативної оцінки тварини визначає її інтегральний зміст — 'завдати кому-небудь прикрощів своєю поведінкою, вчинками'. Дослідниця О. Селіванова розмірковує: "Дивно, що перший помічник людини, її вірний друг оцінюється як злий, підступний, поганий. Мабуть, стереотипізованим у фразеологізмах залишилося лише відчуття чужого собаки, що охороняє чийсь будинок, не підпускаючи сторонніх" [Селіванова 2004: 151]. На нашу думку, образ *псій кусь* в етносвідомості українців почав асоціюватися з капостою, прикрістю, зневагою, тому що господар віддавав собаці гірший шматок їжі, всякі недоїдки. До контексту фразеологізм *псій кусь вырадить*

(кому) привносить грубий, зневажливий тон оповіді й вимагає вживання об'єкта у формі давального відмінка, наприклад: *жвачь Мышка... хотѣлъ ми який псїй кусь вырадить* (1573–1579 АСД I: 153).

Значення зневаги, приниження реалізується у сполучі *подъ лаву вкидати* (що) у результаті образного переосмислення одного з елементів інтер'єру житла. Як відомо, лави займали значне місце в українській хаті і “встановлювалися на стовпчиках, вкопаних у долівку, або на спеціальних виступах у глинобитних стінах” [Соловець 2004: 56]. Під них господарі могли викинути якийсь непотріб, а згодом забути про нього. Саме тому в ролі суб'єкта в тексті полемічної літератури виступає абстрактний іменник у знахідному відмінку, наприклад: *Которые бы намнѣй о тоѣ не дбають, же мудрыѣ под лаву славу ихъ вкидають* (1618 Вѣзер.: 15).

Ідентична ФО функціює в сучасній українській мові: *кинути під лаву* (що) (СУМ IV: 429) та болгарській — *хвърлям / хвърля под миндера* (ФРБЕ II: 484).

Почуття зневаги до іншої людини часто виявляється через глузування, кепкування, насмішки. Саме це підтверджують ФО в пам'ятках різних стилів із іменником *смѣхъ* (*смѣшки*), які вимагають наявності іменника в родовому відмінку, що позначає об'єкт — особу чи неособу. Наприклад: *Сей Птоломей... жидовъ до египта заведши наругавишия з нихъ, смѣшки... з нихъ // строиъ* (серед. XVII ст. Хрон.: 471 зв.); *зъ сакраментовъ смѣшки строятъ* (1595 Ун.гр.: 165); *На ѱ(с)тато(к) просили ꙗ михала абы увидѣлъ бра(т)скии прасы прѣдавши му двоухъ брати(и) ... которы(и) вшѣдшы в дроука(р)ню прызнава(л) бити великую неготовность и зепсоване дроука(р)ски(х) дѣлъ примовлеючы всѣмъ... ѱ недозор смѣхи з нихъ строичы* (1641 ЛСБ 1043: 56).

У наступний період українська мова збагатилася синонімами-фразеологізмами народного походження, що виражають глузування, кепкування з когось, з чогось, із перевагою ключового компонента вже у формі однини, який паралельно уживається з іменниками *глум, глузи, кпини*. Пор. *на сміх підіймати* (кого); *сміх збити* (з чого) (Гр. IV: 158); *піднімати* (*підіймати, здіймати, знімати*) *на сміх* (кого, що) (СУМ IX: 409); *брати на глум: (на глузи, на кпини, на сміх)* (кого, що) (СУМ II: 87); *наробити сміху* (*смійкив*) (з кого, кому) (ФСУМ II: 533); *робити сміх* (з кого) (ФПМЛ: 441); *справляти смійки* (Ibid.: 442); *строїти смійки* (Ibid.). Меншу строкатість у структурі виявляють фразеологізми, які наявні в польській та чеській мовах, пор. суч.п. *wystawić na pośmiewisko* (SUP: 706); суч.ч. *ztrpít smích* (UČS: 1121).

Зневажливе ставлення до когось репрезентує також сполука церковнослов'янського походження *отрыгнути хулу* (на кого), яка надає контексту грубого відтінку. Абстрактний опорний компонент *хула* (похідне від нього дієслово *хулити*), що означає 'осуд, ганьба' (СССУ: 291; СУМ XI: 172) асоціюється з їжею, яку можна відригнути, що відповідно призводить до приниження, знеславлення когось. Наприклад: *Се ест, остало еше папѣ римскому и царству его отрыгнути хулу на вышнего* (1588–1596 Виш.Кн.: 140). Згодом поданий фразеологізм позбувся грубого відтінку завдяки заміні дієслова, що входить у його структуру, пор. суч.укр. *нести хулу* (НТСУМ III: 722), до того ж семантика ФО здатна передаватися в сучасній українській мові лише дієсловом *хулити*, яке було вищезгадане.

Здавна в українців та й у слов'ян загалом при зустрічі з гостем, що завітав, із родичем, із приятелем чи хорошим знайомим було прийнято обій-

матися, виражаючи цим почуття дружби, любові, поваги, а відсторонення, відштовхування когось від себе сприймалося як образа, негарний вчинок, які завжди викликали у відстороненого негативні емоції. Наприклад: *треба ся имъ не яко родичомъ але яко врагом спротивити... и откинути от себе* (1598 Розм.пап.: 6 зв.). Пор. суч.укр. *відкинути від себе* (кого) (НТСУМ I: 302); суч.п. *odrzucać / odrzucić od siebie* (SFJP I: 569).

Сполучення *ни за што* у складі ФО *ни за што влѣняти* (кого), яке несе семантичне навантаження, вказує на те, що хтось кимось не дорожить, не поважає когось або не зважає на когось, хтось для когось не існує, адже займенник *ніщо* означає: 1) ‘повну відсутність предмета як суб’єкта або об’єкта дії’; 2) ‘те, що позбавлене будь-якого значення, не має ніякої ціни, ваги’ (СУМ V: 431). Наприклад: *Як же ся бжовными... //... звати можете, коли брата своєго... уничижаєте, и ни за што быти влѣняете* (1598 Виш.Кн.: 286 зв.). Пор. суч.укр. *мати за ніщо; не мати і за боже пошиття; не вважати за людину* (кого) (ФСУМ I: 471). Останні дві сполуки сучасної української мови відображають віру українців в те, що людина сприймається як творіння, “пошиття” боже, втілення високих інтелектуальних і моральних властивостей.

П.3.2. Семантичний ряд ‘страждати / зазнати страждань’

У цьому семантичному ряді виділяємо такі моделі:

1. “Іменник у називному відмінку + дієслово” (SpV) — модель двоскладного речення: *серце крається* (від чого); *серьце умираєть* (кому від чого); *серце щиплеть* (у кого); *совѣсть гризеть* (кого).

2. “Іменник в орудному відмінку + дієслово || дієслово + іменник в орудному відмінку” (SiV || VSi): *сердцемъ болити (тривожитися); стогнати сердцемъ.*

3. “Дієслово + іменник у місцевому відмінку” (VSI): *варити въ сердце (що).*

4. “[Прикметник] + іменник у знахідному відмінку [(іменник у знахідному відмінку) займенник] + дієслово || дієслово + [прикметник] + іменник у знахідному відмінку” ([A]Sa(Sa[Pron])V || V[Pron]Sa): *[тажкий] камень на сердце [своє] наложити; [вѣрный] крестъ (бремя [своє]) понести || понести крестъ ([своє] бремя); сердце [своє] сокрушати; мати [свой] крестъ.*

5. “Дієслово + іменник у знахідному відмінку + [займенник] + іменник в орудному відмінку” (V[Sa[Pron]Si): *посипати голову [свою] попеломъ.*

6. “Прикметник + іменник у родовому відмінку + дієслово” (ASgV): *горких слезъ зажити; съ горкою чаши напитися.*

7. “Прикметник + іменник у знахідному відмінку + дієслово” (ASaV): *сокрушенное сердце мѣти; горкую чашу пити.*

Такий психічний стан людини, як страждання, в пам’ятках здебільшого конфесійного та художнього стилів передається дво- і тричленими однопозиційними фразеологізмами та з перевагою препозиції стрижневого компонента до дієслова. Структура цих ФО нерідко переривається займенниками *той, та, я, мій* у непрямих відмінках. Часто у контекстах наводяться причини страждання, які підсилюють експресію фразеологізмів. Це — жаль за кимось, за чимось; неприємний випадок; поганий учинок; смерть людини.

Більшість ФО зі значенням 'страждати / зазнати страждань' у досліджуваних пам'ятках творяться за допомогою компонента *серце*, який становить їхнє семантичне ядро. Дослідниця Н. Войтюк також слушно зауважує: "Фразеологічна картина, що спирається на лексему *серце* і представляє емоційно-вольову сферу буття людини, характеризується переважанням песимістичного світобачення та світосприйняття" [Войтюк 2004: 38].

ФО з компонентом *серце*

Серце як орган людини є символом зосередження почуттів, настроїв, переживань [див.: Петленко 2006: 27], "це центр життя взагалі: фізичного, психічного, духовного й душевного" [Маслова 2001: 138]. У ФО, побудованих за моделлю двоскладного речення, цей іменник виступає суб'єктом дії та вимагає об'єкта в давальному чи родовому відмінках, а в інших моделях — об'єктом. В українській етносвідомості стан страждання, тяжких переживань, який часто викликає плач у людини, асоціюється зі серцем, що болить, із відчуттям жару в серці або ж зі сповільненням серцебиття. Наприклад: *Прикро горкій фрасунокъ, сердце тяжко щиплетъ, Слеза ее за слезою з зрениць скоро сыплеть* (1628 Андр.Лям.: 12). Пор. суч.болг. *свива ми се сърцето* (ФРБЕ II: 745). У сучасній українській мові простежуємо розширення цієї ФО за рахунок уживання дієслів доконаного й недоконаного виду, а також з'являється омонімічне значення, пор. *щемить / защеміло серце* (у кого): 1) 'хто-небудь печалиться, тужить, страждає'; 2) 'хто-небудь відчуває піднесення, має добрий настрій' (ФСУМ II: 798);

*А гды умрети то плачешъ смутишися **срдцемъ** болишиъ* (I пол. XVII ст. УЄ № 29515: 158); *Мат-*

ка... *с̄рдце̄мъ ся тривожи́тъ* (1631 Волк.: 15). Ідентичні фразеологізми продовжують функціонувати й у сучасній українській мові, у якій простежується також поява великої кількості фразеологічних синонімів, і в інших слов'янських мовах, пор. суч.укр. *боліти душею (серцем)* (ФСУМ I: 45); *уболівати душею (серцем)* (ФСУМ II: 909); *серце болить / заболіло* (у кого) (Ibid.: 795); *серце зболіло (наболіло)*; *душа зболіла (наболіла)* (у кого) (Ibid.); ФО *серце переболіло (перегоріло, перекипіло)*; *душа переболіла (перегоріла, перекипіла)* (у кого) набула полісемії й фіксується у двох значеннях: 1) 'хто-небудь настраждався, знемігся від почуття тривоги, страху, туги'; 2) 'хто-небудь заспокоївся, забув про колишні образи, переживання' (Ibid.: 796); *серце (душа) ниє (мліє, омліває, стискається, німіє) / серце занило (омліло, обімліло, стиснулося, заніміло)*; *душа занила (обімліла, заніміла)* (у кого, кого) (Ibid.: 794); *ятрится серце (душа)* (у кого) (Ibid.: 798); стр. *болѣти сердцемъ* (СРЯ I: 281); суч.болг. *боли ме сърцето* (ФРБЕ II: 744); суч.п. *serce boli* (SFJP II: 744). Паралельне вживання іменників *душа* та *серце* можна пояснити тим, що серце — "це обличчя і дзеркало душі" [Ліки 2003: 3], "метонімія душі у значенні "душевного стану людини" [Ковач 2005: 91].

У староукраїнській мові XIV–XV ст. страждання, смуток, переживання передаються через образ зрушеного серця з місця, переважно вниз, наприклад: *серце упало* (ССУМ II: 339). У Словнику Б. Грінченка фіксується однозначний фразеологізм *серцем нудити* (Гр. IV: 116);

на свою великую згубу ядь гнѣвливости ховают варячи его в с̄рдце своем малчком (серед. XVII ст.

Кас.: 122), пор. суч.укр. *серце варом обкипас / обкипіло* у знач. 'хто-небудь морально дуже страждає, тяжко переживає' (ФСУМ II: 794);

*Увы мнѣ, кгда ты вспоминаю, тогда ми **серьце** наполю от жалю **умираеть*** (1618 Зерц.: 57). Цей фразеологізм репрезентовано і в сучасній українській мові, проте з певними словотвірними та видовими варіантами предиката та виникненням нового значення, пор. *серце мре (завмирає, замирає) / замерло (замерло)* (у кого) у знач. 'хто-небудь дуже хвилюється, відчуває раптовий переляк, страх' (ФСУМ II: 795); *завмирати / замерти серцем (душею)* (ФСУМ I: 300). Появу нового значення у фразеологізмі можна, на наш погляд, пояснити тим, що почуття страху, переляк, хвилювання призводить, як і страждання, до сильного фізичного болю в ділянці серця. Однозначні ФО фіксуються також у польській та болгарській мовах, пор. суч.п. *serce zamiera* (SFJP II: 106); суч.болг. *със замряло сърце* (ФРБЕ II: 379).

Серце асоціюється з чимось тендітним, крихким, що визначає семантику аналізованого психоемоційного стану. Наприклад:

*ѣдно **срдце** моє от силнои жалости въ мнѣ **ся крает*** (II пол. XVI ст. Проп.Д.: 6). Пор. суч.укр. *крається серце (душа)* (у кого); *аж серце крається* (у кого) — 'хто-небудь мучиться, страждає' (ФСУМ II: 793; ФПМЛ: 400); *розбилося серце* (у кого) — 'хто-небудь став нещасним; комусь завдано болю, страждань' (Ibid.: 794); гіперболізована ФО *серце рветься (розривається) на шматки (куски)* (у кого) — 'хто-небудь дуже переживає, страждає' (Ibid.: 797); суч.болг. *сърцето ми се прободє* — 'хтось страждає' (ФРБЕ II: 379); суч.ч. *srdce puka* — 'хтось зазнає страждань' (UČS: 1087);

сердце своє сокрушали, слези изливали (1629 Діал. о см.: 276); *належит... сокрушенное сердце мѣти тым, котрымъ належит особливе о покутѣ розмышляти* (1640 Тр.Ч.: 4 ненум.). Пор. суч.укр. *розбите серце* (в кого) — ‘хто-небудь став нещасним; комусь завдано болю, страждань’ (ФСУМ II: 794).

Психологічним підґрунтям такої метафоризації є створення напруги між буквального змісту виразу та запропонованим новим змістом [Вжосек 1995: 86].

На позначення страждань зафіксовано у староукраїнській мові зворот, в основі якого лежить асоціація накладання важкого каменя, тягаря на серце. Образна основа цього фразеологізму головним чином зумовлена метафоричним значенням прикметника *тяжкий* (‘пов’язаний з великими турботами або неприємностями’ (СУМ XI: 343)) та іменника *камінь* (‘тяжке почуття; туга, смуток, горе’ (СУМ IV: 84)). Приклад у контексті: *Тяжкій камінь на срьдце своє наложивши... Іса невинного, невинне мордуєть* (1631 Волк.: 3 зв.). Пор. суч.болг. *камък ми лежи на сърцето* (ФРБЕ II: 744); суч.п. *leży kamień na sercu* (SFJP II: 104). У сучасній українській мові простежується паралельне вживання стрижневих компонентів *серце* та *душа*, як і в попередніх прикладах, а також іменника *груди*, який розглядається як місце, де розташовано серце й виявляються душевні переживання людини (СУМ II: 179). Наприклад, *[важкий] камінь давить душу (серце)* (кому); *тяжкий камінь ліг (упав, завалився) на груди (на душу, на серце)* (кому) (ФСУМ I: 363); *тягар ліг (упав) на серце (на груди)* (кому) (ФСУМ II: 905). Мовознавець П. Мацьків пояснює тим, що саме серце виступає реалізатором духовної сутності людської особистості, приймає духовне рішення [див.: Мацьків 2007: 81].

У пам'ятках української мови зафіксовано вживання соматизму *серце* із предикатом дії людини, наприклад: *Тоє видѣвши адамъ ужаснул ся бшею и стогнал̄ ср̄дцем* (I пол. XVII ст. УЄ № 29515: 319 зв.). Пор. суч.укр. *душа [аж] стогне (стогнала); серце [аж] стогне (стогнало)* (СУМ IX: 723); суч.болг. *стяга ми се / стегне ми се сърцето* (ФРБЕ II: 745). До цієї групи можна долучити сполуку *совѣсть гризеть* (кого): *адама Беззаконнаго Юду совѣсть гризеть* (1598–1599 Апокр.: 20). Пор. суч.укр. *совість мучить (мучила, гризе, гризла)* (кого) (СУМ IX: 436); суч.п. *wirzuty sumienia dręcza (grużą, nurtuja, szarpia)* (SFJP II: 244); суч.ч. *hryže svědomí* (UČS: 1124). Основне семантичне навантаження фразеологізму передається за допомогою метафоричного предиката *гризти*, тобто 'мучити, непокоїти' (СУМ II: 167), до того ж у сучасній українській мові зафіксована самостійна лексема *гризтися* у знач. 'душевно страждати, журитися, переживати' (Ibid.).

Розглядаючи функціонування ФО із соматизмом *серце* в українській мові впродовж кількох століть, зазначмо, що фразеологічний фонд сучасної української мови збагатився саме новими сполуками, зокрема у цій фразеосемантичній групі з'являються ФО, у яких "поширеною донорською концептосферою є спектр стихії вогню" [Селіванова 2004: 117]. Наприклад, *запеклося серце* (у кого) (ФСУМ II: 793); *серце варом обкипає / обкипіло* (у кого) (Ibid.: 794); *серце (душа) тліє* (в кого) (Ibid.: 795); *тліти серцем (душею)* (Ibid.: 886); *серце обкипає (закипає, окипає) / обкипіло (закипіло, окипіло) кров'ю (сукроватою, смолою)* (Ibid.: 796); *спопеляється / спопелилося серце* (у кого) (Ibid.: 797). Також як страждання сприймається вихід крові за межі серця, наприклад, *кривавиться серце (душа)* (у кого) (Ibid.: 793); *серце кров'ю обливається*

ся (зливається) / облилося (у кого) (Ibid.: 795); *серце сходить кров'ю* (кого, у кого) (Ibid.: 797).

Книжні ФО *мати [свой] крестъ; [вѣрный] крестъ (бремя [свое]) понести* || *понести крестъ ([свое] бремя)* використовуються переважно тоді, коли йдеться про страждання, труднощі, незгоди, випробування, що випадають на долю людини [див.: Мацьків 2007: 240]. Основою для їхнього виникнення став історичний факт, коли “у римській імперії засуджених до страти розпинали на хрестах. ... Прибита цвяхами до хреста людина повільно конала від болю, голоду і спраги. Так був страчений і Христос”. До того ж злочинці, приречені на смерть, самі несли на собі важкого хреста для власної страти [Коваль 1986: 297]. Наведемо кілька ілюстрацій:

Каждый масть свой крѣсть (1632 МКСВ: 283); *вѣрный тотъ крѣсть понесѣтѣ* (1618 Лютк.В.: 1 зв); *Каждый свое бремя понесет* (1605–1606 Перест.: 47); *вышедши нашъли чѣлка съ кириней именем Симона того примоусѣли, абы понеслъ крѣсть его* (1556–1561 ПС: 118 зв.); *А протожь радиль бымъ я Филяетови, абы лепей у свою манътыку смотреть, што въ ней носитъ, а въ чужую не заглядалъ, кгдажъ каждый понесетъ свое власное бремя* (1599 Ант.: 625). Ідентичні однозначні фразеологізми зафіксовано в староросійській та сучасних українській, болгарській, чеській мовах, пор. стр. *понести крестъ свой* (СРЯ XVII: 52); суч.укр. *нести (носити) / донести [свій (важкий, тяжкий)] хрест* (ФСУМ II: 548); суч.болг. *понасям / понеса кръста* (ФРБЕ II: 639); суч.ч. *nést [trpělivě] svůj kříž* (SČF I: 378) — ‘терпеливо переборювати труднощі, незгоди, все те, що стало неминучим у чиємусь житті’.

Почуття горя, туги, безнадії, що супроводжується плачем, криком, передає фразеологізм *посыпати*

голову [свою] попеломъ (*посыпавши голову свою попеломъ*..., и взложивши руки на голову свою шла идучи и кричачи (серед. XVII ст. Хрон.: 261)), який, до речі, поширений і в сучасних слов'янських мовах Пор. суч.укр. *посипати (присипати) попелом голову (голови)* (ФСУМ II: 680); суч.болг. *посипвам си / посипя си главата с пепел* (ФРБЕ II: 573); суч.п. *posypać / posypуwać głowę popiołem* (SFJP I: 244); суч.ч. *syрат si popel na hlavy* (SČFI: 673). Існує припущення, що джерелом походження аналізованого фразеологізму є Старий Завіт, у якому попіл — символ суму людини, "пригніченої нещастям". Людина у розпачі, "у час смертельної небезпеки" посипає голову попелом, щоб "показати стан, до якого вона дійшла" (СББ: 603).

Ряд фразеологізмів у староукраїнській мові містить компонент *гіркий*, що набув переносного значення 'сповнений горя, біди' (СУМ II: 74). Він має здатність поєднуватися з іменником *слези* і брати участь у творенні ФО народного походження, наприклад, *пристоить горких слезъ зажжити* (1628 Андр.Лям.: 3).

Метафорична сполука *гірка чаша* у знач. 'велике горе, страждання' (СУМ II: 75), пор. стп. *kielich gorkości (gorzki)* (SP X: 298), лягла в основу ФО *горкою чашу пити* та *с горкою чаши напитися*, які заслуговують уваги, насамперед, завдяки своєму давньому походженню з біблійних текстів [Коваль 1986: 301]. Наприклад:

Каждый з насъ... мусить горкою чашу тую пити (1615 Лям. Жел.: 3); *Аби ся былъ с тои горкою чаши напилъ* (Ibid.). Пор. болг. *изпивам / изпия горчивата чаша* (ФРБЕ II: 770).

Ми звернули увагу й на те, що в процесі розвитку у фразеології сучасної української мови компонент

чаши формує образну сполуку й без прикметника *гіркий*, оскільки здатен переносно позначати ‘міру радощів або страждань, які випали на чию-небудь долю’ (СУМ XI: 284), наприклад, *дотити чащу до дна* (ФСУМ I: 98), або ж, навпаки, стає факультативним компонентом, наприклад, *випити / випивати (пити) гірку ([повну] чащу, [повний] ківш [лиха], по повній) [до краю (до дна)]* (Ibid.: 97).

П.3.3. Семантичний ряд ‘плакати / заплакати’

У межах цього семантичного ряду виокремлюємо такі моделі:

1. “[Прикметник] + іменник у знахідному відмінку + дієслово || дієслово + [прикметник] + іменник у знахідному відмінку” ([A]SaV || V[A]Sa): *[горкій (горкобыстрий, гойны, жаркіє)] слезы (слизи, лзы) выливати (выпускати, выпущати, вытискати, изливати, проливати, точити) / выпустити (испустити) (над ким, з чого) || выливати (выточити) [крывавиш] слезы (слезу)*.

2. “[Прикметник] + іменник в орудному відмінку + [прикметник] + дієслово || дієслово + іменник в орудному відмінку” ([A]Si[A]V || VSi): *[великими] слезами [густыми] заливатисѧ; слезами (слъзами) умывати (вмывати, омывати) (що) || омывати слезами (що)*.

3. “Іменник у родовому відмінку + іменник у знахідному відмінку + дієслово || дієслово + іменник у родовому відмінку + іменник у знахідному відмінку” (SgSaV || VSgSa): *слез токи выпущати || выпущати слез токи*.

4. “Іменник у називному відмінку + іменник у знахідному відмінку + дієслово” (SnSaV) — модель двоскладного речення: *око слезы проливасть*.

Усі фразеологізми цього семантичного ряду мають прозору внутрішню форму, обов'язкове суб'єктне оточення (за винятком моделі двоскладного речення), інколи доповнене об'єктивним. Визначальну роль у семантиці цих ФО відіграє інтегруюча сема 'плакати'.

Плач, відчай, зумовлений сильним душевним потрясінням, переживанням, втратою близької людини, аналогізується з проливанням, випусканням сліз із очей. Саме тому стрижневим компонентом таких метонімічних фразеологізмів є іменник *слезы* (рідше *слеза*) здебільшого у препозиції до дієслова, а об'єктом дії виступають компоненти *очі, зрѣницы* у формі родового відмінка.

Міра вияву дії залежить, насамперед, від семантики дієслів, які поєднуються з опорним компонентом, слів-ідентифікаторів (плакати, ридати) та прикметників (іноді прислівників), що входять до структури фразеологізмів як факультативні компоненти. Наприклад, фразеологізми з дієсловами *выпускати (выпуцати) / выпустити (испустити); точити / выточити* реалізують значення 'плакати / заплакати (над ким, з чого)':

За такъ много тысячь маючихъ не могу слезы единой выпустити (поч. XVII ст. Проп.р.: 173 зв.); *хс помолився и слези над ним испустил* (к. XVI ст. УЄ № 31: 38); *над умерлым Їсомъ слезы испустѣмо* (1631 Волк.: 20); *Ткнувшись у око, выточит слезу* (1598 Отп.КО: 3 зв.). Пор. стбр. *выпускати слезы* (ГСБМ VI: 45); суч.укр. *дати волю сльозам* (СУМ IX: 388); *кидатися / кинутися в сльози* (Ibid.); *попустити сльози* (ФПМЛ: 435); *проронити сльозу* (Ibid.); *зронити сльози* (Ibid.: 434); *ударитися в сльози* (Ibid.: 436); *пукати / пукити*

сльозу (*сльози*) у знач. ‘плакати’ (ФСУМ II: 720). Унаслідок розширення структури цієї ФО — *пукати* (*пустити*) *сльозу* (*сльозку*, *сльозки*) *з очей* — змінюється конотація й виникає додаткова сема ‘нещиро, удавано’ (плакати) (НТСУМ II: 451); суч.ч. *ronit slzy* (UČS: 118). Завдяки використанню факультативних компонентів *горкій*, *горкобыстрии*, *гойныи* (сльезы), *горко* з’являється нова додаткова сема ‘сильно, нестримано’ (плакати), наприклад:

Горкій зъ зрѣницъ своихъ слезы испустѣтє (1631 Волк.: 11); *Горкобыстрих слєз з очій чєм нє випуцаєм* (Ibid.: 12); *Гойныи слєзы з своихъ очію точили* (1628 Андр.Лям.: 8); *Плачтєжъ горливе: слєзы горко выпускайтє* (Ibid.). У сучасних польській та українській мовах не виявлено факультативних компонентів в аналогічних ФО, пор. суч.п. *łyza toczy się (toczyły) z oczu* (SFJP I: 413); суч.укр. *точити сльози* (кого або без додатка): 1) ‘плакати’; 2) ‘доводити когось до плачу’; 3) ‘кривдити кого-небудь’ (СУМ IX: 388) (поява і зміна об’єктного оточення призвела до багатозначності фразеологізму).

Образ видавлювання, витискання сліз із очей асоціюється зі стриманим плачем людини, наприклад: *єдно з них слєз з очій пїючємоу витискаєтє, другое зась смѣхъ* (поч. XVII ст. Проп.р.: 173). Пор. суч.укр. *зронити сльозинку* (ФПМЛ: 436).

Високим ступенем експресивності характеризується велика кількість фразеологізмів, утворених шляхом гіперболічного переосмислення. Дуже часто в цих ФО втілено образ проливання, виливання сліз із очей, тобто сльози порівнюються зі сильним потоком води, що вказує на розпач людини, її важкий емоційний стан. Такі ФО є носіями додаткової семи ‘сильно, голосно’ (плакати), тобто ‘ридати’. Наприклад:

якъ левъ рыкаеть, и слез токъ выпускаеть (поч. XVII ст. Проп.р.: 247 зв.); Рыдай горко, ляментуй, **выпущай слез токи** (1631 Волк.: 6); *про-рокъ самоиль през всѣ дни плакал слезы проливаючи* (1607 Лѣк.: 105); *поспѣшайся теды до тых вод бѣше моя, абыс могла грѣхи оплаковати и слезы выливати* (поч. XVII ст. Проп.р.: 173 зв.); *И нуждею слезы на ланиты выливаетъ* (1646 Перло: 19 зв.); *Плачте жъ всѣ уломныи, слезы выливайте* (1628 Андр.Лям.: 8). Зафіксовано також гіперболізовану іменну ФО *выливане слезъ* (1599 Кл.Остр.: 214) || *слезъ выланье* (1625 Коп.Каз.: 10). Інколи в одному реченні функціують дві ФО, які сконденсовано передають два взаємозумовлені стани людини — страждання і плач, зокрема:

се(р)дце свое сокроушали, слези изливали (1629 Діал. о см.: 276); *серъце наполю от жалю умираеть, и око слезы проливаетъ* (1618 Зерц.: 57).

Болісний, нестримний плач передається у фразеологізмах із метафоризованими прикметниками *горкій, кривавий, жаркіє, великіє, густыє слезы*, іноді підсилені прислівниками *гойне, часто*, наприклад:

в покаянїи горкїи слези выливала, поправу живота обещаючи (1646 Мог.Тр.: 946); *днь и ночь будутъ выливати дармо кривавий слезы* (1646 Перло: 156 зв.); *Малжонка позостала... жаркіє слезы свои гойне выливаетъ* (1615 Лям.Жел.: 4 зв.); *слезами густыми часто заливалъсѧ* (серед. XVII ст. Кас.: 53 зв.); *Видишь Вл(д)нце якъ великими слезами заливаемсѧ* (1627 Тр.: 670). Ідентичні або аналогічні ФО представлено у сучасному фразеологічному матеріалі української, російської, польської і чеської мов. До речі, образ гірких, рясних сліз є спільним для української, російської та польської

мов, рідше — чеської. Пор. стукр. *выливати* (*выточити, проливати*) [*крывавиш*] *слези* (*слезу*) → суч.укр. *виливати* / *вилити сльози* (ФСУМ I: 93); *лити сльози* (*слізки*) (СУМ IV: 494); *ллються гіркі сльози* (ФПМЛ: 435) → суч.р. *лить* / *проливать* [*горькие, горючие*] *слезы*; *заливаться* (*обливаться*) [*горькими, горючими*] *слезами* (ССРЛЯ XIII: 1182–1183) → суч.п. *lać* (*ronić, wylewać*) *łzy* (SFJP I: 413); *plakać gorzkimi (rzewnymi) łzami* (Ibid.) → суч.ч. *prolévat slzu* (UČS: 118); стукр. [*великими*] *слезами* [*густыми*] *заливатися* → суч.укр. *обливають* (*облили*) *дрібні* (*гіркі, рясні*) *сльози* (кого) (ключовий компонент виступає у ролі суб'єкта) (СУМ IX: 387); *розливатися* / *розлитися* (*розіллятися*) [*палючими* (*гіркими*)] *сльзьми* (*сльозами*) (Ibid.); *розливатися гіркими сльозами* (ФПМЛ: 435) → суч.п. *zalewać się / zalać się łzami* (SFJP I: 413); *rozpływać się (tonać) we łzach* (Ibid.).

Вияви відчаю, оплакування когось пов'язані із умиванням сльзьми свого лица або чийхось частин тіла, наприклад:

Але покаймо(с) злостій своїхъ сповѣданіє(м), ѿ с(л)езами лица оумыє(мъ) (XVI ст. УЄ № 29519: 11 зв.); *слезами лице своє омывали* (к. XVI ст. Укр.п.: 88); *Раны в^т нихъ [ногахъ] омывай слезами своими и ѓли* (1646 Перло: 100 зв.); *Раны егво стѣиы цѣловала, и слезами своими омывала* (Ibid.: 92 зв.); *жена грѣшная слезами ноги ѓсвы омываеть* (1556–1561 ПЄ: 239); *Марїа магдалена...// падиши до нѡ(е) егво... плачоучи слѣзами и(х) вмываючи, власы отирала* (поч. XVII ст. Крон.: 34 зв.–35). Необхідно підкреслити, що такі ФО засвідчені лише в сучасній українській мові, щоправда, здебільшого з розширеною структурою завдяки наявності

факультативних компонентів, а також словотвірних, видових, лексичних варіантів до стрижневого компонента та дієслова, пор. *обливати (обмивати, поливати) / облити (обмити, полити) [гіркими (гарячими, рясними)] сльозами [слізьми] (кого, що) (СУМ IX: 387); обливати сльозами (що) (ФПМЛ: 435); поливати сльозами (що) (Ibid.); зрошувати / зросити сльозами (що) (Ibid.: 434); митися сльозою (Ibid.: 435); умитися слізьми (Ibid.: 436).*

Аналізована вище фразеосемантична група містить п'ять малочисельних семантичних рядів:

1. Семантичний ряд 'божеволіти / збожеволіти' — в' голову зайти; з' розуму спльвати; помрачився ум' : *Єдень шляхтичъ... в голову зашедши кричалъ: на свое лихо идуть наши (1682 Крон. Полск.: 382); Братия дивовалися такой не уважно и барзо наганы годной одповѣди, котрий зплываючи злѣсть и з розуму почаль спльвати (1635 ЛСБ: 1043, 43 зв.), пор. суч.укр. звихнутися розумом (умом, з розуму, з ума) (ФСУМ I: 326); Помрачився ваш УМ: людей славолюбных (к. XVI ст. Укр.п.: 8), пор. суч.укр. тьмариться (туманіє, мутиться, гасне) / потьмарився (помутився, погаснув) розУМ: (кому, у кого і без дод.) (ФСУМ II: 760).*

2. Семантичний ряд 'пам'ятати / запам'ятати' — в' серце ткнути (що); с памети не випливало (що): *А еднакъ не хочуся вь ср̄дце свое ткнути, До правдивои покуты охотне дерзнути (1631 Волк.: 7 зв.); все, штобы колвекъ... учиниль, абы... на потомные часы вечно было, а с памети людское никгда не выпливало (1613 АрхЮЗР I/VI: 434).*

3. Семантичний ряд 'перейматися / перейнятися чимось' — взяти за серце || за серце взяти (кого); в' сердцу мати (що): *Той жарть взялъ Тер-*

лецького *за серце* (1621 Коп.Пал. 1061); *который [жартъ] его за сердце взялъ* (Ibid.), пор. суч.укр. *брати / взяти за душу (за серце)* (кого і без дод.) (ФСУМ I: 50); *они волну и лень ткутъ, которіи инише в̄срдцу мають* (поч. XVII ст. Проп.р.: 212 зв.); *кдыж зъ жалю булъ въ срдцу моем маю* (1630 Траг.п.: 162).

4. Семантичний ряд ‘перестати думати про кого-, що-небудь’ — випустити зь голови (що); сь памяти вигнати (кого); сь памяти сплынуло (що): *што слышачи онъ з страху и ославы таковое, выпустивши з головы вси умысли свои, якъ в захвищене приходитъ* (1627 Дух.б.: 160), пор. суч.укр. *викинути (витрусити) / викидати з голови (з пам’яті, з думки, з ума)* (ФСУМ I: 91); *вас... едино яко с памяти вигнати... не могу* (бл. 1610 Виш.Посл.Льв.бр.: 232), пор. суч.укр. *виганяти / вигнати з голови* (ФСУМ I: 84); *Всякии речи цнотлиых справъ... с памяти бы сплынули* (1522 AS III: 235).

5. Семантичний ряд ‘радіти / зрадіти’ — возрадується серце; кохане покладати (в чому): *Кды узру вас, тогды возрадується срдце ваше* (к. XVI ст. УЄ № 31: 53), пор. суч.укр. *[аж] душа (серце) радіє (радується)* (у кого) (ФСУМ II: 277); *люде звыкли... в дыспутациях... кохане свое покладати* (1598 Розм.пап.: 7).

Поодинокі ФО:

- **внимати собѣ** || **собѣ внимати**: 1) ‘задумуватися над чимось’: *кто трудячися такы и уставичне собѣ внимаючи, ... темности злосливыхъ бѣсовъ убѣчи можетъ* (1627 Дух.б.: 83); 2) ‘пам’ятати про щось’: *А коли их познаємо што нам подобает учинити, внимати собѣ от них, не слухати их ниже послѣдовати* (1598 Виш.Кн.: 281).

- во адѣ чрева носити (що) — 'мати пристрасть (до чого)': *Я(к) сѧ оусправедливи(ш) боу с того ко(р)чмарства, которое // всѣгда во адѣ чрева своего носиши* (п. 1596 Виш.Кн.: 255);
- во лбе не достає (у кого) — 'бути дурним, розумово обмеженим': *чужимъ розумомъ справуючи-ся и позычаючи у людей, чого во лбе не доставало* (1592–1599 Відп.ПО: 1053), пор. суч.укр. *нема (немає, не було, не вистачає, не хватає, бракує) однієї (третьої, десятої і т.ін.) клепки (кількох клепок) [у голові (у тім 'ї)]* (у кого, кому) (ФСУМ II: 544) (простежується розширення структури);
- въ себе възрѣти — 'задуматися над своїми вчинками': *штожъ тоу помыслить и речеть нѣкогда дерзновенъ на свѣтителя и Пастыра такового, вѣ себе не възрѣвъ, ниже поминаа онаго При(д)бнаго* (1623 МІКСВ: 83);
- вымову мати (до чого) — 'бути готовим (до чого)': *сыновцы мои еще малые..., до науки вымowy еще не мають* (1580 АрхЮЗР 8/III: 313);
- гнѣвъ спокоился — 'перестати гніватися (на кого)': *зараз гнѣвъ его спокоился, и такъ з братом своим поиднался* (поч. XVII ст. Проп.р.: 65 зв.);
- до баченя приити — 'опам'ятатися': *Неха(и) буде(т) прокля(т), и неспроще(н), поты а(же) блю(з)-нѣрства свое(г) перестане(т), и до баченя при(и)-де(т)* (бл. 1623 ПВКРДА I-1: 53);
- до головы приходити — 'усвідомлювати, розуміти що-небудь': *все тогда, што колвекъ припадет на члонки, до головы приходит* (1600 Катех.: 43), пор. суч.укр. *прийти / приходити в голову (до голови, на ум, на розум) (кому) у двох нових значеннях: 1) 'з'явитися, виникнути (про думки)'; 2) 'задумувати щось зробити'* (ФСУМ II: 692);

- збиратися зь розумомъ — ‘притомніти’: *Приходжу в себе: збираюся з розумомъ* (1627 ЛБ: 100);
- ледве зь душею збиратися — ‘заспокоюватися’: *ледве з^ѣ душею збираємося* (1637 УЄ Кал.: 72);
- крѣве людскої насытитися — ‘задовольнитися кривавою помстою’: *Крѣве людскої гдыся сполне насытили* (1636 Лям. о пр. 10);
- лечь въ стыду — ‘засоромитися’: *лечь в стыду и жалости* (1608 АрхЮЗР I/XII: 528);
- не (нѣ) мати ровного собѣ — ‘бути найкращим з-поміж інших’: *О Бже который нѣ маєшь ничего ровного собѣ* (1591 Просф.: 69); *Павель святой... не маєт ровного собѣ* (1605–1606 Перест.: 53), пор. суч.укр. *не мати собі рівного (рівних, подібних)* (ФСУМ I: 478);
- нога станула на правотѣ — ‘хто-небудь справедливий’: *и злучаетъ веселе з тыми, которыхъ нога станула на правотѣ* (1627 Тр.: 554);
- помысломъ отскочити (від кого) — ‘припинити думати про когось’: *от мерзлячки некрасного образа помыслом скоро отскочит* (1596 Виш.Кн.: 60);
- серце чуєть — ‘непокоїтися’: *Я сплю, а серце мое чуєть* (поч. XVI ст. Песн.п.: 53);
- скреготати зубами — ‘сердитися (на кого)’: *Жадное помочи южъ намъ с того не будет, если и зубами будемо скреготати, если и плакати, если и тисачу прозбъ чинити* (1607 Лѣк.: 33), пор. суч.укр. *скреготати (скреготіти, скригати, скрипіти) / заскреготати (заскреготіти, заскрипіти, скрипнути, скреготнути)* зубами (ФСУМ II: 820);
- собою владнути — ‘бути врівноваженим’: *если бысмо не были самовластныи, собою владнучи* (1646 Перло: 5), пор. суч.укр. *володіти (оволодівати) / оволодіти собою* (ФСУМ I: 143).

II.4. Фразеосемантична група ‘Людська поведінка’

II.4.1. Семантичний ряд ‘убивати / убити; знищувати / знищити (кого, що)’

У семантиці цього семантичного ряду закладено негативну оцінку, оскільки ФО вказують на “активну фізичну агресивну поведінку людини” [Грозян 2003: 8] та мають двочленну структуру й побудовані за такими моделями:

1. “[Займенник] + іменник у родовому відмінку + дієслово” ([Pron]SgV): *горла збавити (позбавити) (кого); зъ (съ) [того, сего] свѣта (свита, света) згладити (выгладити, збавити, звести) (кого, що).*

2. “Іменник у давальному відмінку + дієслово” (SdV): *мечу предати (поддати) (кого і без додатка).*

3. “Іменник у знахідному відмінку + дієслово || дієслово + іменник у знахідному відмінку” (SaV || VSa): *на витерьъ выпровадити (кого); голову сокрушити (кому); на голову (на корень) выбити (выпалити) (що); взяти горло (чиє); о горло приправити (стати) || приправити о горло (кого, кому); на горло (на горьле) всказывати (карати, судити) / всказати || сказувати на горло (кого); стерти голову (чому); душу взяти (вытагнути); животъ выривати (выдырати) / вирвати (кому і без додатка); кровъ проливати (чию за кого, кого); подъ мѣчь вывести (кого); презъ мечъ скарати (кого); пульвеку збавити (кому); смерть (смерти) приправити (набавити, поднати) (кого і без додатка); на смерть выдати (предати, сказати) (кого).*

4. “Іменник в орудному відмінку + дієслово” (SiV): *горломъ карати / скарати (кого і без додатка); мечемъ карати (згодовати) (від кого і без додатка).*

5. “Прислівник + дієслово” (AdvV): *оборочати внѣвечъ || внивечъ обернути (що).*

Усі ці приклади дають змогу виокремити ФО з іменниками *голова, горло, животь, смерть, свѣтъ, мечь*, які для логічного виділення стоять переважно у препозиції щодо дієслова (що не характерне для сучасної української мови) і вимагають суб'єктного оточення.

ФО з компонентом *голова*

Соматизм *голова*, який взаємозамінюється компонентом *корень*, пов'язаний безпосередньо зі сферою життя, існуванням усього живого, а відсутність голови, кореня сприймається як смерть. Тому в ролі об'єкта виступає істота й неістота. У поєднанні із прийменником *на* соматизм набирає метафоричного значення 'повністю, цілком'. Основне семантичне навантаження несуть дієслівні компоненти соматизму *выбити, стерти, сокрушити*, які значення 'знищити, вбити когось, щось' здатні реалізувати поза межами фразеологізму. До поданої групи фразеологізмів можна зарахувати моносемантичну сполуку *оборочати внѣвечь* || *внивечь обернути* (що). Її семантика викристалізується завдяки прислівнику *внѣвечь*, який реалізує значення 'нанівець'.

Здебільшого аналізовані фразеологізми поширені в ділових документах, де зафіксовано свідчення про факти знищення чийогось майна. Наприклад: *Федоръ Липка...//... пасеку в гаю Баевъскимъ... выпустошилъ и на голову выбиль* (1649 АрхЮЗР 3/IV: 72); *видель есми тамъ дворець Микулинский..., и гумно, со збожемъ того жъ дворца, на корень выпалено* (1583 АрхЮЗР 6/I: 44); *я по смерти шца моего долгоу набыл и имена, которые сѧ встали, тоѧ все спуюстошено и (в)нивечь шброчено* (1553 AS

VI: 134); *Абы далѣй не оборочаль внѣвечь землѣ залагнѣемъ воднымъ* (1676–1683 Рад. Він.: 63). Наявні ФО із одним значенням і в пам'ятках полемічної літератури, у яких йдеться про знищення ересі та нечистої сили, наприклад: *той моцєн будучи в дѣлѣ и словѣ, стерль голову ереси* (бл. 1619 Аз. В.: 24); *и аспиду и василиску голову сокрушиит* (п. 1596 Виш.Кн.: 234).

Фразеологізми зі значенням 'знищувати / знищити' (кого, що) представлені і в українській мові пізнішого періоду, і в інших слов'янських мовах, у структурі яких простежуємо занепад соматизму *голова*, а міру вияву дії виражають компоненти з коренем (корінням), *до кореня, на (в) порох (пил, прах, попіл, порошок), нанівець*. Високий ступінь варіативності дієслів та розвиток полісемії засвідчені в сучасній українській мові. Пор. суч.укр. *виривати (викорчувати) / вирвати (викорчувати) з коренем (з корінням)* (ФСУМ I: 101); *обернути на пил (на прах)* (що) (Ibid. II: 565); *розтирати / розтерти (зітерти, стерти) на порох (у порох, на прах, у порошок)* (кого, що) у знач.: 1) 'знищувати, розбивати вщент'; 2) 'нищівно викривати, критикувати когонебудь' (Ibid.: 759); *зводити (обертати) / звести (обернути) нанівець* (що) у знач.: 1) 'знищувати щось внівець'; 2) 'зменшувати до повного зникнення' (НТСУМ II: 287); стбр. *внивець обертати (оборочати) / обернути* (ГСБМ IV: 61); суч.р. *стереть (растереть, истереть) в [мелкий] порошок* (ССРЛЯ X: 1396); *превращать / превратить в прах (в пепел, в ничто)* (Ibid. XI: 80–81); суч.болг. *обръщам (превръщам) / обръна (преврърна) в (на) прах и пепел* (ФРБЕ II: 11); суч.п. *ścierać (zetrząć) na (w) proch (miazge)* (SFJP II: 296); суч.ч. *vymýtit (vyhladit, vyhubit) z (do) kořene* (SČFI: 348).

ФО з іменником *горло*

В актовій мові XVI–XVII ст. значне місце посідають ФО з компонентом *горло*, що “властиві судово-юридичному середовищу” [Історія 1983: 275]; писарі вживали ці формули у таких випадках:

1) винесення й виконання смертного вироку через повішення, напр.: *Мы... его... за тот его таковой учинок на горло всказываемъ (всказали)* (1595 AS VI: 281 (285)); *Я, бачачи таковыя разные интенцые и зданя ихъ, сказуючи ихъ всихъ яко злочинцовъ на горло* (1596 АрхЮЗР 3/І: 121); *Про то тые мужове... оного на горло, водлугъ права, всказали* (1525 АрхЮЗР 6/І: 461); *иныхъ гуляевъ... на горьле карали* (1596 АрхЮЗР 3/І: 131); *ежели его будете на горло судити, тебды васъ всихъ и ката постриляю позабиваю* (1640 АрхЮЗР 6/І: 532);

2) свідчення людей про намову або здійснення вбивства, наприклад: *оде(н) другого приправи(л) ѿ го(р)ло* (1566 ВЛС: 90); *во их частые вести доходить, якобы имъ Ваша Милость ѿ горло стат мѣл* (1552 AS VI: 128); *служебникъ кнѣзя... просить абы... за выстоупокъ его [мужа] горломъ скарано выдати казаль* (1566 ЖКК І: 5); *оубого чоловѣка зва(л)чи(т) го(р)ла збави(т)* (1574 ЖКК ІІ: 281); *хотечи оного позбавити горла* (1597 АрхЮЗР 1/VI: 145);

3) погрозу смертю: *возме фараонъ горло твоє и завѣситъ тебе на дереве* (серед. XVII ст. Хрон.: 65 зв.).

Як бачимо з наведеного вище, структура фразеологізмів може поповнюватися прийменниками *о, на*, чергуватися дієсловами недоконаного й доконаного виду *карати / скарати, всказывати (сказовати) / всказати*, основний компонент *горло* може змінювати позицію щодо дієслова.

Деякі ФО зафіксовані у східнослов'янських та польській мовах, пор. стукр. *горломъ скарати* (кого і без додатка) → стбр. *горломъ карати* (ГСБМ VII: 80) → стр. *карати горломъ* (СРЯ IV: 87) → стп. *na gardle, gardlem, o gardło karać / skarać* (SP VII: 202) → суч.укр. *карати / скарати на горло* (кого) (ФПМЛ: 92) → суч.п. *karać gardlem; ukarać na gardle* (SFJP I: 229); стукр. *на горло всказывати (сказувати)* (кого) → стбр. *на горло всказати (сказати)* (ГСБМ VII: 80); стукр. *на горло судити* (кого) → стбр. *на горло осудити* (ГСБМ VII: 80) → стп. *na gardło instygować* (SP VII: 200) → суч.п. *osądzić na gardło* (SFJP I: 229); стукр. *горла збавити (позбавити)* (кого) → стбр. *горла збавити* (ГСБМ VII: 80) → стп. *gardła zbawić (pozbawić)* (SP VII: 202); *gardło wziąć* (Ibid.); *gardło wydzierać / wydrzeć* (Ibid.: 203). Остання сполука у фонетичному варіанті *избавить горла* (кого) функціювала ще раніше — у XIV–XV ст. (ССУМ I: 251). До нашого часу дійшла ФО *взяти горло* (чиє), яка модифікувалася в синонімічні сполуки *брати* (*хапати, хватати*) / *взяти* (*схопити*) *за горло* (*за горлянку*) (кого), завдяки чому набула більшої експресивності та нових значень: 1) 'ставлячи кого-небудь у безвихідне становище чи ведучи рішучий наступ проти кого-небудь, настирливо або силою домагатися чогось'; 2) 'сваритися' (ФСУМ I: 57).

ФО з компонентами *животъ* та *смерть*

Два протилежні поняття — “життя” і “смерть” — слугують основою фразеологізмів одного семантичного ряду. ФО *животъ вырвати* (*выдырати*) / *вырвати* завдяки синонімічній заміні компонентів-дієслів набирають більшої експресії, адже “якщо

тілом може володіти інша людина”, то життя можна тільки *выривати*, *выдырати*, тобто вбити [Селіванова 2004: 113]: *Не тылько бовѣмъ добра ихъ^ѣ, але и самыи живо(т) выдыраютъ^ѣ* (1648 МІКСВ: 346); *очи [עי] колешиъ, и живо(т) выриваешиъ* (поч. XVII ст. Проп.р.: 176 зв.); *Если сребро противникъ ѡ(т)на-ти захоче(т) если все, наве(т), тогосвѣтній дочасный животъ вирвати прагне(т), не борони толко Вѣроу свою заховай* (1625 Злат.Н.: 129). Уживання іменника у препозиції до дієслова зосереджує увагу читача на компоненті *животъ*, що називає найвищу людську цінність дану Богом. У сучасній українській мові з таким же значенням функціонують фразеологізми *відбирати* (*віднімати*) / *відібрати* (*відняти*) *життя* (кому) (ФСУМ І: 114) та *утнути життя* (кому) (ФПМЛ: 161) із нехарактерною для XVI–XVII ст. постпозицією іменника.

Близька за образністю до названих вище ФО є occasionально засвідчена сполука *душу вытлагнути*, оскільки “примусове звільнення тіла від душі розглядається як убивство” [Селіванова 2004: 122]. Уживання іменника *душа* не випадкове, оскільки, згідно з християнським віровченням, душа — сутність духовна й безсмертна, яка повертається після смерті людини до Творця, котрий її дав, або до чорта (БЭ: 203): *Дурняче, у сею нучь душу твою возмутъ выдѣ тебе* (XVI ст. НС: 161); *Реклѣмоу бѣгъ безумче або глупче тои то ночи дшоу твою вытлагну(т) ѡ(т) тебе* (1556–1561 ПС: 274 зв.). Дослідниця фразеологізмів цього типу О. Каракуця стверджує, що такі явища, як відхід від життя, припинення дихання не зникають без сліду, а десь перебувають. “Душа — фантом, створений людською свідомістю для осмислення свого буття” [Каракуця 2002: 10–11].

Із цим іменником зафіксовано в українській мові киеворуського періоду ФО церковнослов'янського походження *изимати душу* (СДЯ IV: 8), а також аналогічну сполуку з видовою варіацією дієслова в болгарській мові: *изяждам / изям душищата (душата)* (ФРБЕ I: 438) й однозначні типові фразеологізми з дієсловами, що вносять негативне забарвлення, у польській та чеській мовах — стп. *wydrzeć duszę; odjąć duszę* (SP VI: 184); суч.п. *wytrząsnąć / wytrząść dusze* (SFJP I: 195); суч.ч. *vytrást (vyrazit) duši* (SČFI: 175). У сучасній українській мові фразеологізм *виймати / вийняти душу* (з кого) набув полісемічності й фіксується у двох значеннях: 1) 'викликати в кого-небудь сильні почуття, емоції, хвилювання'; 2) 'убити кого-небудь' (ФПМЛ: 141).

ФО з компонентом *смерть* виявляємо переважно в конфесійних творах XVII ст. Вони репрезентують синонімічне багатство дієслів (*приправити, набавити, подняти; сказати, предати, видати*): *которие меча оуживаютъ, ... абы пре(з) мечъ см̄рть по(д)няли* (поч. XVII ст. Проп.р.: 91 зв.); *И место живота, смерти всѣхъ набавиль* (1630 Трагп.: 170); *хотечи протє(с)таньта... ѿ смє(р)ть приправить* (1643 ЦДІАК 11, 1, 10: 91 зв.). Іноді структура таких ФО ускладнена прийменником *на*, завдяки чому створюється додаткова сема 'стратити': *Котрого то през Крестъ и на смерть сказали* (1630 Трагп.: 170); *Слуги Пана своего южъ на смерть предали, Исуса невинного окрутне распяли* (1631 Волк.: 15 зв.); *Що болишь могль добротливый пастыр за овечку утраченую чинити, якъ самого себе на смерть выдати* (поч. XVII ст. Проп.р.: 220). Ці фразеологізми використовують для того,

щоб довести, що загибель людини, втрата життя заради Христової віри є обов'язком християнина, оскільки Христа розіп'яли за наші гріхи. ФО *на смерть выдать* (кого) — 'передати кого в руки представників влади до страти' функціювала ще в давній період (XIV–XV ст.) (ССУМ II: 363) і фіксується в польській мові — *wydać (wyprawić) na śmierć* – 'убити (кого)' (SFJP II: 308).

Ритуал поховання наших прашурів — спалення покійного й розвіювання його праху за вітром — відбито у ФО *на витерь выпровадити* (кого), яка втрачає зв'язок із первиннообразним значенням 'поховати' й набуває вториннообразного — 'убити', наприклад: *и такъ зась никоторыхъ съ тыхъ же помочниковъ... на цминътеръ на витерь выпровадили* (1634 АрхЮЗР 6/1: 500). А в польській мові заміна прийменника у фразеологізмі призводить до зміни значення, пор. *wystawić do wiatru* — 'ошукати когось' (SFJP II: 539).

ФО з компонентом *свѣтъ*

Народну фразеологію в українських пам'ятках досліджуваного періоду репрезентують сполуки з іменником *свѣтъ*. У них відображено християнсько-міфологічні уявлення про світобудову, згідно з яким існують два світи: земний (поцейбічний) і потойбічний, невідомий. Окрім факультативних елементів (займенників *той, сей*) активну участь у творенні таких ФО беруть дієслова *збавити, згладити, выгладити*: *зь (съ) [того, сего] свѣта (свита, света) згладити (выгладити, збавити, звести)* (кого, що); *путьвеку збавити* (кому) (паралельне використання іменників *свѣт* і *путьвеку*), пор. суч.болг. *изпращам / изпратя на онзи (оня) свят* (ФРБЕ I: 423); *изтривам (заличавам) / изтрия (залича) от*

лицето на земята (Ibid.: 430); суч.п. *znieść* (*zetrzeć, znieść*) *z powierzchni ziemi* (*z oblicza ziemi*) (SFJP II: 836). У конфесійному та полемічному творах ФО констатують факт смерті когось або ж зруйнування чогось (*И долго покою оныхъ набавиль, Поки ажъ ся бунтовници зъ свѣта звели* (1630 Траг.п.: 162); *по смерти его казаль оного з свѣта згладити* (1646 Мог.Тр.: 341); *памятку се зъ свѣта выгладити* (бл. 1626 Кир.Н.: 24)), а в текстах офіційно-ділового стилю—це своєрідні графарети для опису судових позовів, звинувачень у злочині: *самъ его милость... его зъ сего свѣта збавити... усилуваль* (1618 АрхЮЗР 3/I: 211); *путьвеку его збавили* — *кровю хрипат* (1650 АрхЮЗР 3/IV: 537); *Пана Хлебовѣского с того свѣта згладили* (1632 ЛНБ 5, II 4060: 3 зв.); *старалася дей твоя милост... якобы... его... з сего свѣта згладити могла* (1583 АрхЮЗР 8/III: 360). У сучасному вжитку такі ФО зумовили появу нових одиниць завдяки розширенню дієслівних та іменникових синонімічних рядів: *зводити* (*зганяти, згладити*) / *звести* (*зігнати*) *з світу* (кого) (ФСУМ I: 328); *згубити з світу* (*з світа*) (кого) (Ibid.: 330); *змести* (*стерти, зітерти*) *з лиця землі* (кого, що) (Ibid.: 338); *збавляти* / *збивати віку* (*життя*) (кому) (Ibid.: 322), до речі, в останній ФО виявлено додаткове значення 'нівечити, марнувати життя (кому)'

ФО з компонентом *мечъ*

Ці фразеологізми зберігають негативну оцінку й не мають високого ступеня експресивності. Вони представляють і прийменникові конструкції (*подъ мѣчь вывести* (кого), *презь мечъ скарати* (кого)), і безприйменникові з паралельним функціонуванням словотвірних варіантів дієслів *предати* / *поддати*

(*мечу предати / поддати* (кого і без додатка); *мечем карати* (зголдovati) (від кого і без додатка)). Наявність таких ФО, на нашу думку, зумовлена тим, що в давні часи, згідно з судовим законодавством, поширеним явищем було присудження за злочин та виконання смертної кари через відрубання мечем голови злочинця. Наприклад: *Также гды петра до вязеня... за утра под мѣч вывѣсти мѣно* (серед. XVII ст. Кас.: 2 зв.); *Там же оная Ганна столярѣка, за тотъ выступокъ заплату взяла и презъ мечъ естъ скарана* (1596 АрхЮЗР 8/III: 475); *Сказали, абы обоє мечемъ были караны* (Ibid.). У полемічній літературі за допомогою цих сполук автор констатував факт убивства, іноді застосовуючи дистанційне розташування компонентів ФО з вказівкою на вбивцю: *Кретьничкове, о которыхъ ты баеши, якобы мечемъ отъ Вентовъ зголдовани быти мели* (1598–1599 Відп.ПО: 1067); *иноковъ всѣхъ мечу поддали* (1621 Коп.Пал.: 1021), або погрожує смертною карою, уживаючи поряд із фразеологізмом для підсилення та емоційного впливу на читача іменник *смерть*: *Я... той ночи и той години окрутною смертю погублю и мечу предаю* (1598 Ист.фл.син.: 48 зв.). Пор. суч. укр. *положити під меч* (кого) (ФПМЛ: 243).

До речі, ФО певним чином засвідчені у працях історика мови А. Генсьорського, який вказував, що на певному етапі історії смерть на полі битви наступала в основному, коли рубали мечем голову, як наслідок — у мові виникли “різні типи фразеологізмів..., які відбивають зв’язки явищ реальної дійсності і їх абстрагуюче осмислення в людській свідомості” [Генсьорський 1961: 151–152].

Зазначмо, що деякі ФО з іменником *меч* мають чимало варіантів у давній російській мові, де

простежується постпозитивне вживання іменника; пор. стукр. *подъ мѣчь вывести* (кого) → стр. *положити подъ мечь* (СРЯ IX: 138); стукр. *мечу предати / поддати* (кого і без додатка) → стр. *предати (предаяти) мечу (въ мечь, на мечь, подъ мечь)* (Ibid.: 137).

Тему смерті виявлено й у фразеологізмі *кровь проливати* (чию за що, кого), адже “вихід крові за межі тіла сприймається як смерть” [Селіванова 2004: 121], оскільки, за давніми віруваннями, саме кров є вмістилищем душі й життєвої сили [див.: Іванова 2008: 13]. Завдяки цьому залежно від скерування дії аналізована ФО в полемічній літературі розвиває два значення: 1) (за кого) ‘загинути’; 2) (кого) ‘вбивати’. Перше значення у контексті пов’язане із загибеллю людини за віру Христову й конкретизується через займенник *своя* та іменник із прийменником *за* у знахідному відмінку, наприклад: *А щостє кровь свою за имя Хѣво проливали* (1646 Перло: 49); у другому значенні ФО вимагає наявність об’єкта в родовому відмінку (*ті*): *Допущаєшь тым отступникам... кровь проливати тых, которые в отступленіе их за ними ити не хотят* (1605–1606 Перест.: 39). Мовознавець М. Ходина припускає, що поява другого значення у названій сполуці пов’язана з жертвоприношенням насамперед дітей-первістків богам, щоб їх задобрити. “У деяких народів приношення в жертву первістка замінялось пролиттям кількох крапель крові або ж убиванням молоді тварини” [Ходина 1975: 106].

У процесі функціонування української мови аналізована вище сполука зазнала лише деяких структурних змін, набуваючи видових та деяких відновлених словотвірних варіантів, зберігаючи при цьому

двозначність, пор. стукр. XIV–XV ст. *кровь розливати / розлити* (ССУМ I: 515) → стукр. XVI–XVII ст. *кровь проливати* (чию защо, кого) → суч. укр. *проливати* (*лити, розливати*) / *пролити* (*розлити, розілляти*) *кров* (ФСУМ II: 708). Асоціація пролиття крові з загибеллю людини та вбивством також є стереотипним в етносвідомості інших слов'янських народів, пор. стбр. *кровь выливати* (*проливати, проляти, розливати, точити*) / *вылити* (*пролити, излити, розлити*) (ГСБМ XVI: 158); стр. *проливати / пролити* (*излити*) *кровь* (СРЯ VIII: 68); стп. *kwę rozlewać* (*wylewać*) / *rozlać* (*rozlewać*) (SP XI: 169–170); суч. болг. *пуска* (*пуцам*) / *пусна кръв* (ФРБЕ II: 228). Виняток становлять лише фразеологізми у сучасних польській та чеській мовах, яким властива однозначність, пор. суч. п. *przelewać* [*niewinna*] *kwę* — ‘гинути (за кого)’ (SFJP I: 355); суч. ч. *prolit krev* — ‘ранити (кого)’ (SČFI: 366).

Проведений аналіз свідчить, що серед ФО зі значенням ‘убивати / убити’ найчастіше вживаними в давніх писемних джерелах є сполуки з іменниками *горло* (11), *свѣтъ* (6), *смерть* (6), *мечь* (6), найпродуктивнішими є дієслова *карати / скарати, сказувати / всказати, збавити / позбавити, приправити*. ФО досліджуваного семантичного ряду вживалися у пам’ятках конфесійного та публіцистичного стилів, де вони були важливим засобом реалізації емоційно-експресивної наповнюваності тексту [Свердан 2003: 20], однак найбільше ФО зафіксовано в офіційно-діловому стилі (словесні формули, частини судових позовів, обвинувачень у скоєнні злочину).

II.4.2. Семантичний ряд

‘звеличувати / звеличити (кого, що)’

У межах цього семантичного ряду є такі моделі:

1. “Іменник у знахідному відмінку + дієслово || дієслово + іменник у знахідному відмінку” (SaV || VSa): Осанна волати || волати Госанна (кому і без додатка); вь небо выставити (що).

2. “Іменник у давальному відмінку + дієслово” (SdV): небу выставити.

3. “Прислівник + дієслово” (AdvV): вгору взнести (вынести) (що).

Фразеологізми поданого семантичного ряду, як правило, двопозиційні й вимагають суб’єктного оточення — назви особи у формі називного відмінка, і об’єктного — особи / неособи у формі давального чи знахідного відмінка. За походженням вони книжні, взяті переважно з церковної літератури. Наприклад, стрижнєве ядро ФО *волати Госанна* || *Осанна волати* (кому і без додатка) становить компонент *Осанна*, який первісно був молитовним вигуком стародавніх євреїв і християн (СУМ V: 753). Згодом він набув переносного значення ‘уславлення кого-, чого-небудь; слава, хвала’ (Ibid.), наприклад: *И привели осля до езуса и вложили на него шаты свои... А впередъ идучи... волали... Госанна* (1581 Є.Нег.: 48); *на высокости Бгу Осанна волали* (1631 Волк.: 3). У сучасній українській мові цей фразеологізм зазнав синонімічної заміни дієслівних компонентів і вважається застарілим, пор. *співати* (*вигукувати*) *осанну* (кому) (СУМ V: 753). До того ж із компонентом *співати* фіксуємо ряд ФО на позначення надмірної хвали, прославлення когось. Наприклад, ФО *співати дифірамби* (кому) (СУМ II: 290), *співати хвалу* (кому) (СФАУМ: 217) беруть свій початок від Стародавньої Греції, коли люди співали хвалебні урочисті пісні на честь богів, зокрема Діоніса — бога рослинності та вино-

робства. Отже, “в образі фразеологізмів відтворено найдавнішу метафору: ритуальне прославлення бога Діоніса перейшло на звичайне вихваляння людини” [Зимин 2005: 457]. ФО *співати алілуя* (кому) (СУМ I: 34) та *кадити* (*палити, курити*) *фіміам* (кому, перед ким) (СУМ X: 598) пов’язані із деякими атрибутами іудейської та християнської релігій, за якими первісно вигук *алілуя* вживався для вираження славлення Бога, а *фіміам* (*ладан*), який використовували для обкурювання приміщення храму, набув переносного значення ‘захоплена похвала, лестощі’ (Ibid.). Зауважмо, що останні чотири сполуки набувають додаткової семи ‘занадто, надмірно’ (вихваляти) і надають контексту іронічного, інколи — зневажливого відтінків.

Основою для творення урочистих ФО *въ небо выставити* (що); *небу выставити* (кого); *вгору взнести* (*вынести*) (що) могли стати, на нашу думку, два мотиви: 1) прославлення, вшанування когось виявлялось підкиданням людини високо вгору; 2) за язичницькими звичаями, тільки шанованих людей ховали на високому пагорбі або горі, поближче до неба, де, за релігійними уявленнями, перебувають боги. Дослідниця Н. Венжинович припускає, що фразеологізми із компонентом “виникли на основі протиставлення небесної — високої і земної — низької сфер, особливо актуальних для християнства” [Венжинович 2010: 39]. Приклади в контексті:

Власне теперешна ваша мѣшана колотливаа згода оному бабелю подобна, же ее своєю доумою в ѿбо выставити усилуется (1598 Отп.КО: 7); *Мысль моя в Богу вѣчном завше оутопленна, Естемъ якъ квѣтъ розовый ѿбоу выставленна* (I пол. XVII ст. Рез.: 180); *мѣдрость плотская... славицу мира сего... вгору высокомыслия двигнула и*

взнесла (1598 Виш.Кн.: 277); *Твоя милость, ксенз Скарго, в своих книжках... латынский костел прославил и в гору вынес* (1608–1609 Виш.Зач.: 222). У сучасній українській мові фразеологізми з компонентом *небо* відзначаються зміною конотації, як і вище зазначені, — від урочистого до іронічного, наприклад: *підносити до небес* (кого) (СФАУМ: 217). Такі ж асоціації закріплені і в інших слов’янських мовах, пор. стп. *do nieba wynosić* (*podnosić, wznosić*) / *wynieść* (*wystawić*) (SP XVII: 120); *wynosić* / *wynieść pod niebo* (Ibid.); суч.болг. *вдигам* (*издигам*) / *вдигна* (*издигна*) *до облаците* (*до небесата, небето*) (ФРБЕ I: 120); суч.р. *возносить* (*превозносить, поднимають*) *до небес* (ССРЛЯ VII: 710); суч.п. *wynosić pod niebiosą* (*niebo, nieba*) (SFJP II: 670); суч.ч. *vychvalovat* (*vynašet, velebit*) *až do [samého(samýho)] nebe* (*nebes*) (SČFI: 489), до того ж у ролі об’єкта виступає здебільшого особа.

II.4.3. Семантичний ряд ‘низько вклоняться (кому); просити (кого); скаржитися (кому)’

Цей семантичний ряд представлений невеликою кількістю ФО. У ньому виокремлюємо дві моделі:

1. “Дієслово + іменник в орудному відмінку || іменник в орудному відмінку + дієслово” (VSi || SiV): *бити* (*бивати*) *чолом* (*челомъ*) || *чоломъ бити* / *ударити* (кому, кому про що, кому від кого, на кого кому і без додатка).

2. “Дієслово + іменник у знахідному відмінку || іменник у знахідному відмінку + дієслово” (VSa || SaV): *покланати* / *поклонити* (*преклонити*) *колѣна* (*колѣнѣ, лице*) (кому, ко кому і без додатка); *падати* (*упадати*) / *пасти на колѣна* (*на лици*) (перед ким і без додатка); *главу кланяти* (*скланяти*) (кому, перед ким).

Деякі метафорично переосмислені фразеологізми аналізованого семантичного ряду відзначаються багатозначністю. Яскравим прикладом служить фразеологізм *бити (бивати) чоломъ (челомъ) || чоломъ бити / ударити*, який, крім прихильності, засвідчення шани (*Во всем поволный слюга и бого-молецъ Вашей Милости, архимандрита, Жидичинский низко **чоломъ бьет** — 1540 AS IV: 247; и казалъ ему вашей милости отъ мене **чоломъ ударити** — 1559–1567 АрхЮЗР 1/VI: 474*), уживався також у документах при звертаннях до когось із проханням (***Била** нам **чолом** княгини... Ровенская о том, што первой сего дали есми ей дворицо пустое на фолварок на имя Олизарцевское — 1503 AS I: 125; **би(л)на(мъ) чоло(мъ)** и **проси(л)** абы(х)мо дали ему землю на оупоха(н)е хлѣба на горе щиковицы — 1581 ЛСБ: 262* чи скаргою (*То(т) игуме(н) г(с)дрю королю е(г) м(л)сти **чоло(м) би(л)** на тебе жалуючи — 1554 ЛСБ: 18; **бивали** ми **чоломъ** многажды мужи заманстирскіи Печерського монастира, жалуючи на святого Николы старцовъ Пустинского монастиря о Кононовскій дворъ — 1508 АрхЮЗР 1/VI: 13*). Зауважмо, що значення ‘скаржитися на когось’ є омонімічним до двох попередніх, тобто віддаленим від них, і не виявляє виразного зв’язку з ними [Бабич 1979: 20].

Аналізовані ФО виникли “в епоху Київської Русі, коли князя зустрічали доземним поклоном (*били чоломъ*)”, що виражало найвищу міру поваги. Тому й не дивно, що згодом *бити чолом* почало означати ‘звертатися до влади з проханням’ [Демський 1980: 41]. Із огляду на це, в Україні та Росії поширеними в XV–XVIII ст. стали чолобитні — різновид документів, які подавався від окремої особи чи соціальної

групи здебільшого зі скаргою на когось до місцевих чи центральних органів управління.

Фразеологізм *бити чолом* є і в інших слов'янських мовах. У сучасній українській мові він обмежив сферу свого використання, став застарілим і позбувся значення 'скаржитися на когось', пор. стбр. *бити чоломъ* (ГСБМ II: 4); стр. *бити челомъ* (СРЯ I: 188); суч.п. *bić / uderzyć czołem* (SFJP I: 155); суч.укр. *бити чолом* (ФСУМ I: 26). Звернемо увагу й на те, що сучасна українська мова фіксує й імпліцитність аналізованої сполуки, пор. *чолом [тобі, вам]* у двох знач.: 1) 'шанобливе вітання при зустрічі'; 2) 'уживається на знак вдячності кому-, чому-небудь, визнання когось, чогось, відповідає за значенням слову *уклін*' (СУМ XI: 349).

Залишки рухових ритуалів та звичаїв українців також виразно трансформувалися у ФО зі соматизмами *голова, лице* та *колѣно*, які в полемічній та конфесійній літературі передають лише одне значення 'низько схилитися, виражаючи велику шану комусь', наприклад:

Слушина и пристоина есть речь челоуѣка чтити, шановати, миловати, и главу предѣ нимъ кланятти (1580 Пис.пр.лют.: 79); *Петрови дей правомъ Божьымъ вси главы свое скланяють* (1595 Ун.гр.: 136), пор. стр. *главу приклонити* (СРЯ IV: 22). Варто відзначити, що ідентична сполука була відома ще в староукраїнській мові XIV–XV ст., проте з омонімічним значенням, наприклад, *похилити голову* (перед ким) у знач. 'скоритися' (ССУМ II: 216). Подібні семантичні зміни простежуємо і в болгарській та чеській мовах, пор. суч.болг. *скланям (прекланям) / склоня (преклоня) глава* (ФРБЕ II: 294); суч.ч. *sklanět (schylovat, shybat) hlavu*

(UČS: 1182). До того ж, аналізована сполука здатна реалізувати й обидва значення. Це представлено передусім у сучасних українській та польській мовах, пор. суч.укр. *схиляти / схилити голову* (чоло, шию) (перед ким) (ФСУМ II: 872); суч.п. *schylać / pochylać głowi* (SFJP I: 245) у двох знач.: 1) ‘підкорятися кому-, чому-небудь’; 2) ‘виявляти велику шанобу до кого-, чого-небудь’;

поклонили лица свои на землю и рекли к ним што глядаєтє живого съ мртвymi (1556–1561 ПС: 330 зв.); *паль на лица своемъ недалеко от ногъ его и дяковаль ему* (Ibid.: 296 зв.). Із часом ФО в сучасній українській мові трансформувалася у сполуку *уклонятися / уклонитися до землі* (кому) (ФСУМ II: 912), де простежується заміна соматизму *лице* сполученням *до землі*, яке конкретизує, що хтось вклоняється дуже низько;

всѣ на колѣна падали и *кланалися* (поч. XVII ст. Проп.р.: 256 зв.); *Абовѣмъ таковыѣ подобны соутъ онымъ Жолнѣро(м), которыѣ оупадали пре(д) Хр(с)томъ на колѣна* (1645 Жел.Тр.: 5). Пор. стп. *kłękać* (*ukłękać, kłęczeć*) / *kłęknać* (*rokłęknać, pokłękać, przykłęknać, ukłęknać*) *na kolana* (*na [jedno] kolano; na obie kolanie (kolany)*) (SP X: 461); *paść* (*padać, upadać*) / *upaść* (*przypaść*) *na kolana* (Ibid.); *paść / upaść* (*przypaść*) *u kolan* (*przed kolana, do kolan*) (Ibid.: 462); суч.п. *padać na kolana* (SFJP I: 133); суч.ч. *padat k pohám* (UČS: 705); *padnout / klesnout na kolena* (Ibid.: 336); суч.болг. *падам / падна на колене* (ФРБЕ II: 104);

покланю колѣнѣ мои ко ѿ(т)цюу га нѣшего їс хѣ (1598 Ист.фл.син.: 39); *И преклонивши колѣна Саватій почал плакати* (1625 Коп.Каз.: 19). Пор. стп. *skłaniać* (*przekłonić*) *kolana* (SP X: 461); *klania się /*

skłoni się (pokłoni się) kolano (Ibid.: 462). Зазначмо, що в сучасній українській мові функціують багатозначні синонімічні ФО зі соматизмами *колiна*, *ноги*, у яких переважають дієслова *падати* / *упасти*, наприклад: *падати (кидатися, припадати) / упасти (припасти, кинутися) в ноги (під ноги, до ніг, до стiн); падати / упасти на колiна (навколiшки, ниць)* у знач.: 1) ‘стаючи на колiна, принижуючись, просити пощади, помилування?’; 2) ‘виявляти до кого-небудь почуття великої вдячності?’; 3) ‘підкорятися чийй-небудь волi, чiємусь впливу?’; 4) ‘виявляти кому-небудь велику шану’ (ФСУМ II: 602).

П.4.4. Семантичний ряд ‘обдурювати / обдурити (кого)’

У цьому семантичному ряді виокремлюємо шість моделей:

1. “Іменник в орудному відмінку + дієслово || дієслово + іменник в орудному відмінку” (SiV || VSi): *свѣтомъ (свето́мъ) лудити (баламутити) || лудити свѣтомъ*.

2. “Іменник у знахідному відмінку + дієслово” (SaV): *въ ложъ улутатися*.

3. “Іменник у родовому відмінку + дієслово” (SgV): *съ палца выссати (що)*.

4. “Прикметник + іменник в орудному відмінку + дієслово” (ASiV): *праздными словесы куклювати*.

5. “Іменник у знахідному відмінку + іменник у місцевому відмінку + дієслово” (SaSiV): *лестъ въ сердци кувати*.

6. “Іменник у знахідному відмінку + іменник у знахідному відмінку + дієслово” (SaSaV): *въ очи мглу пущати (кому)*.

Брехню, неправду завжди засуджували люди, про що свідчить восьма заповідь Божа. “Говорючи про обман, частіше за все ми маємо на увазі явище соціального життя, коли одна людина намагається викривити факти в очах іншої” [Жуйкова 2007: 252]. До того ж, неправдиві люди наражаються на недовіру, відчувають страх за те, що вони будуть виправдовувати свої слова та вчинки. Обман чи лестощі (від стсл. *льсть* ‘обман, лицемірство’ (ЕСУМ III: 225) у книжній фразеології староукраїнських пам’яток метафорично порівнюється з тенетами, в яких брехуніві легко заплутатися, але важко з них вирватися; із залізом, яке кується саме в серці, адже серце — це “обличчя і дзеркало душі” [Ліки 2003: 3], “джерело почуттів і моральності, виток духовності” [Селіванова 2004: 120]. За допомогою таких ФО авторові вдається викрити справжню сутність людини. Наприклад: *Єгда же в лож и прелест, папо римский, уплутался еси* (1588–1596 Виш.Кн.: 140); *двояко со мною живешъ усты цалуешъ, а лєсть в̄срдци куєшь* (1593 ЛСБ 246: 1).

Неправдиву оцінку, викривлення дійсності шляхом метонімічного перенесення передано у фразеологізмі *въ очи мглу пуцати* (кому), експресія якого підсилюється вживанням у контексті іменників із негативною семантикою *облудник, фальш*. Наприклад: *Видятъ облудникове, читають и в̄дають, а толко нев̄домымъ людемъ въ очи мглу фалишу пуцають, абы св̄тлости правды видѣти не могли* (1621 Коп.Пал.: 634). Ідентичну сполуку фіксуємо і в сучасній українській мові, пор. *пущати (перти) / пустити туман (туману, тумана) [у вічі]* (кому) — ‘навмисно робити що-небудь незрозумілим, заплутаним’ (ФСУМ II: 718). Зауважмо, що в українсь-

кій етносвідомості оманливе розуміння дійсності вбачається не лише через процес пускання імлі чи туману комусь у вічі, а й наведенням на очі полуди (більма, луди) (білуватої плями на рогівці ока, яка спричиняє сліпоту), тобто "сприймання неправдивих слів аналогізується з відсутністю в адресата зорових відчуттів через хворобу, зовнішні перешкоди" [Селіванова 2004: 133]. У результаті цього іменник *полуда* та дієслово *лудити* набули метафоричного значення 'те, що приховує, закриває що-небудь від очей, заважає правильно розцінювати щось' (СУМ VII: 100) і стали базою для творення ФО *наводити / навести полуду (більмо) на очі (кому)* (ФСУМ I: 520); *лудити очі (кому, чії)* (СУМ IV: 552). Останній фразеологізм у староукраїнській мові характеризується заміною соматизму *очі* на *свѣтъ*, що призводить до відсутності додатка у цій структурі, наприклад: *удалися на тоє абы шалѣли и лудили свѣтомъ* (1598–1599 Апокр.: 38 зв.); *только свѣтомъ лудить, удаючися за Русина* (1599 Ант.:767). Під час дослідження мікротекстів виявляємо різне розуміння асоціацій збурювання, збаламучення світу в староукраїнській та сучасній українській мовах. Наприклад, пор. стукр. *свѣтомъ баламутити* — 'обдурювати': *ани нового, Ани старого не розуметь, а только свѣтомъ баламутить* (1599 Ант.: 517); суч.укр. *баламутити світом* — 'порушувати звичайний уклад життя, тривожити, бентежити' (ФСУМ I: 17). Брехня ж у сучасній українській мові асоціюється з баламученням, крутінням голови комусь, пор. *баламутити голови (кому)* (ФСУМ I: 17); *дурити голову (кому)* (СФАУМ: 49); *крутити голову (кому)* (НТСУМ II: 21). Крім того, репрезентовано ще синонімічні сполуки, наприклад, *зми-*

лювати / замилити очі (кому); замазати очі (кому) (СФАУМ: 49).

Повну немотивованість та парадоксальність демонструє народнорозмовний фразеологізм із соматизмом *палець*, який при сполученні з дієсловом руху доконаного виду *выссати* передає і в українській, і в інших слов'янських мовах щось вигадане, непідтвержене, наприклад: *знати же тоє собѣ с палца выссати, правдою тою довести не можетъ* (1598–1599 Апокр.: 177 зв.). Пор. стбр. *выссати с палца* (ГСБМ VI: 126); стп. *sobie z palca wyssać* (SP XXIII: 31); суч.п. *wyssać z palca* (SFJP II: 694); суч.ч. *vycucat si z prstu* (UČS: 708).

На сучасному етапі в українській мові простежуються лексичні, формальні варіанти аналізованого фразеологізму, а також розширення його семантики та поява синонімів, пор. *виссати* (*висмоктати*) / *висисати* (*висмоктувати*) з *пальця*: 1) 'говорити, стверджувати що-небудь, не спираючись на факти, не маючи для цього ніяких підстав; вигадувати'; синонім: *видерти з-під нігтів*; 2) 'будь-якою ціною дістати що-небудь'; синонім: *виколупати з пальця* (ФСУМ I: 105).

Метафоричне переосмислення притаманне книжній ФО *праздними словесы куклювати*, яка пов'язується з хитрощами, шахруванням, махлюванням, тобто неправдивість мовлення уподібнюється до колового руху. Наприклад: *праздними словесы куклюеши* (1588–1596 Виш.Кн.: 139). Основне семантичне навантаження у фразеологізмі несе дієслово *куклювати*, яке походить від іменника *кугляр*, що означає 'фокусник, жонглер, шарлатан' і запозичене з нововерхньонімецької мови (ЕСУМ III: 122). Згодом структура сполуки

замінила іншомовний компонент автохтонним, пор. суч.укр. *крутити словами* (ФСУМ I: 403). Із лицемірством, брехнею також пов'язана польська сполука *chować (kryć) się za słowa (za parawan słów)* (SFJP II: 145), яка вказує на те, що за допомогою слів можна приховати від співрозмовника правду, свої думки.

II.4.5. Семантичний ряд 'діяти недоброчинно, відступати від моральних норм'

У цьому семантичному ряді виділяємо п'ять моделей:

1. "Іменник у знахідному відмінку + дієслово || дієслово + [займенник у місцевому відмінку] + іменник у знахідному відмінку" (SaV || V[Pron]Sa): *бѣса имати (мати) || мѣти [у събѣ] бѣса; дивы броити; въ грѣхъ (въ соблазнъ) впасти || впасти въ злости.*

2. "Дієслово + займенник у знахідному відмінку + іменник у знахідному відмінку" (VPronaSa): *здавати себе въ блудъ.*

3. "Дієслово + іменник у знахідному відмінку + іменник у родовому відмінку || іменник у знахідному відмінку + іменник у родовому відмінку + дієслово" (VsaSg || SaSgV): *приходити въ глубину грѣховъ || въ глубину злостій упасти.*

4. "Іменник у місцевому відмінку + прикметник + прикметник + дієслово" (SIAAV): *на пути пространномъ и погибельномъ стояти.*

5. "Займенник у знахідному відмінку + іменник у знахідному відмінку + іменник у знахідному відмінку + дієслово" (PronaSaSaSaV): *на свою душу неправду и кривоприсяжство внести.*

Більшість ФО представлені саме в конфесійній літературі, оскільки за християнською релігією порушення моральних догм, настанов завжди сприймалося як гріх, тобто провина, огидний, непорядний учинок. Уже від самого народження людина несе в собі первородний гріх, який переслідує її ще від праотця Адама. Та, незважаючи на те, наскільки людина занурилась у безодню гріхів, кожному з нас Господь дає шанс виправитися, покаятися у своїх поганих учинках. Наприклад:

праотць нашъ ада(м) зара(з) ѿ(т) створєнѧ своего мѣзернє в грѣх(х) впаль, и насъ всѣ(х) до того(ж) з собою потагну(л) (поч. XVII ст. Проп. р.: 190 зв.); так и бѣъ, кды в найгоршій грѣх впадемо, не караетъ зараз, и сквапливе але все для того... чинит, якобы насъ переменити (1607 Лѣк.: 18); Приходѧ(т) в^ѣ злоубокость грѣхо(в) (Ibid.: 10). Пор. стбр. въ грехъ впадати (упадати) /впасти (упасти) (ГСБМ VII: 149).

Осуду піддавалися такі прогріхи, як злість, гордість, прокльони, людиновбивство, захланність, заздрість, лукавство, брехня, обмова, непоміркованість у їжі та питті, нечистота, лінивість, зневіра. Цим можна пояснити паралельне вживання у структурі фразеологізмів компонентів *грѣхъ, соблазнъ* (застаріле значення ‘гріх’ (СУМ IX: 564)), *злость*. Ненависть, злоба, гнів до свого ближнього роз’їдає нас, мучить і не дає спокою. В контексті пам’яток грішна сутність людини більш детально розкривається завдяки поєднанню ФО із дієсловами та прислівниками з негативною семантикою — *поносити, оклевецати, распутне жити* — у зв’язку з тим у читача зароджується зневажливе ставлення до грішника. Наприклад:

*если глаголу не послѣдуем, многа зла о нас: человекы вознепцуют, поносят, оклеветают и в соблазн отчаятельный **впадут** (1605 Виш.Домн.: 188); и прикладомъ великимъ зостанешь если коли кто **в тыежъ **впадетъ** злости, абы встати знову и позыскати себе (1607 Лѣк.: 78); Поневаж бовѣм суть некоторые... барзо распустне з молодыхъ лѣтъ живучи... и такъ **в глубину злостій упадиши** до отчаянїа, то ест до страченя надѣи о спсєнїи своем, приходят (1627 Тр.: 28).***

Зарелігійними уявленнями, утіленням ненависті, зла є біс, чорт, диявол, який спокушає людину до поганих учинків. Отже, той, хто має ненависть, живить у собі диявола. Таке уявлення в староукраїнській мові відображає сполука *бѣса имати (мати) || мѣти [у събѣ]* бѣса: *видѣли Іоанна крестїла постачого сѧ, мовили, **бѣса има(т)** (1599 Кл.Остр.: 223); я бѣса не маю (1556–1561 ПЄ: 382 зв.); пострѣти(л) его [ісуса] моу(ж) нѣкоторїи из мѣста которїи **мѣ(л) оу събѣ бѣсы** от давного ча(с)у (к. XVI ст. УЄ № 31: 215) та сучасної української мови біс (чорт, нечистий і т.ін.) спокушає / спокусив (кого) у знач. 'хто-небудь не може утриматися від гріховних учинків' (СУМ ІХ: 565).*

До великих гріхів належить і брехня, яка затемнює душу та ясність думок, пригнічує людину. Тому саме компонент *душа* у ряді ФО староукраїнської й сучасної мов виступає об'єктом, на який скеровується дія. Наприклад, *стукр. на свою душу неправду и кривоприсяжство внести: посолство Потѣево и Терлецького... на свою душу неправду и кривоприсяжство внесли (1621 Коп.Пал.: 503); суч.укр. кривити душею* у знач. 'бути нещирим, лицемірити' (СУМ ІІ: 447) (відбувається кон-

кретизація значення, а саме уточнюється несхвальний учинок); *брати / взяти гріх (гріха) на душу (на себе)* у таких значеннях: 1) ‘діяти всупереч власній совісті, загальноприйнятим нормам моралі; щось робити несхвальне’; 2) ‘чинити злочин, убивати кого-небудь’; 3) ‘нести моральну відповідальність за кого-небудь, за чийсь учинки, дії’ (ФСУМ I: 49). Як бачимо, у структурі останнього фразеологізму розвивається полісемія, наявні видові варіанти дієслова, морфологічні варіанти стрижневого компонента, а також паралельне вживання сполучень *на душу* || *на себе*, які трансформувалися з поєднання *на свою душу*.

Безсмертя душі вимагає, аби людина сама, за власним бажанням визначила свою долю на вічність — або щастя, або терпіння. Це залежить від добрих чи поганих учинків. За релігійними уявленнями, існує дві дороги життя, а тому перед кожною людиною стоїть вибір, яку з цих двох доріг собі обрати. Одна дорога — це дорога добра й любові, правильна дорога, яка веде до спасіння душі; інша — дорога зла, слизька та крива, таїть у собі небезпеку і провокує до поганих учинків. Проте люди доброї волі після поганого вчинку мають можливість критично себе оцінити, виправити свої хиби та стати на правильний шлях. Недоброчинність асоціюється з загибальною, слизькою, кривою та злою дорогою знаходимо у ФО української, болгарської та польської мов. Наприклад, пор. стукр. *на пути пространномъ и погибелномъ стояти: Да что ради ся ругаеши из слѣда скорбнаго ко животу вѣчному, еда ты что добро твориши, на пути пространном и погибелном стоячи* (п. 1596 Виш.Кн.: 58) → суч.укр. *ставати (ступати) / стати (ступити) на слизький шлях (на слизьку дорогу)* (ФСУМ II: 856) → суч.болг.

захващам / захвана кривия път (ФРБЕ I: 365); тръгвам / тръгна по крив път (по криви пътища) (ФРБЕ II: 408); хващам / хвана кривия път (Ibid.: 469) → суч.п. *buć na dobrej albo zlej drodze* (SFJP I: 188).

Найтяжчим гріхом після людиновбивства та відречення від Бога є розпушта (стукр. *блудъ*). "Нечистота деформує розум: і остаточно веде до розпушки. Коли людина забуде про власну гідність, вона опускається нижче тварини до царства насилля і напасництва без меж" [Ліки 2003: 23]. У пам'ятці конфесійного стилю автор, застосовуючи фразеологізм із компонентом *блудъ*, застерігає читачів від таких поганих учинків, як розпушта, ідолопоклоніння, пияцтво, грабіж, і закликає вести чесне, праведне життя. Наприклад:

братіє не вдаваимо себе сами въ блуд чюжєложьства, идолослужєнія, піаньства и грабѣжьства (XVI ст. УИ 1911/2: 74).

Синонімічний фразеологізм *дивы броити* зафіксовано в діловому документі, де подано детальний опис допиту свідка розбою. Значення цієї сполуки зумовлене наявністю у структурі дієслова *броити*, яке означало 'бешкетувати, сваволити; діяти незаконно' (ІСУМ III: 75; БН: 62). Приклад у контексті:

Асаула козацький... Игнатъ Калипинъ Стрелницький побилъ былъ на добровольной дорозе и подеспектовалъ помененого сознаваючого, и отнялъ му былъ // шапку великую ягудъ, зъ козаками своими упивъшисе у краковяньки горелки и дивы броячи (1641 АрхЮЗР З/Л: 385).

II.4.6. Семантичний ряд 'володіти (ким, чим); бути власником (чого)'

До даного семантичного ряду входять такі моделі:

1. “Іменник у родовому відмінку + дієслово” (SgV): *до рукъ [своихъ] брати* (що).

2. “Іменник у давальному відмінку + дієслово” (SdV): *къ (ку) рукамъ [своимъ] брати (приходить)* (що).

3. “Іменник у місцевому відмінку + дієслово” (SIV): *въ горсти (въ гръсти, въ рукахъ) [своей, своихъ] мати (держати)* (кого, що).

4. “Дієслово + займенник у знахідному відмінку || займенник у знахідному відмінку + дієслово” (VProna || PronaV): *взяти подъ себе || на (подъ) себе брати (забирати) / взяти (взети, забрати)* (що).

5. “Дієслово + займенник в орудному відмінку || займенник в орудному відмінку + дієслово” (VProni || ProniV): *держати подъ собою || подъ собою имати* (що).

ФО з іменниками *рука* та *горсть*

У досліджуваних пам’ятках засвідчені фразеологізми із взаємопов’язаними соматизмами *рука* та *горсть* (долоня), які займають препозицію стосовно дієслів, здебільшого *брати*, *мати*, що вимагають об’єкта дії у формі знахідного відмінка. Вони “експлікують сприйняття цих соматизмів як символу влади, ...керівництва, привласнення, підкорення” [Селіванова 2004: 105]. Уживаючись в офіційно-діловому стилі, насамперед в актах, розпорядженнях, ФО з компонентом *рука* у формі множини служать на позначення привласнення, купівлі чи отримання кимось майна. Наприклад:

всякие съ тыхъ именей пожитъки... до рукъ своихъ брать мають (1588 АрхЮЗР 1/І: 238); *пожитки... з оныхъ именей коу своим роукамъ брати* (1542 AS IV: 307); *А естли бы теж што*

меньший ста копъ вчинило, то мело к рукам твоим приходити (Ibid.: 261); *то мене все дошло и вже въ рукахъ своихъ тое все... маю* (1551 АрхЮЗР 8/III: 25); *Чого теперь протестантове в рукахъ своихъ не маючи, а ни видомости о жадныхъ правахъ засягнувъши, где бы ее оборочали* (XVII ст. ДМВН: 185).

Інтегральне значення підкорення створюється за допомогою предикатів *мати*, *держати* в поєднанні з іменником *горсть* лише у формі однини. Наприклад:

Котрый Небо и землю въ горсти мает (1630 Траг.п.: 161); *насъ всѣхъ бѣши вѣ свое(й) грѣсти дръжи(т)* (1596 Виш.Кн.: 259).

За нашими спостереженнями, сполуки з компонентом *рука* у формах однини і множини фіксувалися ще в староукраїнській мові XIV–XV ст. і передавали значення 'розпоряджатися кимось, чимось', пор. *взяти къ своей руце (к своим рукам)* (що) (ССУМ II: 471); *имети в руце (кого)* (ССУМ I: 440). Згодом ці фразеологізми структурно й семантично зазнали змін: у сучасній мові простежуємо синонімічне розширення дієслівних компонентів із перевагою дієслів доконаного виду, стрижневого компонента *рука* у формі множини, який взаємозамінюється іменниками *кулак*, *шори* (упряж), що зумовлює появу полісемії. Пор. суч.укр. *держати в руках* (що) — 'тримати в залежному, підвладному становищі' (ФПМЛ: 376); *прибрати до рук* (що) — 'заволодіти чим-небудь' (Ibid.: 381); *прийняти до рук* (що) — 'стати до керування чим-небудь; заволодіти чимось' (Ibid.); *брати / взяти в руки (до рук)* у знач.: 1) 'підкорити кого-небудь своїй волі, примушувати коритися'; 2) 'зловити, упіймати, полонити кого-небудь'

(ФСУМ I: 48–49); *мати у руках* (що) у знач.: 1) ‘володіти чим-небудь’; 2) ‘розпоряджатися чим-небудь’ (Ibid.: 476); *держати (тримати) в руках (в кулаку, в кулаці, в шорах)* (кого, що) у знач.: 1) ‘утримувати кого-небудь у залежності, позбавляти волі, свободи дій; стримувати чию-небудь діяльність, ініціативу, мати владу над ким-, чим-небудь, повелівати’; 2) ‘контролювати що-небудь, керувати чимсь’ (Ibid.: 228). Уживання компонента *шори*, тобто упряж для коня, у структурі ФО призводить до метафоричного осмислення вислову *держати (тримати) в шорах* (кого). Цей вислів первісно передавав особливості догляду за волами (на них накидалися шори (упряж)) — основною тягловою силою в українському селі до другої половини XIX ст.

В інших слов’янських мовах аналізовані фразеологізми позбавлені такої різноманітності у структурі та семантиці. Насамперед у ролі стрижневого компонента виступає лише іменник *рука* у формах однини та множини, який, на відміну від української мови, не має синонімічних варіантів. Пор. суч.п. *trzymać w ręku (w swoich rękach)* (SFJP II: 401); суч.ч. *mit (wzít) v rukou* (UČS: 1064). Натомість у болгарській мові зафіксовано однозначну й полісемантичну сполуки, наявні видові та лексичні варіанти дієслів, а також паралельне уживання стрижневого компонента у формах однини та множини, наприклад: *държа в ръцете (ръката)* (ФРБЕ I: 289); *вземам / взема в ръце (в ръцете)* у знач.: 1) ‘розпоряджатися чимось’; 2) ‘підкоряти собі когось’ (Ibid.: 132).

Зворотна дія пов’язана з втратою майна, яке віддається у чийось власність. Наприклад: *пани маря гавриловна холонєвская... оповедила... иж часть имѣнья... братя ес... еи до рукъ спустили* (1550 ЛНБ

103, 26/Id, 1805: 35). Однозначна сполука функціювала ще в староукраїнській мові XIV–XV ст., щоправда, зі стрижневим компонентом у формі однини, пор. *к руцѣ поступити* (кому, що) (ССУМ II: 306) та збереглася в сучасній українській мові: *передати в руки* (кого, що) (ФПМЛ: 380) у знач. 'віддати в чие-небудь розпорядження'. У староросійській мові словотвірні варіанти дієслова та морфологічні — опорного компонента призвели до розширення фразеологічної семантики, пор. *въ руки (въ руцѣ) дати (вдати, отдати, предати)* у знач.: 1) 'вручити комусь'; 2) 'віддати у власність комусь' (СРЯ XXII: 241).

ФО зі сполученнями *подъ собою, подъ себе, на себе*

Із володінням, привласненням чогось пов'язані синонімічні до сполук з іменником *рука* ФО зі сполученнями *подъ собою, подъ себе, на себе*, що характеризуються нестійкою позицією у структурі, перевагою дієслів *забирати / забрати, держати, взяти* та наявністю об'єкта у знахідному відмінку. Більшість із них теж функціують у пам'ятках офіційно-ділового стилю, у яких ідеться:

1) про незаконне захоплення кимось майна (земель, лісів, маєтка), наприклад: *подданыи твоєи мѣсти... кгрунт земли его под себе деи забирають* (1552 ЛНБ 103, 397/Шс, 819: 1); *собѣ кривду быти менилъ землянинъ господарский... въ забраню земли своей власное пашенное и дубровъ, засековъ, сеножатей и о дерево бортное... которое подъ его знаменемъ подъ себе забрали* (1552 АрхЮЗР 4/Л: 57); *жаловали нам... зєманє Волинский..., штож княгини... держала под собою близкостъ*

их, имена, оу Вольнской земли... безправне (1507 AS III: 44), пор. стукр. XIV–XV ст. *derzaty pod soboji* (ССУМ I: 295); князь *Матфей квалтовне тоє имєне... отнял и на себе взємиши, держит и вживает* (1559 AS VI: 49);

2) про отримання та володіння майном, пожитками, наприклад: *А иж ку браню п'нязюм не стал брат ярош тєды ег честь взял под себе дємян брат ег* (1575 ЦДІАЛ 37, 16: 4); *тыѣ огородъ и по днине поля под собою имають* (1600 АрхЮЗР I/VI: 299), пор. суч.п. *тієć pod sobą* (SFJP I: 440); *Маєт теж пан протопопа самъ и потомъки его за держанья их того имени Кормовца вси пожитки яко з людей, такъ з кгрунту на себе брати* (1571 АрхЮЗР 8/VI: 326).

Зауважмо, що зміна об'єкта з конкретного на абстрактний може спричинити і зміну значення ФО. Наприклад, фразеологізм *на себе взяти* (що) здатен розвивати омонімію. При конкретному об'єкті (масток) він передає значення 'привласнити щось' (приклад подано вище), а при абстрактному (образ невільника) — 'уподібнитися комусь', наприклад: *постать невольника на себе взєвши былъ послушным ажъ до смерти* (1646 Жел.Сл. 4). Варіантна сполука *на себе брати* (що) теж характеризується омонімічністю. У староукраїнській мові XIV–XV ст. її вживали у знач. 'погоджуватися з чимось' (ССУМ II: 202), у Словнику Є. Тимченка фіксуємо значення 'вбиратися у щось' (Т.: 135). У сучасній українській мові аналізовані варіантні сполуки *брати / взяти на себе* (що) стали однозначними. У ролі об'єкта може виступати особа і неособа, пор. *брати / взяти на себе (на свою душу)* (кого, що) у знач., яке переважало у мові XIV–XV ст., 'зобов'язуватися, погоджу-

ватися, вирішувати здійснити, зробити що-небудь самому, самостійно' (ФСУМ I: 52).

Аналізована фразеосемантична група характеризується найбільшою кількістю семантичних рядів та поодиноких ФО, серед яких зафіксовано, окрім шести продуктивних семантичних рядів, ще десять незначних, наприклад:

1. Семантичний ряд 'дивитися на щось / придивитися до чогось' — влѣпити очи (у що); кинуті окомъ (на що): *Если влѣпиши очи в Слънце, знайдешь коло его в Нѣбѣ* (1627 Дух.б.: 356); *нехай кинеѣт окомъ на Рыцѣрское коло* (1637 УЄ Кал.: 5), пор. суч.укр. *окидати (обкидати) / окинути (обкинути) оком (очима, поглядом, зором)* (кого, що, де) (ФСУМ II: 582).

2. Семантичний ряд 'дорікати комусь' — выкидати на очи (на очы) || на очи (на очы) выкидати (выметати) (кому, що); очи колоты (кому): *Слухачу православный, выкидаѣт кто з вас кому на очи якій грѣхъ* (1676–1683 Рад.Він.: 1125); *А ты вшечечноу и невыпареною губою своею всихесь помазаль, пошкалеваль: и Бога, и церковь, ... и врьдѣ печатарский, выкидаючи имъ на очи непостереганье присяги панское* (1599 Ант.: 923); *Павель Дзевалтовскій разумѣль, же ему на очи оумыслне грѣх его казнодѣла выкидалъ* (1665 Гал. Н.н.: 127); *Камінникъ... безпечне то [балвохвалство] имъ [поганам] на очи выкидалъ* (XVII ст. Жит.Св.: 574-б); *Гдѣ на очи выкидаѣт злост и превротност... жидом* (1670 Єв.Реш.: 118-б); *корунацью Швецькую на очы выметати // того ся теды всего, мой милостивый пане, истенне годи-ло чинити* (Ibid.: 659–661); *нѣкоторыѣ слова хвы...*

на свои млынъ римскій криво опачиною натягаль, право постави(в)ши ємоу самому бє(з)сты(д)ныє **очи колоты** боудоуть (1587 См.Кл.: 6 зв.), пор. суч.укр. колоти (випікати, пекти, вибивати, довбати) очі (кому) у двох знач.: 1) ‘дорікати кому-небудь’; 2) ‘дратувати когось’ (ФСУМ I: 387).

3. Семантичний ряд ‘зазнаватися’ — на високость подносити бровь; паномъ ходити: *кдыса присмотритъ што са за неправность дѣсть отъ тяхъ, которыи на высокость подносятъ бровь, (то есть которыи гордо собѣ починают) и хвалятся же Апсльскіи посѣли мѣсца* (1619 Гр.Сл.: 190); *За цнотливымъ цнотливый слуга паном ходитъ* (1632 Євх.: 298), пор. суч.укр. ходити навичем (гоголем) (ФСУМ II: 931).

4. Семантичний ряд ‘морально псувати, підбурювати на негідні вчинки когось’ — зь дороги зводити; колотити водою: *Блазненный: Омыльный небезпечный, который з дороги зводит* (1627 ЛБ: 10), пор. суч.укр. збивати (зводити) / збити (звести) з пуття (кого) (ФСУМ I: 323); *чие хто жь не розумѣсть, жеє || то одно ключка подобна оной, баране колотишь водою* (1598–1599 Апокр.: 177 зв.–178).

5. Семантичний ряд ‘наглядати, стежити, спостерігати за ким-небудь’ — зь очью не спустити (кого); мати око (на кого): *Киркор Мошка Изаковича... з очью не спустивши, ждал... справедливости* (1600 ТУ: 231), пор. суч.укр. не спускати (не спустити [з] ока ([з]очей) (кого, чого; з кого, з чого) у чотирьох знач.: 1) ‘постійно, пильно дивитися на кого-, що-небудь’; 2) ‘милуватися ким, чим-небудь’; 3) ‘наглядати, стежити, спостерігати за ким-небудь’; 4) ‘приділяти постійну увагу чому-небудь’ (ФСУМ II: 854); *Правовѣрный!... на наши патріарки... маючи око, не давай прелциати не-*

правдамъ ихъ (1621 Коп.Пал. 1086), пор. суч.укр. *мати око* (на що, до чого) у двох знач.: 1) 'приглядатися до чогось'; 2) 'бути здатним до чогось, уміти робити щось' (ФСУМ I: 474).

6. Семантичний ряд 'наслідувати когось' — ити во слѣдь (кого); слѣда держатися: *Если хочеш быти учнем моимъ иди во слѣдь мене* (1623 Мог.кн.: 27); *слѣда христова держачихся добром обогатѣли есте* (1598 Виш.Кн.: 88); *так же властне и патриарха, слѣда христова держачися*, учинил (Ibid.: 104).

7. Семантичний ряд 'перемагати / перемогти (кого); добиватися / добитися переваги (над ким)' — гору брати / взяти (отримати) (над ким і без додатка); гору вынести; за выграную мѣти: *Бы ся весь свѣтъ на правду гнѣвати хотѣлъ, гору она брати повинна* (1621 Коп.Пал.: 1090); *Неприятел брал гору над Римлянами* (1699 Крон.Боб.: 148); *Унѣя почала гору брати* (XVII ст. Літ.Сам.: 11); *злоба же и лжа всѣх опанует и гору возмет* (1600–1601 Виш.Кр.отв.: 184), пор. суч.укр. *брати (одержувати) / взяти (одержати) верх (гору)* (над ким, чим) у чотирьох знач.: 1) 'виявлятися сильнішим у своєму вияві від кого-, чого-небудь'; 2) 'перемагати, долати кого-, що-небудь'; 3) 'підкоряти своїй волі; верховодити'; 4) 'перевершувати кого-небудь чимсь' (ФСУМ I: 55); *лацно над врагомъ гору отримаєши* (1637 МІКСВ: 334); *такъ мятежи, ростирки гору || вынесли* (1598 Ист.фл.син.: 56–56 зв.); *А вшакже, абысь не розумѣлъ собѣ за выграную мѣти* (1603 Пит.: 26).

8. Семантичний ряд 'руйнувати / зруйнувати щось дощенту' — внѣвечь крушити (що); зровнати изъ землю || зъ землю зровнати (що); зъ (исъ) корене выривати / вирвати (що); камень на камени

не зостанет: *Бо такъ ся научишиъ... шкодливые початки топтати и внѣвсѣчь крушити* (XVII ст. Кас.: 57 зв.), пор. суч.укр. *зводити / звести нанівець* (що) (ФСУМ I: 345); *зровналь из зѣмлею муры мѣсцькіє* (поч. XVII ст. Крон.: 84 зв.); *адъ темный внѣвсч силне зрухотавши, всѣь мощныи фортеци з зѣмлею зровнавши* (1631 Волк.: 30); *такую Приповѣсть тутъ, по первой спорядили, отчаянія страсть зъ коренеъ вырываючи* (1627 Тр.: 28); *мойсій... виелякую незбожности матерію ис коренеъ вырвал* (поч. XVII ст. Проп.р.: 133), пор. суч.укр. *виривати (виривати) / вирвати (викорчувати) з коренем (корінням) (кого, що)* (ФСУМ I: 101); *а прийдеъ антихрист тогды гды в жидовскои цѣркви камен на камени не зостанет* (1596 З.Каз.: 68 зв.).

9. Семантичний ряд ‘ставати на перешкоді (кому)’ — горкостю въ горлѣ ставатися (кому); костью въ горлѣ стати: *На каркъ му, о сыну, дужо наступашиъ: И горкостю ему ся въ горлѣ ставасишь* (1630 Траг.п.: 164); *и(м) тыє порад(д)ки... костью в горлѣ стали* (1599 Кл.Остр.: 218), пор. суч.укр. *стати / стояти кісткою в горлі (поперек горла)* у трьох знач.: 1) ‘заважати кому-небудь; викликати заздрість’; 2) ‘ставати на перешкоді (кому)’; 3) ‘бути остогидним, ненависним кому-небудь’ (ФСУМ II: 860).

10. Семантичний ряд ‘урятуватися’ — головою уйти; зъ душею утекти: *Козаки... ледве сами головами ушли* (1545 ТУ: 72); *Ледве... живо зъ душею... съ халуны утекли* (1643 АрхЮЗР 6/І: 536).

Поодиноких фразеологізмів фразеосемантичної групи ‘Людська поведінка’ є понад 50, проте розглянемо лише ті ФО, які збереглися в сучасній українській мові й здебільшого набули багатозначності:

- вишью фататиса (хататиса) || хвататися вишью — ‘намагатися використати єдину, хоч і безнадійну

можливість урятуватися': **вишью...** *оутопаючи фатаютса* (1598–1599 Апокр.: 51); *але правда не дивъ же тонучій и вишью са хатаеть* (Ibid.: 116); *Писарь уніатській, якъ тонучій, хватається и вишью* (1621 Коп.Пал.: 1123), пор. суч.укр. *хататися* (хвотатися) / *схопитися* (ухопитися) *за соломину* (за соломинку) (кого) (ФСУМ II: 920);

- **въ очи** [свои] не видати (кого, що) — 'ніде не бачити, не зустрічати (кого, що)': *а мы... // пана коморника в очи свои не видали* (1599 ККПС: 116); *якая баламутня была... тое въ очи не видали* (1599 Ант.:811), пор. суч.укр. *не бачити / не побачити* [i] *у вічі* (кого, чого) у двох знач.: 1) 'бути незнайомим з ким-небудь, зовсім, ніколи не знати когось'; 2) 'немає чого-небудь, не можна знайти чогось' (ФСУМ I: 20);
- **въ попель** обернути (що) — 'спалити, знищити вогнем (що)': *Дворь Полонъский... в попель обернулъ* (1649 АрхЮЗР 3/IV: 72); *стайню, псярню, возовню спалили и въ попель обернули* (Ibid.: 117), пор. суч.укр. *перетворювати / перетворити на попіл* (ФСУМ II: 622);
- **жеребей** метати || метати жеребій (між кого, о що) — 'що-небудь вирішити остаточно': *Я Яцко Проуский, а А Петръ Кошевский... жеребей есми промежду себе метали ѿ наших людех ѿтчизных* (1528 AS III: 326), пор. суч.укр. *жеребок* (*жереб*) *кинуто* (ФСУМ I: 372);
- **зъ вѣтромъ** пойти — 'минути, пройти без вороття': *з вѣтромъ пошли их марные лѣта* (к. XVI – поч. XVII ст. ПДПИ 182: 107), пор. суч.укр. *піти* (*збігти за вітром* (по вітру, за водою) у двох знач.: 1) 'минути, пройти без вороття'; 2) 'пропасати, марно зникнути, нерационально кимсь витрачаючись, використовуючись' (ФСУМ I: 643);

- зъ розуму зводити / звести (кого, що) — ‘змушувати когось поводитися нерозумно, всупереч логіці’: *и мовлю же... не подобна бовѣмъ весь свѣтъ з розоумоу звести* (1598–1599 Апокр.: 170); *люди што іншого явне багачіє и видячіє абы з розуму зводили* (Ibid.: 38), пор. суч.укр. *зводити / звести з розуму* (з ума) у трьох знач.: 1) ‘змушувати когось поводитися нерозумно, всупереч логіці’; 2) ‘негативно впливаючи на психіку, робити кого-небудь божевільним’; 3) ‘захоплювати, полонити кого-небудь; викликати почуття кохання’ (ФСУМ I: 327);
- зъ рукъ [своихъ] випущати (що) — ‘віддавати що-небудь’: *имѣнья... и з своѣхъ рукъ ихъ выпущам и даю и дарую их князю Или* (1534 AS III: 472), пор. суч.укр. *випускати / випустити з рук* у двох знач.: 1) (що) ‘віддавати щось’; 2) (кого) ‘відпускати кого-небудь, залишити когось’ (ФСУМ I: 99);
- клопотати голову — ‘обтяжувати себе чимось’: *И тепер на тихъ клопочу голову* (I пол. XVII ст. Сл. о зб.: 27), пор. суч.укр. *клопотати собі (свою) голову* (чим) (ФСУМ I: 382);
- лисомъ стлати (перед ким) — ‘шукаючи прихильності, упадати біля когось’: *патріархъ... перед нимъ лисомъ стлать* (1621 Коп.Пал. 1059), пор. суч.укр. *витися (звиватися, крутитися, викручуватися) в’юном* (лисом) (біля кого, навколо кого) (ФСУМ I: 107);
- на каркъ наступати (кому): 1) ‘наближатися до когось’: *Смертъ... мнѣ... на каркъ настоупає(т)* (1615 Лям.Жел.: 2 зв.); 2) ‘настирливо вимагати чогось від кого-небудь’: *На каркъ му, о сыну, дужо наступашь* (1630 Траг.п.: 164), пор. суч.укр. *наступати / наступити на горло* (на горлянку) (кому і без дод.) у знач. ‘настирливо вимагати чогось від кого-небудь’ (ФСУМ II: 535); *насідати на п’яти* (шию) (кому) у знач. ‘наздоганяти когось’ (Ibid.: 533);

2.5. Фразеосемантична група ‘Мовленнєва діяльність людини’

- на свой млынъ воду провадити — ‘діяти на свою користь’: *хотячи на свой млынъ воду провадити, ... другий раз назбыть до разныхъ словъ уживаетъ* (1598–1599 Апокр.: 7 зв.), пор. суч.укр. *лити воду на млин (на колесо)* (чий (чие), кому) (ФСУМ I: 425);
- не дати себѣ на губѣ грати — ‘не дозволяти нечемно чи зверхньо поводитися зі собою’: *Мужъ добрый и смѣлый не даст себѣ на губѣ грати* (1676–1683 Рад.Він.: 781), пор. суч.укр. *не давати / не дати собі по носі грати* (ФСУМ I: 217);
- стояти въ упоре своемъ — ‘відстоювати, захищати одні й ті самі цілі, погляди; бути послідовним у боротьбі за щось’: *А я предся зъ небаченя своего, стоечи въ упоре своемъ, не хотечи ся въ томъ всемъ выступе моемъ узнать невинне... позываломъ его милости до розныхъ судовъ* (1590 АрхЮЗР I/I: 263), пор. суч.укр. *стояти / стати на своєму (на своїм)* (ФСУМ II: 865);
- улѣзти въ одежу (кого) — ‘безпідставно намагатися видавати себе за кого-небудь або створювати собі певну репутацію’: *улѣзъ в одежу имене пастырского* (1587 См.Кл.: 22 зв.), пор. суч.укр. *убиратися (наряджатися, одягатися) / убратися (нарядитися, одягнутися) в тогу* (ФСУМ II: 909) та ін.

II.5. Фразеосемантична група ‘Мовленнєва діяльність людини’

II.5.1. Семантичний ряд ‘говорити / заговорити’

Більшість фразеологізмів цієї групи, яка передає значення ‘говорити / заговорити’, мотивована, вимагає обов’язкового суб’єктного оточення, виражено-

го іменником або займенником, та об'єктного, яким виступає особа / неособа. ФО цього семантичного ряду поширені в конфесійному, полемічному та художньому стилях і побудовані за такими моделями:

1. “Іменник у родовому відмінку + [займенник] + дієслово” (Sg[Pron|V]): *зъ усть [своихъ] выпускати* (шо).

2. “Іменник у знахідному відмінку + дієслово” (SaV): *губу роззѣвити* (до кого); *губу отворити* (проти кого, на що).

3. “Іменник у місцевому відмінку + [займенник] + дієслово” (Sl[Pron|V]): *въ устахъ [своихъ] мѣти* (кого).

4. “Іменник у знахідному відмінку + іменник у знахідному відмінку + дієслово” (SaSaV): *на шротъ губу пустити* (на кого).

Мовленнєву діяльність людини в досліджуваних пам'ятках позначають метонімічні фразеологізми із соматизмами *губа, уста* та перевагою дієслова *выпускати / пустити*, ступінь експресивності яких залежить від специфіки внутрішньої форми та конотативної модальності.

Семантична структура розмовної ФО *губу отворити* (проти кого, на що) охоплює первісно-образне значення ‘заговорити’, яке реалізується завдяки об'єктному оточенню — іменника (займенника) у формі родового відмінка, та вторинно-образне — ‘лаяти, кричати’, що зумовлене зміною об'єктного оточення (іменник (займенник) у формі знахідного відмінка). Приклад у контексті:

к(д)ы нагабана маю(т) люде простые ω(т) ино-вѣрецъ теды жебы мѣли и(м) ω(т)повѣст, але и по(п) теды и тотъ не оумѣеть гоубы отворити противко ни(х) (к. XVI ст. УЄ № 31: 182 зв.); *Отожъ и Ошлялетъ, (подобно) Арияниномъ будучи, немо-*

2.5. Фразеосемантична група 'Мовленнєва діяльність людини'

*жетъ тое провѣсши, которую митрополитъ и владыкове учинили, хвалити: бо ее давно отступиль, а только светомъ лудитъ, удаючися за Русина, которымъ николи не былъ; а гдебы его еще хто лепей перекупиль, местечками и селами большими (ему) по светиль, певне би и на Рускую провѣсию, (которое теперь боронитъ), **зубу отвориль** (1599 Ант.: 767).*

Зауважмо, що в сучасній українській мові фразеологізм *розкривати / розкрити рот (рота)* розвинув вже не два, а чотири значення, останнє з яких — омонімічне до попередніх: 1) 'починати говорити після мовчання, казати що-небудь'; 2) (на кого) 'ляяти кого-небудь, кричати на когось'; 3) (на що) 'посягати на що-небудь'; 4) 'здивовано або захоплено слухати кого-небудь' (ФСУМ II: 752). Функціює також кілька однозначних фразеологізмів, зокрема: *відмикати губи* (згрубіло) — 'розмовляти, говорити' (ФПМЛ: 100); *розтулити губу* — 'почати говорити' (Ibid.: 102). В інших слов'янських мовах ідентичні ФО зафіксовані зі значенням 'ляяти', пор. суч.болг. *отварям / отворя едни (една) уста* (ФРБЕ II: 47); суч.ч. *otvirat si / otevřít si hubu (dršku)* (SČFI: 265) та однозначна синонімічна сполука *otírat si / otřít si hubu (kušni, jazyk)* (Ibid.).

Відтінок згрубілості, негативну оцінку завдяки розмовному предикату має фразеологізм *зубу розз'явити*, що вимагає об'єктного оточення у формі родового відмінка: *не смѣте анѣ **зубы розз'явити** (ти), а звл(а)ща до лютро(в)* (поч. XVII ст. Крон.: 148). Із часом він набув структурного розширення (уживання предиката недоконаного й доконаного виду), багатозначності. Крім того, можлива відсутність додатка і в ролі суб'єкта може виступати особа / неособа. Пор. суч.укр. *роззявляти / роззявити рот (рота)* зі знач.: 1) 'говорити, казати

що-небудь, починати говорити щось'; 2) 'слухати дуже уважно, захоплено'; 3) 'бути дуже враженим чимось'; 4) 'бути неуважним'; 5) (на що) 'посягати, зазіхати на що-небудь чуже'; 6) 'просити їсти'; 7) 'рватися, зношуватися' (ФСУМ II: 750).

Негативна оцінка виражена також у ФО *на шротъ губу пустити* (на кого) через додаткову сему 'багато зайвого, неприємного' (говорити): *На тые слова Филяетовы, которыми уймаеъ почтливость и уроженье людямъ учтивымъ, а двомъ только приписуеъ, хотя быхъ слушѣне корчемное слово ему задати могъ, але што поможетъ таковому, который на шротъ губу пустивъшы, не только на людей зацныхъ,... а некоторыхъ и стономъ сенаторскимъ... яко встеклый мечеться... и скрыте примавляетъ?!* (1599 Ант.: 867). Із цим же значенням побують синонімічні фразеологізми в польській та чеській мовах, пор. суч.п. *usta się nie zamykaja* (SFJP II: 479); суч.ч. *ne dávat hubě zahálet* (SČFI: 263).

У сучасній українській мові завдяки конотативній модальності функціює ФО *розпускати / розпустити губу (зуби)* без об'єктного оточення у трьох значеннях, два з яких є омонімічними до першого, пор.: 1) 'не стримуватися в розмові, говорити багато зайвого, неприємного' (з ким); 'говорити про щось неістотне, пусте, не варте уваги'; 2) 'плакати'; 3) 'розчулюватися' (ФСУМ II: 756) та *не стуляти губи* — 'постійно говорити щось' (ФПМЛ: 101).

Недоречність та швидкість мовлення передається шляхом сприйняття мовних дій як побутової роботи, господарської діяльності, наприклад, фразеологізм *молоти язиком* у сучасній українській мові характеризується фамільярним, зневажливим уживанням і має кілька значень: 1) 'говорити про щось; висловлюватися'; 2) 'вести несерйозні,

2.5. Фразеосемантична група ‘Мовленнєва діяльність людини’

беззмiстовнi розмови, займатися пустими балачками; базікати’; 3) ‘говорити швидко, безупинно’ (ФСУМ I: 504). Ідентична ФО в чеській мові *mlatit (pořád) hubou (jazuket)* (SČFI: 263) не набула полісемії й передає лише друге значення. Дослідниця О. Селіванова слушно зауважує, що “зміст пустих балачок мотивується метонімізацією соматизмів (органів мовлення) і метафоризацією предикативних супровідників” [Селіванова 2004: 135].

Експресивно нейтральними є ФО з компонентом *уста: зъ усть [своихъ] выпускаати* (що); *въ устахъ [своихъ] мати* (кого), із об’єктним оточенням особа / неособа. Інколи конотативний відтінок з’являється лише у конкретній мовній ситуації. Наприклад: *А о том который... великим голосом молится, або що такого... зъ усть своих выпускает... двояко грѣшит* (серед. XVII ст. Кас.: 16 зв.) (*оцінка негативна*); *тоє бовѣмъ є(ст) бѣоносныхъ ѡ(т)ць Преданіе, жебысмы и вставаячи з Постелѣ нашеи, и идоучи спати // завше вѣроую въ единого Ба, в оустахъ своихъ мѣли* (1625 Кіз.Н.: 200–201) (*оцінка позитивна*). Пор. стбр. *выпускаати изъ усть* (ГСБМ VI: 44); суч.п. *mieć usta pełne slow* (SFJP II: 476). У сучасній українській мові фіксується книжна ФО *отверзти уста* (ФПМЛ: 488) та антонімна сполука *не випустити / не пустити [ні (ані, і)] пари (слова) з вуст* (ФСУМ I: 100).

П.5.2. Семантичний ряд

‘примусити кого-небудь мовчати’

Припинення мовленнєвої діяльності пов’язане зі соматизмами мовного апарату людини *язик, уста, губа*, які в структурі фразеологізмів уподібнюються до мотузки або ж до дверей. Вони слугують опорними компонентами ФО цього семантичного ряду,

що є розмовно-побутовими й будуються лише за такою моделлю: “Іменник у знахідному відмінку + дієслово || дієслово + іменник у знахідному відмінку” (SaV || VSa): *губу замкнути || замкнути губу* (кому); *уста завязати || завязати уста* (кому і без додатка). Ужиті переважно в конфесійній літературі, такі фразеологізми вимагають двопозиційного оточення. Зокрема суб’єктом виступає іменник або займенник у називному відмінкові, а об’єктом — займенник. Поява негативного забарвлення в аналізованих фразеологізмах зумовлена примусовістю дії, а іноді підсилена дієслівними компонентами з грубим уживанням. Наприклад:

И наштожь потреба много мовити, кдыжь может на(м) досыть быти замкнути гоубоу ты(м) которыи противъ правды воюють (1619 Гр.Сл.: 226); *но вижоу яко самаа правда завязала и затъкла оуста твоя || хоульнаа* (1618 Зерц.: 46–46 зв.); *чимъ и позосталы(м) которые бы могли в выдаван(ю) книгъ цркви стои въсточной потребныхъ оуслуговати, дорогоу загородили, а не тылко сердце о роуки, але и оуста окроутне заткали и завязали* (1606 Нал.Мол.: 3). Іноді у структурі ФО з’являється об’єкт дії:

Єдиногo бовѣ(м) и самого правдивого ба называєши, абы мртвые оные балваны ознаймилъ и обє(л)жи(л), а посланного іса х(с)та повѣдаєши абы ты(м) которіє чловеченства оное всеи тасмници и sprawy не признавають гоубоу имъ замкну(л) (поч. XVII ст. Проп.р.: 138 зв.); *Вутиха губу мнѣ замкнула не моглa и нѣчого пред правом мовити* (1664–1671 Ак.Полт.Гор.Ур. I: 147).

Фразеологізми зі значенням ‘примусити когонебудь мовчати’ наявні й в інших слов’янських мовах, щоправда, не тільки з ідентичною, а й з іншою

2.5. Фразеосемантична група 'Мовленнєва діяльність людини'

образною основою. Пор. стукр. *уста завазати* || *завазати уста* (кому і без додатка) → суч.укр. *заніміти уста* (кому) (ФПМЛ: 488) → суч.болг. *зашивам / зашия устата* (ФРБЕ I: 367); *затварям / затворя устата* (Ibid.: 363); *запушвам / запуша устата* (Ibid.: 355); *затъквам / затъкна устата* (Ibid.: 364) → суч.п. *zamknąć (zatkać) usta* (SFJP II: 477); *zamirować usta; zasznurować (zawiązać) usta* (Ibid.); стукр. *губу замкнути* || *замкнути губу* (кому) → суч.п. *zaciąć (zasznurować) wargi* (SFJP II: 507) → суч.ч. *držet u hubu* (SČFI: 260) → суч.укр. *затуляти* (закривати, замикати, затикати) / *затулити* (закрити, замкнути, заткнути) *рота* (*рот, уста, пельку*) у двох знач.: 1) 'замовкати?'; 2) (кому) 'примушувати кого-небудь замовкати, не давати змоги висловлюватися' (ФСУМ I: 319) (опозитивне позначення мовної діяльності виникло завдяки об'єктному оточенню, що й вплинуло на розвиток полісемії).

Окрім аналізованого семантичного ряду, ми виокремили нечисленні ФО, які формують семантичний ряд зі значенням 'замовкнути', наприклад: **класти палець на уста [свои]; мову стратити; устагнути мзика [своєго]**: *Смотрачи на него молодѣи крыльса а старѣи повстаючи перед нимъ стоали, панове мовить переставали: а палець коли онъ пришошь клали на оуста свои* (серед. XVII ст. Хрон.: 54 зв.); *Левкови, слуге Святогоровичовому, ранъ две в тыл головы тятых шкодливых задали и самого всего киями, обухами по руках, по ногах, по хрибъте побили и разовъ ему немало позадавали, которий южъ и мову стратить и одъ окрутъного збитя замовъкноуль* (1635 АрхЮЗР I/VI: 702); *бо хто хоче(т) живо(т) миловати и огледати дни добрыи неха(и) оустъгнет мзика своєго ω(т) злого* (II пол. XVI ст. КА: 187), дві останні відомі й у сучасній українській мові, пор. *утра-*

чати / утратити (загубити) мову (ФСУМ II: 917);
прикусити / прикушувати язика (язик) (Ibid.: 695).

Висновки до другого розділу

Аналіз фразеологізмів у пам'ятках XVI–XVII ст. показав багатство і своєрідність виражальних засобів української мови порівняно з іншими слов'янськими мовами від найдавнішого періоду до наших днів, вказав на спільні та відмінні мотиви слов'янських народів у фразеологічному відображенні фізичного, психоемоційного станів, поведінки й мовленнєвої діяльності людини.

Найбагатше представлені в пам'ятках ФО фразеосемантичної групи 'Фізичний стан людини' семантичного ряду 'помирати / померти' (37 ФО). Це зумовлено тим, що вони є евфемізмами, тобто заміняють дієслово *вмирати*, наприклад, *Богу духа отдати, випустити духа* та ін.

ФО з прозорою мотивацією, побудовані за різними структурними моделями з перевагою дво- та трикомпонентних (*сердцемъ болити, въ тѣнѣ смертной спати*), до складу яких здебільшого входять іменники *Богъ, духъ, уста* та ін., дієслова — *брати / взяти, забирати / забрати, ити / прийти (поити)* та ін.; займенники — *сеі (сесь), той, свій*.

Чимало фразеологізмів видозмінювалося впродовж тривалого існування в українській мові (звужувалася або розширювалася семантика, змінювалося фразеологічне значення, усікалися їх компоненти або з'являлися варіанти, замінявся опорний або неопорний компонент синонімом). Значна їх частина збереглася й до наших днів, надаючи мові образності, наприклад, *бити чолом, виссати (висмокати) з пальця, брати / взяти за душу (за серце) (кого) та ін.*

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

СТИЛЬОВІ ОСОБЛИВОСТІ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ

Багатство виражальних засобів, усебічний розвиток функціональних стилів, завершеність стилістичної диференціації мовних елементів є ознаками високорозвиненої літературної мови.

Складні історичні, політичні, економічні, національно-культурні умови життя українців, їхня залежність від російського та польського урядів позначилися на формуванні та розвитку функціональних стилів. Староукраїнська літературна мова XVI–XVII ст. порівняно зі сучасною українською мовою послуговувалася п'ятьма стилями — офіційно-діловим, конфесійним, науковим, художнім та публіцистичним, які мали значну відмінність у жанрових характеристиках (див.: УМ: 604).

Основним видом текстів в офіційно-діловому стилі були документи: різні за змістом грамоти, привілеї купцям, окремим містам, актові книги міських урядів, гродського, земського і підкоморського судів, описи замків, статuti, поборові реєстри, універсали гетьманських канцелярій, люстрації земель, книги видатків і прибутків та ін., які слугували для регулювання офіційно-ділових стосунків і містили в собі наказовість та розпорядність.

Релігійні потреби українського суспільства задовольняв конфесійний стиль, виникнення якого пов'язане із прийняттям християнства в Київській Русі. Він представлений канонічними творами

(учительні та інші євангелія, проповіді, повчання, передмови до церковних книг).

Науковий стиль староукраїнської мови частково склався під впливом грецької та латинської мов, які викладали тоді в усіх вищих школах України. Завдяки перекладам із класичних мов з'являлися наукові книги. У XVI–XVII ст. цей стиль репрезентували словники, граматики, травники.

Особливе місце серед стилів займав художній стиль, який засобами художнього слова, образів здійснював різнобічний вплив на думки й почуття людей. Він реалізувався в інтермедіях, панегіриках, епіграмах, літописах, народнопісенній поезії.

Починаючи з давньої полемічної літератури, формується публіцистичний стиль. Як відомо, з 1596 року у результаті Берестейського собору розгорілася полеміка на тему, який із соборів, православний чи католицько-уніатський, правосильний. Полеміка набула релігійно-церковного й культурно-національного значення. Твори письменників-полемістів — І. Вишенського, З. Копистенського, Х. Філалета, М. Смотрицького та ін. — пройняті бойовим пафосом, ідеями національного визволення, захисту культури.

Важливе значення має розгляд функціонально-стилістичної ролі фразеологізмів у мові як комунікативного засобу в цілому й у різних стилях зокрема. Як відзначають дослідники [див.: Лещук 1999: 70], такий підхід дозволяє бачити конкретне явище фразеології безпосередньо в мовленнєвій практиці, виявляти впливи мовного фразеологічного вираження на реалізацію повноти, чіткості, образності та яскравості інформації про реалії, процеси у навколишньому світі та міжлюдські стосунки. Тому в лінгвістиці на сьогодні фразеологи

створили кілька стилістичних класифікацій ФО, які по-різному розробляють цей аспект вивчення фразеології. Зокрема, М. Шанський виділяє у фразеологічному фонді: 1) міжстильові фразеологічні звороти; 2) розмовно-побутові фразеологічні звороти; 3) книжні фразеологізми; 4) фразеологічні архаїзми та історизми [Шанский 1985: 145–147].

Іншу стилістичну класифікацію ФО пропонує Г. Їжакевич [Їжакевич 1971: 13], виокремлюючи дві групи фразеологізмів. До першої групи, на її думку, входять образно-експресивні сполуки: ідіоми, прислів'я, приказки, крилаті слова тощо (*завловити, рака пекти, грати першу скрипку, носити воду решетом, потрапити пальцем в небо*). Ця група фразеологізмів характеризується великою експресивно-емоційною насиченістю. Друга група містить сталі номінативні словосполучення, термінологічні вирази: суспільно-політичні, професійно-виробничі, військові, науково-технічні й офіційно-ділові форми висловлення (*біла гарячка, чорна віспа, важка вода, майстер спорту, турнірна таблиця, продуктивність праці*). Такі ФО дослідниця вважає нейтральними у стилістичному плані. Г. Їжакевич зазначає, що аспект стилістичного дослідження дозволяє виділити такі групи, як розмовно-побутові, народно-поетичні та книжні фразеологізми [Їжакевич 1971: 15]. Аналогічний поділ фразеологізмів подає також А. Супрун [Супрун 1999: 4–5]. Проте у всіх названих класифікаціях, окрім класифікації М. Шпнського, не фіксуються міжстильові ФО, тоді як фразеологічні засоби мови, хоча й закріплюються здебільшого за певним стилем (залежно від метафоричного, емоційно-експресивного забарвлення), можуть вживатися в різних стилях.

За виявом експресивності Н. Бабич виокремлює: 1) сталі конструкції, які не передають емоційно-експресивних значень; 2) сталі конструкції, що виражають різні емоційно-експресивні відтінки значення. До другої стилістичної підгрупи дослідниця зараховує фразеологізми, що мають: 1) емоційно-піднесене звучання; 2) емоційно-знижене звучання; 3) образне емоційно-нейтральне звучання [Бабич 1979: 17–22].

Ці та інші дослідження зорієнтовані переважно на матеріал сучасної української мови, натомість фразеологія давнього періоду майже не вивчена. Зокрема, опрацьовуючи полемічну літературу XVI–XVII ст., Л. Коломієць виділяє народну і традиційно-книжну фразеологію [Коломієць 1978: 3], а М. Онишкевич за семантикою й виконуваними функціями класифікує фразеологію на такі групи, як: 1) фразеологія, що відображає соціальні відносини; 2) побутова фразеологія, в межах якої виокремлюється народнорозмовна і книжно-церковна; 3) прислів'я [Онишкевич 1961: 126].

Фразеологія XVI–XVII ст. представлена у пам'ятках різних стилів цього періоду: в офіційно-діловому, художньому, публіцистичному, конфесійному, науковому, тому потребує комплексного аналізу та опрацювання великої кількості писемних пам'яток. До того ж, зважаючи на запропоновані дослідниками класифікації, ми виділятимемо книжну (із відтінком урочистості, патетичності) й народнорозмовну (зі “зниженим” експресивно-стилістичним забарвленням) фразеологію.

Учені традиційно розглядають фразеологізми як специфічну рису кожної мови. “Містячи у собі велику силу експресії і емоційної наснаги, вони є

яскравим втіленням зображальних і естетичних якостей мови” [Іжакевич 1971: 13]. У більшості випадків це стійкі вирази, які “носять відбиток своєї епохи й соціального середовища” [Ларін 1961: 58–59]. Тому виразна експресивність та багата стилістична маркованість характерні для ФО.

Пам’ятки офіційно-ділового стилю

Помітне місце в актовій мові, яка відзначала-ся регулюванням ділових стосунків людей між собою, стандартністю мовного оформлення, наказовістю, розпорядністю, займають стійкі термінологічні сполуки судово-юридичного характеру, які, на відміну від ФО, “нейтральні в експресивно-стилістичному плані та позбавлені образності” [Капелюшний 2001: 40]. Наприклад, *вина пенежная* — ‘грошовий штраф’ (1608 АСД VI: 117); *вина статутная* — ‘кара, штраф, визначені статутом’ (1584 АЖМУ: 71); *вина банацька* — ‘покарання вигнанням із батьківщини’ (1614 АрхЮЗР 8/IV: 418); *вина церковна* — ‘кара, штраф, визначені на користь церкви’ (1600 ПВКРДА IV-1: 5).

Офіційні документи також наповнені численними дієслівними стандартизованими висловами із іменниками *вина*, *право*, які стосуються судових позовів. Наприклад, компонент *вина* наявний у виразах:

попасти у вини — ‘азнати покарання; бути винним’: *к тому теж попал есми его млісти у многии вини* (1520 Арх.Р.: 70);

вину давати (задавати) / дати (кому, на кого і без додатка), *вину вължити* (на кого) — ‘пред’являти / пред’явити звинувачення (кому), звинувачувати / звинуватити (кого)’: *князь Роман Желєха... вину*

ему о забите брата своего... **дасть** (1564 AS IV: 251); **вину задасть** такому каранью, которому подлягати мѣль обвиненый, самъ тотъ, который вину **задасть**, подлягаеть (1608 АСД IV: 118); свою **вину** на мене **въложилъ**, смель мене **потварити** забитемъ (1611 АрхЮЗР 3/І: 167).

Іменниковий компонент *право* зафіксовано у сполуках:

вести право (з ким про що) — ‘судитися (з ким)’: **Они вѣли право** з вами **перед** судомъ земскимъ Киевъским (1598 ККПС: 102);

ку праву волати (кого) — ‘викликати в суд (кого)’: **ку праву** кн̄зя дмитра булыгу **волат** (1572 ЖКК II: 15);

въ право вступати (*вступоватися*) || *вступити* (межи ким і без додатка); *входить в судъ* (з ким) — ‘порушувати / порушити судову справу (проти кого, з ким)’: **межи собою в доброй воли в право не вступаючи** (1502 Арх.Р.: 5); **въ тоє право ихъ магдебурское вступоватися** (1559 ИКА: дод. 88); **Ленковая и сынове... доброволне... в право вступили** (1545 АрхЮЗР I/VI: 40); **Просиль тежъ я... абы... не входить** зо мною **въ судъ** (1607 АСД I: 230);

права не боронити (кому) — ‘не забороняти вдаватися до суду (кому)’: **мы права никому не бороним** (1506 AS I: 134).

Із порушенням закону або невиконанням розпоряджень судочинців, що часто призводило до затримання й ув’язнення злочинця або жорстокого його покарання, пов’язані і стилістично нейтральні стійкі сполуки, і фразеологізми, що вказують на стосунки між людьми, їхню діяльність, наприклад:

к присяже вести (кого) — ‘приводити когось на судову розправу як присяжного свідка’: *пан Тимо-*

фей Обухович Воцатинский... их ку присяже не вел (1570 АрхЮЗР 8/VI: 309);

въ заруку впадовати — ‘підлягати грошовому стягненню в разі порушення однією зі сторін укладеної угоди’: *А еслибы ся в держаню и вживаню якие кривды и шкоды деяли од мене самого, або слугъ моихъ, тогда в таковууж заруку впадовало* (1571 АрхЮЗР 8/VI: 360);

кий на собе понести — ‘зазнати покарання побиттям києм’: *з непочтивостю з двора поедешъ кий на собе понесешиъ* (1564 АрхЮЗР 8/III: 92);

хлосту дати (кому) — ‘побити, відшмагати когось’: *а которыйбы [подданный] на роботу не шоль, тогда его виною не карати, толко на пню хлосту емоу дати мают* (1567 AS VII: 120);

выдати на горячои крѣви (кого) — ‘викрити кого-небудь на місці злочину’: *выда(л) мо(р)дѣра ѡ(с)тапка слоугоу своего на горячо(и) крѣви* (1605 ЦДІАК 11, 1, 4: 39 зв.).

Високу частотність у стійких сполуках виявляє, зокрема, дієслівний компонент *всадити*:

у везене всадити (кого) — ‘ув’язнити (кого)’: *Кнегиня Козечиная дей казала мя у везене всадити* (1568 АрхЮЗР 6/I: 65);

до коморѣки всадити (кого) — ‘ув’язнити кого-небудь’: *Панас, сведчачого до коморѣки квалтомъ всадивъши, грозил* (1637 АрхЮЗР 1/VI: 730);

въ ланцюхъ (до ланцюха) *всадити* (*усадити*) (кого) — ‘накласти кайдани (на кого), закувати (кого)’: *Михалка въ ланцюхъ усадилъ* (1605 ЦДІАК 11, 1, 4: 6); *судя земский Киевский... мене... до везаня и до ланцюха усадилъ* (1590 АрхЮЗР 3/I: 27);

на коло всадити (кого) — ‘взяти на тортури когось’: *яко якихъ злочинцовъ, на коло всадивши, въ подошви киями били* (1618 АрхЮЗР 3/I: 233).

Типовими для аналізованого стилю є й такі книжні ФО, які становлять собою своєрідні формули у текстах законів та актів і передбачають притягнення особи до відповідальності перед судом за скоєні протиправні вчинки, наприклад:

головою выдати — ‘бути притягнутим до відповідальності’: *А естли бы в дому лице застато а дети и жона при том были а тых речеи краденыхъ уживали тогды они повинни будутъ... сами головами своими выданы быти* (1566 ВЛС: 108);

на пробу всказати (кого) — ‘піддати допиту, допитати (кого)’: *а за сведецством и знаками певными того яцка юшка и нестера на пробу есмо всказали* (1588 ЖКК I: 301).

Також у документах домінують трафаретні ФО (із перевагою компонентів *горло*, *Богъ*, *светъ*), які стосуються:

1) обвинувачень у злочині: *зъ сего свита збавити* (кого) — ‘убити (кого)’: *Самъ его милость... его зъ сего свита збавити... усиловаль* (1618 АрхЮЗР 1/І: 211); *зъ жывого мертвого учинити* — ‘убити (кого)’: *пана Хлебовского застрелили забили з жывого мертвого учинили* (1632 ЛНБ 5, II 4060: 3 зв.); *горла позбавити* (кого) — ‘убити (кого)’: *Андрея намовляла... жебы ее мужа а пана своего горла позбавил* (1604 АрхЮЗР 8/III: 497);

2) присудження або виконання смертної кари: *презь мечь скарати* (кого) — ‘стратити (кого)’: Там же оная Ганна столярька, за тотъ выступокъ заплату взяла и *презь мечь есть скарана* (1596 АрхЮЗР 8/III: 475); *сказувати (карати) на горло* (на горьле) || *на горло всказати* (кого) — ‘убити, скарати смертною карою (кого)’: *Я, бачачи таковыя розные интенцые и зданя ихъ, сказуючи их всихъ яко злочинцовъ на*

горло (1596 АрхЮЗР 3/1: 121); *видячи обоих неправых, карат на горгле таковых явньных зъначныхъ при иних личныхъ зълочинцовъ розказалисмо* (II пол. XVII ст. ЛРК: 113); *Мы... его за тотъ его таковой учинокъ на горло всказали* (1566 AS VI: 285); *горломъ (на горле) карати* — ‘стратити (кого)’; *Климъ, злочинца, сполне з жоною своєю был на горле караний* (II пол. XVII ст. ЛРК: 40); *Яцко на квестію был виданный и горломъ караний* (Ibid.: 48).

Окремі сполуки можна вважати евфемізмами, які виражають передбачення мовця своєї кончини, містять іменник *Богъ* і входять до дарчих, заповітів та ін.: *Богъ зебраль свѣта того* (кого) — ‘хтось помер’: *а если бы мнѣ бѣ... зебрал свѣта того теды діти моѣ то вишитко будут винни платити з очизни своѣ* (1584 ЦДІАЛ 37, 1: 20 зв.), *Богъ с того свѣта взаль* (кого) — ‘хтось помер’: *естълибы ма Богъ с того свѣта взал, тогды жона моа... мает тот замок держати* (1529 AS III: 351), а також *ФО душу с тѣлом розлучити* — ‘хто-небудь помере’: *Час смертний душу мою с тѣлом грѣшным розлучить* (1581 ЖКК I: 192).

Досліджуючи українську актову мову попереднього періоду (XIV–XV ст.), Л. Коломієць зробила висновок, що “характерною рисою ділового стилю є відсутність образно-експресивної фразеології” [Коломієць 1960: 52]. Результати нашого дослідження показують, що розмовна мова в той час мала помітний вплив на офіційно-діловий стиль, бо в пам’ятках ділового стилю XVI–XVII ст. наявна велика кількість ФО народного походження, які відображають буття народу у всіх його виявах, створюється враження живої усної повсякденної мови. Деякі з фразеологізмів вносять у текст негативний

відтінок, експресивність, надають оповіді зневажливого тону, особливо це стосується свідчень щодо протизаконних дій окремих осіб, наприклад:

псій куць вырадить (кому) — ‘учинити капость комусь’: *Мышка... хотѣль ми якій псій куць вырадить* (1573–1579 АСД I: 153);

яко при незуполномъ розуме быти — ‘хтось діє необачно, необдумано’: *оніе хлопѣята, яко при незуполномъ розуме будучи... великую мерзенность и брідкость вробыли* (II пол. XVII ст. ЛРК: 50);

на шию вытручати (кого) — ‘витурувати (гна-ти) в шию, виганяти когось’: *других законниковъ... на шию з монастыра вытручаючи... казалъ передние двери... выбить* (1639 АрхЮЗР 1/VI: 752);

ногою не вступовати — ‘не мати права куди-небудь входити’: *кождый из вас... в лис без воли... архимандрита и ногою не вступоваль* (1630 ЧИОНЛ VIII-3: 10);

въ попель обернути (що) — ‘спалити, знищити вогнем (що)’: *Дворъ Полоньскій... в попель обернулъ* (1649 АрхЮЗР 3/IV: 72); *стайню, псярню, вазовню спалили и въ попель обернули* (Ibid.: 117);

руки кинути (на кого) — ‘розпочати бійку з кимось’: *з теневъ притаеных выпадиши, на протестантов руки... кинули* (1649 АрхЮЗР 3/IV: 261);

по свету волочитися — ‘мандрувати’: *Я дей теперь зъ жоною и детьками своими по суседомъ гдеса, в котрого приятеля упроситъ могу... по свету волочити мушу* (1581 ЖКК II: 101).

Інша частина народнорозмовних ФО характеризується меншою образністю, вказує на людську поведінку, стосується дарчих грамот про передачу, привласнення майна або володіння ним (перевага іменника *руки*); актів прохань стосов-

но розв'язування судової суперечки; різних скарг на осіб, які зловживають своїми посадовими обов'язками або ж не виконують їх, наприклад:

на себе брати (що) — ‘привласнити щось’: *а другую половину тоє обестки тыи восковничіє и соляничіє на себѣ мають брати* (1508 РЕА I: 75);

въ рукахъ [своихъ] мати (що) — ‘володіти (чим)’: *то мене все дошло и вже въ рукахъ своихъ тоє все маю* (1551 АрхЮЗР 8/III: 25);

зъ рукъ [своихъ] випуцати (що) — ‘віддавати щось’: *и тыє вжо имѣнья... князю... есми подал и з своихъ рукъ ихъ випуцям* (1534 АS III: 472);

до рукъ [своихъ] брати (що) — ‘привласнювати собі що-небудь’: *всякие съ тыхъ имень пожитъки... до рукъ своихъ брать мають* (1588 АрхЮЗР 1/I: 238);

жеребей метати (між кого) — ‘що-небудь вирішити остаточно’: *Я Яцко Проуский, а А Петръ Кошевский... жеребей есми проежкоу себе метали о нашихъ людехъ отчизныхъ* (1528 АS III: 326);

дела не мати || *не мати дѣла* (до чого) — ‘не цікавиться хтось чим-небудь’: *Што будет на поли засеяно, вже до того он дела не маєт* (1561 АрхЮЗР 8/VI: 116); *до... того святого манастира епископъ лвовский... никоторого не має дѣла* (1590 ЛСБ: 127).

Отже, фразеологічний склад актової мови неоднорідний, оскільки ділова писемна мова розвивалася у взаємодії з тогочасною живою розмовною мовою, не пориваючи зв'язку і з традиційною книжною. До того ж, “у семантиці фразеологізмів офіційно-ділового стилю значною мірою відображаються традиції та основні норми суспільно-політичного життя” українського народу [Сушко 2007: 2].

Пам'ятки наукового стилю

Стійкі сполучення здебільшого книжного походження зафіксовано лише у таких пам'ятках, як “Лексикон славенороський” П. Беринди і “Лексикон латинський” Є. Славинецького. Вони виражають процесуальну ознаку і не відзначаються емоційним забарвленням; наприклад: *вымову чинити* — ‘пояснювати’ (1627 ЛБ: 46); *давати в бракъ* — ‘одружувати’ (1642 ЛС: 263); *блудъ чинити* — ‘перелюбствувати’ (1627 ЛБ: 60) та ін., а також вказують на людську діяльність, стосунки та поведінку людини.

У словниковій статті простежено нагромадження в одному реченні дієслів недокожаного виду, які переплітаються із фразеологізмом чи стійким сполученням, що входять у перекладну частину словника із церковнослов'янської мови; часто це синоніми, навіть змішування латинізмів із українськими, що допомагає авторові точніше передати зміст повідомлення, показати наполегливість, впертість дійової особи у бажанні виконати якусь дію. Наприклад:

marito, as, женю, даю в бракъ (1642 ЛС: 263); *Извѣтъ творит: Вымову чинит, вымвляється, або доводит* (1627 ЛБ: 46); *Любодѣйствоваша: Блуд чинили* (Ibid.: 60); *Спѣю... устига, спѣшу, кваплюся, поспѣшаюся, беру похопъ, поступаю* (Ibid.: 120) (*брати похоп* — ‘поспішати’); *Правлю: Рязу, ряд веду, старшинство маю* (Ibid.: 91) (*ряд вести* — ‘керувати, розпоряджатися’).

Фразеологізми ж народного походження, які мало характерні для лексикографічних праць, вносять у мову відтінок невимушеності і простоти, містять здебільшого оцінку несхвалення або осуду. Для створення негативного образу автор вдається до вжи-

вання ряду синонімічних дієслів, прикметників зневажливого характеру, синонімічних ФО: *Обличаю: строфую, фукаю, ... упоминаю, на очи вымѣтую, поганбляю* (1627 ЛБ: 148) (*на очи вымѣтати* — ‘розповідати всю правду про що-небудь’); *Блаженный: Омыльный небезпечный, который з дороги зводит* (Ibid.: 10) (*зъ дороги зводити* — ‘морально псувати, підбурювати на негідні вчинки (кого)’)) або ж для надання підсиленого впливу на читача, намагаючись викликати в нього співчуття до повідомленого, передати важкий фізичний, психоемоційний стани людини: *talipedo, as, лажу, волочу ногу* (1642 ЛС: 393) (*волочити ногу* — ‘повільно, накульгуючи, ходити, маючи пошкоджену ногу’); *Приходжу в себе: Збираюся з розумомъ* (1627 ЛБ: 100) (*збиратися зъ розумомъ* — ‘притомніти, опам’ятовуватися’).

Отже, лексикографічні пам’ятки, що репрезентують науковий стиль, менше насичені фразеологізмами, ніж документи офіційно-ділового стилю, оскільки характер вираження понять допускає у другому випадку більшу образність їх комунікативності.

Пам’ятки художнього стилю

У художніх творах використано фразеологію здебільшого народнорозмовну, бо “значна частина цих творів... писалася простою мовою, близькою до живої народної” (УМ: 605). Тут можна виділити ФО з невисоким ступенем експресивності. Це переважно сполуки на позначення способу життя людини (перевага дієслівного компонента *брати*), наприклад:

гроша не брати — ‘робити щось безплатно’;
Якоє онъ о нищихъ, оубогихъ старане Мѣль... Гроша не бралъ в^роуки (1620 Лям.К.: 13);

брати въ руки (що) — ‘цікавитися, виявляти інтерес до чогось’: *Такъ по смерти Пр(о)роковъ ихъ писма, наоуки Вспомирати почали, читать, брати в руки* (1620 См.Каз.: 11) та фразеологізми на позначення її психоемоційного стану:

сердце чусть — ‘непокоїтися, хвилюватися’: *Я сплю, а сердце мое чусть* (поч. XVI ст. Песн.п.: 53);

помрачився умъ — ‘хтось збожеволів’: *Помрачився ваш ум: людей славлюбных* (к. XVI ст. Укр. п.: 8).

Частотними в художньому стилі є фразеологізми з високим ступенем експресивного забарвлення, що вказують на поведінку людини, наприклад:

вылити душу [свою] (перед ким) — ‘відверто визнати’: *Я жсна велми нещасная, а вина и всякои речи которая упоити может не пила есмь, але есмь вылила душу свою пред̄гсдемъ* (серед. XVII ст. Хрон.: 198);

въ вѣтромъ поити — ‘нерозсудно розтратити щось’: *з вѣтромъ поили их марные лѣта* (к. XV – поч. XVI ст. ПДПІ 182: 107);

паномъ ходити (за ким) — ‘триматися гордовито, поважно’: *За цнотливимъ цнотливый слуга паном ходить* (1632 Євх.: 298);

зъ мотыкою на солнце порыватися — ‘робити даремну справу, прагнути неможливого, нездійсненного’: *Се тож быся смѣль з мотыкою на слнце порыват* (1636 Лям. о приг.: 4);

дати пироговъ березовыхъ (кому) — ‘побити (кого)’: *Damże iey teper proskur dubowych i pirohow berezowych* (поч. XVII ст. Траг.фотокоп.: 6 зв.).

Також зафіксовано чимало ФО з компонентом *свѣтъ* на позначення ‘помирати / померти’, що виникли в результаті християнсько-міфологічних уявлень про світобудову, наприклад:

зъ того света смертѣю зойти: Янъ Черънишевъский зъ того света смертѣю зышоль (1621 ЧИОНЛ XIV-3: 122);

изъ свѣта поити: бо южъ часть ты прошоль изъ свѣта поити (1629 Сл. о см.: 334);

розлучитися зъ свѣтомъ: **Розлучилсе з свѣтомъ** дождавши внуков и потомковъ своих (1582 Кр.Стр.: 22 зв.);

ростатись зъ свѣтомъ: зараз давши всим остатнеє благословенство, **ростался з свѣтом** (Ibid.: 19 зв.). Уживаючи дві останні ФО, тогочасний хроніст намагався в позитивному світлі передати передсмертний стан людини, її прощання з родиною, оточуючими, готовність покинути земний світ.

Книжна фразеологія пам'яток XVI–XVII ст., яка вносить у текст піднесений, урочистий колорит, відтінок патетичності, не зафіксована у лексикографічних джерелах сучасної української мови. Це переважно дієслівні ФО на релігійну тематику або ж малопродуктивні багатоконпонентні конструкції та фразеологізми, до складу яких входить церковнослов'янський компонент, наприклад:

отъ мертвыхъ востати — ‘воскреснути’: **святый Петръ и Павелъ... ознайомили всѣм от мертвых востати** (к. XVI ст. Укр.п.: 83);

душу положити — ‘померти’: **И тыи истинньо Христови служили, и для християнов души положили** (к. XVI ст. Укр.п.: 74);

на высокость подносити бровъ — ‘зазнаватися: кдыса присмотритъ што са за неправность дѣеть отъ тыхъ, которыи на высокость подносятъ бровъ, (то естъ которыи гордо собѣ починают) и хвалятьса же Апсльскіи посѣли мѣсца (1619 Гр.Сл.: 190);

класти палець на уста [свои] — ‘замовкнути’:
а *палець* коли онъ пришлоъ *клали на уста свои*
(серед. XVII ст. Хрон.: 54 зв.);

не стоаль сонъ на очахъ — ‘хто-небудь не спав’:
*вночи ѿ(т) зимна... не стоаль сонъ на очахъ мо-
ихъ* (Ibid.: 49).

Пам’ятки публіцистичного стилю

Публіцистичний стиль яскраво представляють твори полемічної літератури, наприклад: “Апокрисис” (1598–1599) Х. Філалета, “Пересторога” (1605–1606) І. Борецького, “Палінодія” (1621) З. Копистенського, послання І. Вишенського та ін., які не позбавлені сили викривального пафосу, політичної сатири, сарказму. Кожен із полемістів, — чи православних, чи уніатських, — намагався за допомогою слова зневажити, знеславити противника, висміяти його. Для прикладу наведемо фразеологію творів І. Вишенського та З. Копистенського.

І. Вишенський — відомий полеміст-сатирик к. XVI — п. XVII ст., який володів індивідуальним літературним стилем і образністю, ораторський пафос поєднував з сарказмом та уїдливою іронією. Мова його — суміш старослов’янської та української народної. Майстерно застосовувавши ФО книжного походження, І. Вишенський засуджує ідеологію “лагинників”-сзуїтів, які обдурюють народ, виступає проти колонізації та окатоличення, таврує можновладців як посланців диявола, закликає людей до духовного очищення та морального вдосконалення, наприклад:

праздными словеси куклювати — ‘обдурювати (кого)’: *Не хвалися, не покажеш сие писаним истинною, точию лжею мечтаеши и **праздными** словеси куклюеши* (1588–1596 Виш.Кн.: 139);

благочестие стратити — ‘бути непорядним, безсовісним’: *Егда есте на латинскую и мирскую мудрост ся полакомили, тогда есте благочестие стратили* (п. 1596 Виш.Кн.: 57);

на пути пространномъ и погibelномъ стояти — ‘жити, діяти, поводитися непорядно, недоброчинно’: *Да что ради ся ругаеш из слѣда скорбнаго ко животу вѣчному, еда ты что добро твориши, на пути пространном и погibelном стоячи* (п. 1596 Виш.Кн.: 58);

на путь спасеный возвратитися — ‘розпочати праведне, чесне життя’: *Богу ся помолити, як ода даст всѣм заблудшим на пут спасеный возвратитися* (1599–1600 Виш.Кн.: 44).

Особливий інтерес становлять авторські новотвори, які виконують дидактичну роль і допомагають письменникові створити негативний образ персонажа, наприклад:

во адѣ чрева носити (що) — ‘мати пристрасть до чогось’: *Я(к) ся оусправедливи(ш) боу с того ко(р)чмарства, которое // всѣгда во адѣ чрева своего носиши* (п. 1596 Виш.Кн.: 254 зв.–255);

на широкий гостинець выскочити — ‘здобути широку сферу чогось’: *и на широкий гостинець, вѣка сего роскоши насытитися прагнучи, выскочивши хитрует, ... скачет и играет* (1608–1609 Виш.Зач.: 201).

отворити книги совѣсти — ‘викрити чию-небудь непорядність, підступність, нечесність’: *А если сами не видите, зас отворити книги совѣсти ваше* (1598 Виш.Кн.: 94).

Звертаючись до фактів реальної дійсності, конкретного життя, І. Вишенський віддає перевагу народнорозмовним елементам, а саме таким, як:

съ памяти выгнати (кого) — ‘перестати думати про когось’: *не здало ми ся задремати недбалством во еже не поштити вас словом начертательным в хартии, которых едино яко с памяти выгнати... не могу* (бл. 1610 Виш. Посл.Лв.бр.: 232);

языкъ вывернути (на кого) — ‘наговорити на когось’: *на бѣдника хоулный язык выверноул еси* (1598 Виш.Кн.: 255 зв.);

высоко сѣдити — ‘займати значне суспільне становище’: *Второе: меншост и послѣдност, — разумѣючи то о собѣ, если и высоко сѣдит и выше всѣх гледит* (п. 1596 Виш.Кн.: 65);

якъ въ маслѣ пловати — ‘жити в достатках’: *славою вѣка саго корупується, в достатках беспечальных и роскошных як в маслѣ плаваете* (Ibid.: 274);

боки полны (кому) — ‘нагодований (хто)’: *абы и(м) боки по(л)ны... были* (Ibid.: 238).

Не меншою антиунівською спрямованістю пройняті твори З. Копистенського, особливо “Палінодія...”, писана “простою” мовою, яка є відповіддю на книгу уніатського архімандрита Л. Кревзи “Оборона церковної єдності”. Полеміст доводить рівність ієрархічних прав усіх єпископів грецької і римської церков, критикує уніатів, звинувачує їх у брехні. Це певною мірою відображається на використанні мовних засобів (перевага ФО зі зневажливим відтінком), до того ж, на відміну від творів І. Вишенського, тут більше виявлено ФО народного походження. Вони забезпечують ідейно-тематичну і стильову єдність тексту, відіграють роль одного з основних засобів створення емоційної атмосфери твору. Наприклад:

сны баяти — ‘говорити нісенітниці, верзти’: *А што колвекъ о соборѣ томъ Сардикійскомъ... от-*

ступникъ... **сны баеть**, и нѣды того, што баеть, нѣчимъ не доведеть (Коп.Пал.: 589);

въ очи мглу пуцати (кому) — ‘обдурювати (кого)’: *Видятъ облудникове, читають и вѣдають, а толко невѣдомымъ людемъ въ очи мглу фалшу пуцають* (Ibid.: 634);

лисомъ стлати (перед ким) — ‘шукаючи прихильності, упадати біля когось’: *патріархъ... перед нимъ лисомъ стлалъ* (Ibid.: 1059);

мати око (на кого) — ‘стежити, слідкувати (за ким)’: *Правовѣрный!... на наши патріарки... маючи око, не давай души своей прелцати неправдамъ ихъ* (Ibid.: 1086).

Загалом у творах публіцистичного стилю фразеологізми допомагають посилити зображення художнього образу, сприяють емоціональному показу явищ дійсності.

Пам’ятки конфесійного стилю

У мову конфесійної літератури органічно входить церковнослов’янська, біблійна фразеологія, що є найбільш типовим для цього стилю, наприклад: *вечера духовнаа* — ‘вечірня молитва’ (1637 УЄ Кал.: 682); *узду поста на себе вложити* — ‘почати постити’ (1627 Тр.: 132); *приняти Духа Святого* — ‘охреститися’ (1619 Гр.Сл.: 240); *приходити въ глубокость грѣховъ* — ‘діяти недоброчинно, відступати від моральних норм’ (1607 Лѣк.: 10); *учинити рахунокъ совѣсти* — ‘покаятися у вчиненому’ (1646 Мог.Тр.: 909).

Так само, як в офіційно-діловому та художньому стилях, тут прослідковуються ФО зі значенням ‘помирати / померти’, що характеризуються уро-

чистим звучанням, творяться на основі компонентів *духъ, душа, гробъ*. Наприклад:

іспоустити духа: А ꙗко выпустивши глас великій, и іспоустил дѣха (1571 УЄ Вол.: 68);

душу [свою] положити: И рек Петръ: *О ѿи... я при тобѣ и душию свою хочю положити* (XVI ст. УЄ Трост.: 55);

ити (зступовати) въ гробъ: Ничогомъ тоут з собою не принеслъ, и ничего не отнесоу идоучи въ гробъ (поч. XVII ст. Проп.р.: 243); *Не допущай дѣши нашей зстоуповати с фрасоункомъ въ гробъ* (1607 Лѣк.: 78);

тѣла хробакамъ на зѣдѣня гробовымъ предадѣтся: А мы тылко з грѣхами отыйдемъ, тѣла наши хробакам на зѣдѣня гробовым предадѣтся (поч. XVII ст. Пчела: 10).

До речі, необхідно зазначити, що в цих творах народнорозмовна фразеологія рідковживана. Варто лише виокремити найуживаніші ФО зі соматизмами *голова* та *око (очі)*, перші з яких не відзначаються такою яскравою образністю та експресією, як другі. Вони передають різні прояви психоемоційного стану та особливості поведінки людини, наприклад:

выпустити зъ головы (що) — ‘перестати думати про що-небудь’: *што слышачи онъ з страху и ославы таковоє, выпустивши з головы вси умысли свои, якъ в захвищенє приходитъ* (1627 Дух.б.: 160);

до головы приходити — ‘усвідомлювати, розуміти (що)’: *все тогда, што колвекъ припадает на члонки, до головы приходит* (1600 Катех.: 43);

не мати где голову склонити — ‘бути безпритульним’: *а сѣнь чловечій не маєть где бы голову склониль* (1637 УЄ Кал.: 414);

погубити голову — ‘знищити (кого)’: *лѣтше ажъ бы погубивъ иманя и голову* (XVI ст. НЄ: 147);

влѣтити очи (у що) — ‘подивитися на щось; придивитися до чогось’: *Если влѣпиши очи в Сѣнце, знайдешь коло его в Нбѣ* (1627 Дух.б.: 356);

очи вылуپити (кому) — ‘позбавити когось здатності правильно розуміти що-небудь’: *Соборы светые южъ давно она затлумила: а тымъ самымъ стои цѣрки Хвои очи вылупила* (п. 1616 Прич.отех. 8);

око кривити — ‘підозріло, із неприязню дивитися на кого-небудь’: *кды твои бѣгомолцы прійдут, ты око кривиши, твар ховаши мовячи же то гостѣ твои* (поч. XVII ст. Проп.р.: 186 зв.);

предѣ очи выставовати (кому що) — ‘привертати чию-небудь увагу’: *Таких теж намъ ннѣшнего дня притча еѵгльская пред очи выставовуеть* (поч. XVII ст. Проп.р.: 288 зв.).

У контексті книжні фразеологізми набувають експресивно-стилістичного забарвлення. Зокрема, дієслівні ФО найчастіше пов’язані з позитивними чи негативними емоціями (активними з них є фразеологізми з дієсловом *выпущати / выпустити*), що виражають психоемоційний стан людини:

возрадуется сердце — ‘хтось стане дуже задоволений чимось’: *кды оузроу вас, тогда возрадуется сердце ваше* (к. XVI ст. УЄ № 31: 53);

не выпущати изъ усть и зъ ума (що) — ‘пам’ятати, не забувати (про що)’: *не выпускаючи си из оустъ и з ума* (1625 Кіз.Н.: 198)

зъ мысли сердца не выпущати (чого) — ‘пам’ятати, не забувати (про що)’: *добродѣства Продковъ я никгды з мысли срдца моего не выпускаю* (1631 Тр.П.: 4);

выпустить слез токи — ‘заплакати, заридати’: *И выпустить з очій кровавых слез теплыи токи* (1631 Волк.: 4).

Також трапляються ФО, які, вплітаючись у контекст дидактичного спрямування, застерігають від певних дій, що призводять до неприємностей, наприклад:

възносити въ высоту рогъ — ‘демонструвати, виявляти силу’: *рогъ зас ест в писъмѣ стом знакъ силы. Не възноситє в высоту рога вашего* (поч. XVII ст. Проп.р.: 165 зв.);

въ поличокъ взяти — ‘дістати ляпаса’: *Когда бовѣм несамохотячи в поличокъ кто възметъ: теди тоє поневольное без нагороди ест* (поч. XVII ст. Проп.р.: 94 зв.);

на очи веречи (кому що) — ‘докорити (кому чим), закинути (кому що)’: *Если вѣруешь и покаешься потомъ и молитвою, нѣгда тобѣ на очи грѣхи твои не верже* (XVI ст. НС: 31).

В українських пам’ятках XVI–XVII ст. засвідчено чимало ФО, які функціують одночасно в кількох стилях. До того ж вони вживаються і в різних значеннях (це полісемантичні ФО), і з одним значенням (моносемантичні ФО). Наприклад:

ФО *собою владнути* у знач. ‘мати фізичну справність, володіти тілом’ зафіксована в офіційно-ділових документах: *и собою владнути не мугучы, тамъ же лежала* (1644 АрхЮЗР 8/III: 600), а в знач. ‘бути врівноваженим, володіти собою’ — у публіцистичному стилі: *если бысмо не были самовластныи, собою владнучіи* (1646 Перло: 5);

ФО *на каркъ наступати* (кому) в знач. ‘наближатися до когось’ — у художньому стилі: *Смерт’... мнѣ... на каркъ настоупает* (1615 Лям.Жел.: 2 зв.), у знач. ‘настирливо вимагати чогось від кого-небудь’ — у конфесійному стилі: *На каркъ му, о сыну, дужо настоупаєшь* (1630 Траг.п.: 164);

ФО *на очи выставити* (кому що) в знач. ‘показати, з’ясувати суть чого-небудь’ — у конфесійному стилі: *бѣ... нам такъ великого грѣха шпечност на очи выставилъ* (поч. XVII ст. Проп.р.: 289 зв.); у знач. ‘осоромити (кого)’ — у науковому стилі: *Позор бывше: Позорствуєми, или позору бывше: Былисте людемъ на очи выставленыи* (1627 ЛБ: 86);

ФО *собѣ внимати* || *внимати собѣ* в знач. ‘задумуватися’ — у конфесійному стилі: *Можеть тежъ то бытии, же хто трудячиси такы и уставичне собѣ внимаючи... темности злосливыхъ бѣсовъ убичи можеть* (1627 Дух.б.: 83); у знач. ‘пам’ятати про щось’ — у публіцистичному стилі: *А коли их познаємо што нам подобает учинити, тоє, внимати собѣ от них, не слухати их ниже послѣдовати им* (1598 Виш.Кн.: 281).

У тогочасних пам’ятках різних стилів задокументовано також і однозначні ФО, наприклад:

1) в офіційно-діловому та публіцистичному стилях:

- *въ очи [свои] не видати* (кого, що) — ‘не зустрічати кого-, чого-небудь’: *а мы пана коморника в очи свои не видали* (1599 ККПС: 115), *одъ того протисинькгея Никифора яка баламутня была, и тоє въ очи не видали* (1599 Ант.: 811);
- *дати поличокъ* (кому) — ‘ударити по обличчі (кого)’: *Желихъ, торгнул се до того Анѣдрийка и кгда се торгнул, дал му поличок* (1564 AS VI: 245); *еслибы тебе хто далъ поличокъ, настав ему и другий* (1598–1599 Відп.ПО: 1057);
- *сердца не мати* || *нѣ мѣти сердца* (до кого) — ‘бути жорстоким, нещирим’: *Она... счирого сердца ку мне не маеть* (1581 АрхЮЗР 8/III: 332); *Слыш шаленыи, который нѣ маєшь ср̄дца* (1599 Кл.Остр.: 207);

- *пускати страхъ* || *страхъ попуцати* (кому, на кого) — ‘заякувати (кого)’: *тамъ же пусчаючы страхъ* // *подданымъ зъ села... уходити мусели* (1649 АрхЮЗР 3/IV: 116–117), *И тотъ бо страхъ* ляхов за безвѣрие ваше на вас *попуцен* (п. 1596 Виш.Кн.: 77);
- 2) в офіційно-діловому та конфесійному стилях:
 - *до гроба (гробовъ) провадити (опровожати)* (кого) — ‘ховати, хоронити когось’: *Такъ тежъ И мертвыхъ тѣлъ до гробовъ провадити... боронять* (1609 ЛСБ: 421, 1 зв.); *ннѣ члкъ здоров... а на заутрнѣйшыи днь до гроба опровожаютъ* (1645 УЄ № 32: 82);
 - *лета мати* || *мати лѣта* — ‘бути повнолітнім, дорослим’: *пан Семашко... взрост теж паннинъ okazaвъ, же вже лета мает* (1569 АрхЮЗР 8/III: 129); *прото такъ мовили родителі // его мает лѣта пытайтеся его* (1556–1561 ПЄ: 386 зв.–387);
- 3) у конфесійному та публіцистичному стилях:
 - *быстрымъ окомъ* — ‘уважно, пильно’: *быстрымъ естъ окомъ* (1614 Кн.о св.: 405); *быстрымъ окомъ разсуждения прозрѣти* (1600–1601 Виш.Кр.отв.: 170);
 - *кровъ выссати* (кого) — ‘зневажити, виснажити (кого)’: *всю кровъ его выссет* (поч. XVII ст. Проп.р.: 291 зв.); *кро(в) силы и працы и по(д)вига высса(в)ши вырва(н)цо(в) ваши(х)... каразіа(ми) одѣваеѣ* (1598 Виш.Кн.: 273);
 - *не (нѣ) мати где голову (главу) склонити (поклонити)* — ‘не мати власного житла, господарства’: *Лисы ямы мають... а снѣ чловечій не маеть где бы голову склонити* (1637 УЄ Кал.: 414); *ннѣ у вашии землі нѣ мает где главу поклонити* (1596 Виш.Кн.: 263);
- 4) у художньому та конфесійному стилях:
 - *зровнати изъ землею* || *зъ землею зровнати* (що) — ‘зруйнувати щось дощенту’: *зровналь и(з) землею*

моуры мѣсцькіє (поч. XVII ст. Крон.: 84 зв.); *Ото адъ темный вѣвѣ(ч) силне згроухотавиши, Всѣ мощныи фортеци з' землєю зровнавиши* (1631 Волк.: 30); 5) у художньому та офіційно-діловому стилях:

- *не мати летъ* || *летъ не мати* — ‘бути неповнолітнім’: *Тежъ дети не маючи летъ будучи до права позвани... повинни отповѣдати первѣи* (1566 ВЛС: 68 зв.); *Небожчикъ Янь... опекун Яна... жоравницкогю летъ не маючого в дальшимъ поступьку sprawy тоє занѣдбалъ* (1601 ЛНБ 5, II 4050, 8 зв.);
- *летъ дойти* || *дойти лѣтъ* — ‘бути повнолітнім’: *Я кгда летъ своихъ // зуполныхъ дошодши хотячи оныє именя по отцы моємъ... мети* (1548 ЛНБ 103, 19/101, 1961: 24); *Дети тежъ мои... дошѣдши лѣтъ своихъ... служити вечне ихъ Милости не занѣхаютъ* (1577 AS VI: 84);

б) у публіцистичному та науковому стилях:

- *гору брати / взяти (отримати)* (над ким і без додатка) — ‘добиватися / добитися переваги (над ким)’: *Бы ся весь свѣтъ на правду гнѣвати хотѣлъ, гору она брати повинна* (1621 Коп.Пал.: 1090); *злоба же и лжа всѣх опанует и гору возмет* (1600–1601 Виш.Кр.отв.: 184); *лацно над врагомъ гору отримасишь* (1637 МКСВ: 334).

Це свідчить, що “на функціонально-стилістичному рівні розгляду ФО можуть нести в собі різне психологічне навантаження, різний ступінь естетичного вираження і навіть різний значеннєвий відтінок, залежно від ситуативного положення” [Левченко 2005: 71].

Висновки до третього розділу

У пам’ятках досліджуваного періоду фразеологізми виконують узагальнювальну, оцінно-характеристичну, експресивно-образну та стилетворчу

функції. Вони унаочнюють великі можливості української мови в передаванні відтінків думок і почуттів, дозволяють виявити ставлення автора до описуваного, дати оцінку явищам і фактам дійсності, у своєму різновиді є свідченням не лише багатства мови, але й її гнучкості, багатовимірності й точності. Найбільше образних, метафоричних сполук зафіксовано в художньому, публіцистичному та конфесійному стилях, у яких фразеологізми забезпечують ідейно-тематичну і стильову єдність тексту, є засобом створення емоційного тла, менше — в офіційно-діловому та науковому стилях, для яких характерна більша стриманість виражальних засобів. Зазначмо, що книжна фразеологія численно представлена в офіційно-діловому (ФО судово-юридичного характеру, що стосуються судових позовів, обвинувачень у злочині, або евфемізми як складові дарчих, заповітів) та конфесійному (ФО, що містять церковнослов'янізми, пов'язані з релігійною тематикою і вносять у текст відповідне експресивно-стилістичне забарвлення) стилях, а народнорозмовна — майже не прослідковується в останньому.

У процесі дослідження виявлено низку фразеологізмів, активними компонентами яких є соматизм *голова* та дієслово *выпущати* (у конфесійному стилі): *не мати где голову склонити (поклонити), погубити голову; не выпущати изъ усть и зъ ума (що), зъ мысли сердца не выпущати (чого)*. Чимало ФО-евфемізмів — *Богъ с того свѣта взять (кого); іспустити духа; душу положить [свою]; зступовати въ гробъ; изъ свѣта поити* — на позначення 'помирати / померти' — властива офіційно-діловому, художньому та конфесійному стилям, у яких вона залучена з різною метою: для дотримання усталеної архітектоніки документальних текстів, для створення художніх образів та експресивного фону висловлювань.

ВИСНОВКИ

Фразеологізми у пам'ятках XVI–XVII ст. різноманітні за структурою і стилістичним функціонуванням. Це зумовлено, з одного боку, впливом образної системи живої мови, з іншого — впливом книжної літературної традиції, а також розвитком у цей період літературної мови зі своєрідними і численними жанровими різновидами. Багатство і різноманітність ФО дають змогу експресивно передати думку, відтворити й описати відповідні ситуації людського життя.

Об'єктом дослідження слугували понад 500 ФО із пам'яток XVI–XVII ст. Розглянуто головним чином дієслівні фразеологізми як найчисельнішу групу, що виникли в результаті метонімічного, метафоричного чи гіперболічного переосмислення. Вони послужили базою для формування чотирьох фразеосемантичних груп і 13 продуктивних семантичних рядів. Із розглянутих фразеосемантичних груп найбагатшою на ФО виявилася фразеосемантична група 'Людська поведінка', у якій налічуємо шість продуктивних і десять непродуктивних семантичних рядів, оскільки поведінка людини є окремою категорією, пов'язаною із психічними процесами, станами та властивостями людини.

Проведений аналіз підтвердив, що дієслівні ФО наповнені виразним емоційним забарвленням і вживаються для позначення різноманітних дій, фізичного, психоемоційного станів осіб, яких вони стосуються. Більшість із них мають негативну оцінку. Це явище можна пояснити тим, що яскравою особливістю українського менталітету є кри-

тичне ставлення людини до своїх дій, учинків, рис характеру, негативних проявів особистості. Саме негативна оцінка у системі ФО викликає більшу емоціональну напругу.

Дієслівні ФО різнотипні за будовою. Одні співвідносні зі словосполученням, інші являють собою замкнуті фрази. Але й ці два типи неоднорідні. Серед фразеологізмів, структурно рівнозначних словосполученню, виділяються двокомпонентні (*стогнати серцем, волати Госанна* (кому)); трикомпонентні (*вдавати себе в блудъ; приходити в глубокость грѣховъ*); чотирикомпонентні (*великими слезами густими заливатиса; на пути пространномъ и погибельномъ стояти*); п'ятикомпонентні (*на свою душу неправду и кривоприсяжство внести; Пану Богу Духа своего отдати*). Найуживанішими виступають бінарні моделі:

- **SaV** || **VSa** (*главу кланяти* (скланяти) (кому, перед ким); *въ ложъ улутатися; выпустити* (іспустити) (пустити, спустити) духа; *замкнути губу* (кому));

- **SdV** (*Богу отдаватися; мечу предати* (поддати) (кого і без додатка); *небу выставити*);

- **SgV** (*до рукъ брати* (що); *зь устъ выпускати* (що));

- **SiV** || **VSi** (*кровю сплынути; чоломъ бити* (кому); *розлучитися* (ростатись) зь свѣтомъ).

Найчастотнішими серед полікомпонентних моделей є тричленні конструкції, що мають структуру **SSV** || **VSS**, де іменники-компоненти стоять у непрямих відмінках, а саме: **SaSaV** (*въ очи мглу пуцати* (кому); *на шротъ губу пустити* (на кого)); **SgSaV** (*слез токъ выпуцати*); **SaSgV** (*въ глубокость злостій впасти*); **VSaSg** (*приходити въ глубокость грѣховъ*); **VSgSa** (*выпуцати слез токи*).

Порядок слів може бути й непрямий (найчастіше простежується вживання дієслова постпозитивно до залежних слів), що дало нам підстави виокремити інверсійні варіанти ФО. До того ж, це засвідчує правильність тверджень фразеологів про перестановку компонентів фразеологізмів без порушень цілісності значення.

Рідше фіксуємо в пам'ятках досліджуваного періоду чотири- та п'ятикомпонентні фразеологізми. Вони наближаються до речення, мають самостійну інтонацію, модальну оформленість. Таких ФО в пам'ятках небагато, що свідчить про непродуктивність такої конструктивної схеми у процесі фразеологізації.

Окрему модель становлять ФО, організовані за типом простого двоскладного речення (*смерть у зуби глядить* (кому); *око слезы проливаетъ*; *голова спадетъ* (чия)). У контексті вони виступають як частини складних речень.

Важливе значення у трансформації зовнішньої форми фразеологізмів мають додаткові (факультативні) компоненти, які поширюють традиційну структуру, конкретизують вислів, адаптуючи його до відповідної мовної ситуації. Як додаткові компоненти виступають:

- займенники (*въ устахъ [своихъ] мати* (кого); *мѣти [у събѣ] бѣса*; *зъ [сего] свѣта зыити*; *мати [свой] крестъ*);
- іменники (*[Пану] [Богу] духа [своего] отда-ти*; *зъ того свѣта [смертѣю] сходити*);
- прикметники (*[горкій (гойный)] слези вылива-ти* (над ким, з чого); *заливатиса [великими] слеза-ми [густими]*).

Уведення прикметників у структуру фразеологізму сприяє підвищенню рівня його експресивності.

Додатково введений іменник конкретизує та універсально зміст ФО, а залучення займенника створює варіанти вислову.

Аналізуючи склад дієслівних фразеологізмів у мові пам'яток, слід відзначити активність деяких компонентів, це, зокрема: іменники — *Богъ, горло, голова, горсть, гробъ, губа, духъ, душа, свѣтъ, смерть, уста*; дієслова — *брати / взяти, всадити, выпускати (выпускаати) / выпустити, забирати / забрати, збавити, держати, мати (мѣти, имати), ити / прийти (поити)*; займенники — *сей (сесь), той, свій*. Найактивнішими багатофункціональними стрижневими елементами виявилися соматизми *горло, голова, губа, уста* та компоненти *свѣтъ, смерть*, які увійшли до складу ФО різних фразеосемантичних груп. Зокрема, з компонентами *горло, голова* зафіксовано ФО семантичних рядів 'помирати / померти', 'убивати / убити (кого), знищувати / знищити (кого, що)', наприклад: *горло [свое] класти (наставовати, ставити, тратити, важити) / положыти (наставовати, втратити, стратити, понести); голову покладати; голову сокрушити (кому); на голову (на корень) выбити (выпалити) (що); взяти горло*; із компонентами *губа, уста* — ФО однієї фразеосемантичної групи 'Мовленнева діяльність людини' семантичних рядів 'говорити / заговорити', 'примусити кого-небудь мовчати', наприклад: *губу роззѣвити (до кого); губу отворити (проти кого, на що); в устахъ [своихъ] мати (кого); замкнути губу (кому); завязати уста*; із компонентом *свѣтъ* — ФО двох фразеосемантичних груп 'Фізичний стан людини', 'Поведінка людини' та чотирьох семантичних рядів 'народжуватися / народитися', 'помирати / померти', 'убивати / убити, знищувати / знищити (кого, що)', 'обдурювати / обдурити (кого)', наприклад: *прийти*

(вийти) на свѣтъ; свѣтъ сей пожегнати; зъ (съ) [того, сего] свѣта (свита, света) згладити (выгладити, збавити, звести) (кого, що); свѣтомъ (светомъ) лудити (баламутити); із компонентом *смерть* — ФО семантичних рядів ‘помирати / померти’, ‘убивати / убити, знищувати / знищити (кого, що)’, наприклад: *смерти пожити; предатися на смерть; смерть (смерти) приправити (набавити, поднати)* (кого і без додатка); *на смерть выдати (предати, сказати)* (кого). Незважаючи на продуктивність компонентів-іменників, у дієслівних фразеологізмах саме дієслова іноді несуть основне семантичне навантаження, наприклад: *свѣтомъ лудити; совѣсть гризеть* (кого).

У процесі дослідження фразеологічної системи староукраїнської мови XVI–XVII ст., простежено наявність синонімії та антонімії. Наприклад, у знач. ‘володіти (ким, чим); бути власником (чого)’ вживаються такі фразеологізми-синоніми: *до рукъ [своихъ] брати* (що) — *въ горсти (въ рукахъ) [своей, своихъ] мати (держати)* (кого, що) — *взяти подъ себе* (що) — *подъ собою имати* (що). Найбільше синонімів (22 ФО) зафіксовано у знач. ‘убивати / убити (кого), знищувати / знищити (кого, що)’, наприклад: *на голову (на корень) выбити (выпалити)* (що) — *взяти горло — о горло приправити — на горло (на горъле) всказывати (карати, судити)* (кого) — *душу вытагнути*, що зумовлено історичними умовами того часу (різні види страти людини); й у знач. ‘помирати / померти’ (37 ФО): *ити (зступовати) въ гробъ — [Пану] [Богу] духа [своего] отдавати / отдати (поотдавати) — выпустити (іспустити, пустити, спустити) духа — [свою] душу вырыгнути — живота dokonати*. Значна кількість останніх фразеологізмів пояснюється тим, що важливою особливістю українського народу є його

делікатність і обережне ставлення до факту смерті і до обрядів, що її супроводжують. У зв'язку з цим прямі назви замінялися іншими, описовими для пом'якшення, ввічливості, пристойності тощо — тобто евфемізмами. Антонімічні зв'язки виникають між семантичними рядами 'народжуватися / народитися' та 'помирати / померти' фразеосемантичної групи 'Фізичний стан людини', наприклад: *вийти на світ* — *Богу отдаватися*.

Простеживши історичний розвиток фразеологізмів досліджуваного періоду, відзначмо, що багато з них зникли з обігу, наприклад: *тѣла хробакамъ на зѣдѣня гробовымъ предадутся; приходити въ глубину грѣховъ; голову сокрушити* (кому). Причин їх занепаду можна назвати кілька: 1) застарілість деяких лексем (здебільшого церковнослов'янізмів) і випадання їх з лексичної системи; 2) занепад структурно-граматичної моделі. Іноді на місці зниклої ФО в сучасній мові вживається слово чи вільне словосполучення, пор. стукр. *отрыгнути хулу* (на кого) → суч.укр. *хулити*. Зафіксовано фразеологізми, що увійшли до пасивного фразеологічного фонду, наприклад: ФО *бити* (*бивати*) *чолом* (*челомъ*) || *чоломъ бити* / *ударити* (кому) у сучасній українській мові обмежила сферу використання і стала застарілою.

77% ФО видозмінилося, оновилося упродовж тривалого існування в українській мові, а це вело до:

1) появи кількох синонімічних одиниць, пор. стукр. [*тяжкій*] *камень на сръдце* [*своє*] *наложити* → суч.укр. [*важкий*] *камінь давить душу* (*серце*) (кому); *тяжкий камінь ліг* (*упав, звалився*) *на груди* (*на душу, на серце*) (кому); *тягар ліг* (*упав на серце* (*на груди*)) (кому);

2) виникнення антонімічних відповідників, пор. стукр. *зь усть выпускати* (що) — ‘говорити’ → суч.укр. *не випустити (не пустити) [ні (ані, і)] пари (слова) з вуст* — ‘мовчати’; стукр. *не выпускати изъ усть и ума* (що) — ‘пам’ятати про когось, щось’ → суч.укр. *випускати / випустити з уваги (з виду) (що)* — ‘забувати про щось, не враховувати чогось’;

3) заміни стрижневого або нестрижневого компонента синонімом, пор. стукр. *на свой млынъ воду провадити* → суч.укр. *лити воду на млин*. Це іноді призводить до зміни фразеологічного значення, наприклад: стукр. *до голови приходити* у знач. ‘усвідомлювати, розуміти що-небудь’ → суч.укр. *лізти в голову (до голови, в памороки)* у знач. ‘настирливо з’являтися у свідомості, ставати предметом думки’;

4) набуття додаткових значень (полісемічних чи омонімічних) унаслідок розширення сполучуваності з іншими словами, пор. стукр. *випустити духа* у знач. без додатка ‘померти’ → суч.укр. *випустити дух* у двох значеннях: 1) (без додатка) ‘умерти, загинути’; 2) (кому) ‘убити, згубити когонебудь’; стукр. *серце щиплетъ* (у кого) — ‘хтось страждає’ → суч.укр. *щемить / защеміло серце* (у кого) у двох знач.: 1) ‘хтось страждає’; 2) ‘хтось відчуває піднесення, має добрий настрій’;

5) звуження семантики, пор. стукр. *бити (бивати) чолом (челомъ) || чоломъ бити / ударити* (кому) у знач.: 1) ‘(кому від кого і без додатка) ‘низько вклонятися, виявляючи шану (кому)’; 2) ‘(кому, кому про що) просити (кого)’; 3) ‘скаржитися комусь’ → суч.укр. *бити чолом* (перед ким) у знач.: 1) ‘виявляти комусь пошану’; 2) ‘просити когось’;

6) зміни фразеологічного значення, пор. стукр. *на себе брати* (що) — ‘привласнювати (що)’ → суч.укр. *брати на себе* (що) — ‘зобов’язуватися, по-

годжуватися здійснити що-небудь самому»; стукр. *свѣтомъ баламутити* — ‘обдурювати когось’ → суч.укр. *баламутити світом* — ‘порушувати звичайний уклад життя, тривожити, бентежити’;

7) усічення варіантів фразеологізмів, пор. стукр. [*горкіи (гойныи)*] *слезы выливати (вытискати, изливати, точити) / выпустити (испустити)* (над ким, з чого) → суч.укр. *вिलивати / вилити сльози* (кого або без додатка);

8) появи варіантів, пор. стукр. *сномъ смертельнымъ заснути* → суч.укр. *спочивати (спати) / спочити (заснути) навіки (довіку, вічним сном)*.

Порівняльний аналіз українських ФО з іншими слов’янськими мовами дав змогу окреслити кілька груп. Це:

1) власне українська фразеологія, в основі якої лежить національна своєрідність, мовне відображення нашої культури, наприклад: стукр. XI–XIV ст. *отъ-ходитьи / отъити (пойти, преставитися) къ Богу* → стукр. XVI–XVII ст. *отийити до Бога* → суч.укр. *піти до Бога*; стукр. *въ очи мглу пуцати* (кому) → суч.укр. *пускати (перти) / пустити туман (туману, тумана) [у вічі]* (кому);

2) спільнослов’янська фразеологія, пор. стукр. [*Пану*] [*Богу*] *духа [своего] отдавати / отдати (поотдавати)* → суч.укр. *віддавати / віддати Богу (Богові) душу* → стбр. *аддаць [Богу] душу* → стп. *duha [Bogu] oddawać / oddać* → суч.п. *oddać [Bogu] ducha* → суч.ч. *odevdat / poručit duši bohu* → суч.болг. *предавам / предам Богу дух*;

3) східнослов’янська фразеологія, пор. стукр. *мечу предати (поддати)* (кого і без додатка) → стр. *предати (предаяти) мечу (въ мечь, на мечь, под мечь)* (кого); стукр. *душу положити* → стбр. *душу положити*;

4) запозичена фразеологія із польської мови, пор. стукр. *свѣтъ сей пожегнати; зъ тымъ святомъ пожегнати* → стп. *żegnać / pożegnać (ten) świat; pożegnać się ze światem*; стукр. *живота доконати* → стп. *dokonać życia*;

Простежено також паралелі з мовами західнослов'янської групи, наприклад: стукр. *совѣсть гризеть* (кого) → суч.укр. *совість мучить* (мучила, гризе, гризла) (кого) → суч.п. *wyrzuty sumienia dręczą* (*gryzą, nurtują, szarpia*) → суч.ч. *hryže svědomí*.

Сам об'єктивний факт існування етнокультурних фразеологічних паралелей у споріднених мовах свідчить про спільність законів мислення різних народів. Наявність таких паралелей наочно підтверджує присутність тісного взаємозв'язку, взаємозумовленості розвитку мови та культури.

Незважаючи на те, що у близькоспоріднених мовах еквівалентні (ідентичні) відтворення — поширене явище, іноді можна спостерігати деяку відмінність в образній основі ФО, наприклад: стукр. *ити (зступовати) въ гробъ* → суч.ч. *stat (už) nad hrobem; hnít (odpočivat) (už) v hrobě* → суч.п. *leżeć (spoczywać) w trumnie (w grobie, w ziemi)*.

Ужиті в різних функціональних стилях (найбільше у художньому, конфесійному, публіцистичному, рідше — в офіційно-діловому та науковому) фразеологічні засоби надають чіткості й виразності діловій та науковій мові, образності і яскравості художній, полемічній та конфесійній літературі. Роблячи мову різноманітнішою і колоритнішою, вони є квінтесенцією її національної специфіки, вираженням національної ментальності.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

A	прикметник
Adv	прислівник
Pron	займенник
S	іменник
V	дієслово
n	називний відмінок
g	родовий відмінок
d	давальний відмінок
a	знахідний відмінок
i	орудний відмінок
l	місцевий відмінок
знач.	значення
м.	македонська (мова)
пор.	порівняй
слн.	словенська
слц.	словацька
срб.	сербська
стбр.	старобілоруська
стп.	старопольська
стр.	староросійська
стсл.	старослов'янська
стукр.	староукраїнська
суч.болг.	сучасна болгарська
суч.бр.	сучасна білоруська
суч.п.	сучасна польська
суч.р.	сучасна російська
суч.укр.	сучасна українська
суч.ч.	сучасна чеська
хрв.	хорватська

ЛІТЕРАТУРА

- Авксентьєв 1987** — Авксентьєв Л.Г. Семантична структура фразеологічних одиниць сучасної української мови та особливості їх формування // Мовознавство. — 1987. — № 1. — С. 43–46.
- Авксентьєв 1988** — Авксентьєв Л.Г. Сучасна українська мова: Фразеологія. — Харків: Вища шк., 1988. — 134 с.
- Аксами́таў 1978** — Аксами́таў А.С. Беларуская фразеологія. — Мінск: Вышэйш. шк., 1978. — 223 с.
- Алефіренко 1987** — Алефіренко М.Ф. Теоретичні питання фразеології. — Харків: Вища шк., 1987. — 133 с.
- Архангельский 1964** — Архангельский В.Л. Устойчивые фразы в современном русском языке: Основы теории устойчивых фраз и проблемы общей фразеологии. — Ростов н/Д: Изд-во Ростов. ун-та, 1964. — 315 с.
- Бабич 1970** — Бабич Н.Д. Фразеологія української мови. — Чернівці: Вид-во Чернівецького ун-ту, 1970. — Ч. 1. — 90 с.; 1971. — Ч. 2. — 91 с.
- Бабич 1979** — Бабич Н.Д. Стилїстика фразеологічних одиниць // Українська мова і література в школі. — 1979. — № 11. — С. 17–22.
- Бабич 1984** — Бабич Н.Д. Антонїмія у сферї схїднослов'янських мов // Українське мовознавство. — 1984. — № 12. — С. 25–32.
- Бабич 2002** — Бабич Н. “Сила Божа” в народній фразеології // Урок української. — 2002. — № 2. — С. 28–29.
- Бабкин 1970** — Бабкин А.М. Русская фразеология, ее развитие и источники. — Л.: Наука, 1970. — 264 с.
- Бабкін 1962** — Бабкін О.М. Про природу і характер фразеологічних одиниць // Українська мова в школі. — 1962. — № 3. — С. 11–16.
- Баденкова 2001** — Баденкова В. Народна фразеологія Миколаївщини (на матеріалі української медичної термінології) // Українське і слов'янське мовознавство. Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства. Міжнародна конференція на честь 80-річ-

- ця професора Й.Дзєндзелівського: Зб. наук. праць. – Ужгород, 2001. – Вип. 4. – С. 78–81.
- Балабан 2012** — Балабан О.О. Лінгвокультурний аналіз фразеологічних одиниць з ономастичним компонентом в англійській та українській мовах // *Лінгвістика: Зб. наук. праць.* – Луганськ: ДЗ “ЛНУ імені Тараса Шевченка”, 2012. – № 3(27). – Ч. I. – С. 124–131.
- Баран 1997** — Баран Я. Фразеологія у системі мови. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 1997. – 176 с.
- Батюк 1959** — Батюк Л.І. Из спостережень над фразеологією літопису Самовидця // *Наукові записки Дрогобицького державного педагогічного інституту.* – 1959. – Вип. 4. – С. 97–106.
- Бєнвенист 1974** — Бєнвенист Э. Общая лингвистика. – М.: Прогресс, 1974. – 446 с.
- Бирих 1995** — Бирих А. К диахроническому анализу фразеосемантических полей // *Вопросы языкознания.* – 1995. – № 4. – С. 14–24.
- Божа наука 1991** — Божа наука: Катихизм / Під ред. А. Шептицького. – Хмельницьк: В-во: “Лесінвест ЛТД”, 1991. – 111 с.
- Божко 2002** — Божко Ю.О. Прийменниково-відмінкова модель українських фразеологізмів: Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Харків. держ. ун-т. – Харків, 2002. – 20 с.
- Бойко 1984** — Бойко Н.І. Народження нових фразеологізмів // *Українська мова і література в школі.* – 1984. – № 1. – С. 38–40.
- Бойчук 1954** — Бойчук Л.І. Лексика і фразеологія літопису Самовидця // *Наукова сесія секції філологічних наук Київського державного педагогічного інституту.* – К., 1954. – С. 22–26.
- Бородіна 2009** — Бородіна Н. Концепт “душа” в мовній картині світу українського етносу // *Науковий вісник Херсон. держ. ун-ту. Серія “Лінгвістика”.* – 2009. – № 9. – С. 289–293.
- Будагов 1971** — Будагов Р.О. Язык, история и современность. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1971. – 429 с.

- Булаховський 1975** — Булаховський Л.А. Загальне мовознавство: Вибрані праці в п'яти томах. — К.: Наук. думка, 1975. — Т. 1. — 495 с.
- Вакуров 1983** — Вакуров В.Н. Основы стилистики фразеологических единиц. — М.: Изд-во МГУ, 1983. — 175 с.
- Васильченко 2009** — Васильченко В. Омонімія компонентів фразеологічних одиниць: етнокультурний контекст // Дивослово. — 2009. — № 12. — С. 31–35.
- Венжинович 2009** — Венжинович Н. Відображення негативних якостей людини в українській фразеологічній картині світу // Науковий вісник Ужгород. ун-ту. Серія: Філологія. Зб. наук. праць. — 2009. — Вип. 21. — С. 3–7.
- Венжинович 2010** — Венжинович Н. Позитивна репрезентація людини у фразеологізмах української мови // Українська мова. — 2010. — № 2. — С. 33–43.
- Вжосек 1995** — Вжосек В. Метафоризм метафор: неклассическая историография в кругу эпистемологии истории // Вопросы методологии. — 1995. — № 1–2. — С. 83–87.
- Виноградов 1947** — Виноградов В.В. Русский язык (Грамматическое учение о слове). — М.-Л.: Учпедгиз, 1947. — 784 с.
- Вільчинська 2008** — Вільчинська Т.П. Концептуалізація сакрального в українській поетичній мові XVII–XVIII ст. — Тернопіль: Джура, 2008. — 424 с.
- Войтюк 2004** — Войтюк Н. Дихотомія “серце – розум” у фразеологічній системі української мови // Дивослово. — 2004. — С. 37–38.
- Волков 1981** — Волков С.С. Стилиевые лексико-фразеологические средства деловой письменности XVII века (На материале челобитных): Автореф. дис. ... д-ра филол. наук: 10.02.01 / Ин-т рус. языка АН СССР. — М., 1981. — 36 с.
- Вольванг 1988** — Вольванг А. К структуре так называемых фразеологизмов-бессмыслиц // Z problemów polskiej i słowiańskiej / Pod red. M. Bazaja, D. Rytel. — Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk, Łódź, 1988. — Т. IV. — С. 99–114.

- Воропай 1993** — Воропай О. Звичаї нашого народу: Етнографічний нарис. — К.: Оберіг, 1993. — 590 с.
- Гаврин 1967** — Гаврин С.Г. Фразеология русского языка: Спец. семинар. — М.: Просвещение, 1967. — 72 с.
- Гаврин 1974** — Гаврин С.Г. Фразеология современного русского языка (в аспекте теории отражения). — Пермь: Изд-во Пермск. пед. ин-та, 1974. — 269 с.
- Гвоздарёв 1989** — Гвоздарёв Ю.А. Функции фразеологических единиц в русской речи // Фразеологическая номинация. Особенности семантики фразеологизмов: Межвуз. сб. научн. трудов. — Ростов н/Д., 1989. — С. 12–19.
- Генсьорський 1961** — Генсьорський А.І. Галицько-Волинський літопис (Лексичні, фразеологічні і стилістичні особливості). — К.: В-во АН УРСР, 1961. — 284 с.
- Глухов 1989** — Глухов В.М. Фразеологическое значение в сопоставлении с лексическим // Фразеологическая номинация. Особенности семантики фразеологизмов: Межвуз. сб. научн. трудов. — Ростов н/Д., 1989. — С. 27–37.
- Глуховцева 2010** — Глуховцева І.Я. Когнітивно-семіологічні чинники динаміки компонентного складу фразеологічних одиниць // Лінгвістика: Зб. наук. праць. — Луганськ: ДЗ “ЛНУ імені Тараса Шевченка”. — 2010. — № 3 (21). — Частина 1. — С. 182–187.
- Гнатюк 2000** — Гнатюк В. Нарис української міфології. — Львів: Ін-т народознавства, 2000. — 263 с.
- Григораш 1980** — Григораш А.М. Письменник і фразеологізм // Культура слова. — 1980. — Вип. 18. — С. 76–78.
- Григораш 1986** — Григораш А.М. Антонімія дієслівних фразеологізмів // Культура слова. — 1986. — Вип. 31. — С. 79–80.
- Григораш 1987** — Григораш А.М. Синонімія дієслівних фразеологізмів // Культура слова. — 1987. — Вип. 33. — С. 55–57.
- Гринчишин 1978** — Гринчишин Д.Г. Спостереження над фразеологією наддністрянських говірок // Проблеми дослідження діалектної лексики і фразеології української мови: Тези доповідей. — Ужгород, 1978. — С. 88–89.

- Грозян 2003** — Грозян Н.Ф. Фразеологічна мікросистема “поведінка людини” в українській мові (ідеографічний і аксіологічний аспекти) / Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Дніпропетр. нац. ун-т. — Дніпропетровськ, 2003. — 20 с.
- Давиденко 1992** — Давиденко Л.Б. Фразеологічні одиниці в структурі синтаксично вільного словосполучення // Мовознавство. — 1992. — № 3. — С. 40–43.
- Демський 1980** — Демський М.Т. Бити чолом..., нашого полку прибуло // Культура слова. — 1980. — № 18. — С. 41–46.
- Демський 1994^a** — Демський М.Т. Українська фраземіка (дериваційна база, семантико-граматичні особливості): Автореф. дис. ... д-ра філол. наук: 10.02.01 / Ужгород. держ. ун-т. — Ужгород, 1994. — 46 с.
- Демський 1994^b** — Демський М. Українські фраземи й особливості їх творення. — Львів: Просвіта, 1994. — 62 с.
- Денисенко 1993** — Денисенко С.Н. Мотиваційна база фразеологічної деривації (лінгвокраєзнавчий та лінгвістичний аспекти) // Мовознавство. — 1993. — № 5. — С. 49–55.
- Денисюк 2008** — Денисюк В.В. Темпоральна фразеологія української ділової мови XVII–XVIII ст. (на матеріалі актів Переяславського полку) // Лінгвістика: Зб. наук. праць. — Луганськ: ДЗ “ЛНУ імені Тараса Шевченка”. — 2008. — № 3. — С. 23–31.
- Денисюк 2009** — Денисюк В.В. Семантика лексеми *коліно* у структурі фразеологізмів // Лінгвістика: Зб. наук. праць. — Луганськ: ДЗ “ЛНУ імені Тараса Шевченка”. — 2009. — № 2. — С. 131–139.
- Диброва 1989** — Диброва Е.И. Синкретизм фразеологического знака (разграничение фразеологической синонимии и вариантности) // Фразеологическая номинация. Особенности семантики фразеологизмов: Межвуз. сб. научн. трудов. — Ростов н/Д., 1989. — С. 19–27.
- Добролюба 1997** — Добролюба Г.М. Идеография і генезис поліських антропогностичних порівнянь: Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.01 / Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України. — Житомир, 1997. — 19 с.

- Доленко 1975** — Доленко М.Т. Из спостережень над діалектною фразеологією Поділля // Українське мовознавство. – 1975. – Вип. 3. – С. 102–107.
- Дубинець 2009** — Дубинець З. Метафора як основний спосіб евфемізації поняття смерті // Науковий вісник Херсон. держ. ун-ту. Серія: Лінгвістика. – 2009. – Вип. 9. – С. 68–72.
- Жуйкова 2007** — Жуйкова М.В. Динамічні процеси у фразеологічній системі східнослов'янських мов: Монографія. – Луцьк: РВВ “Вежа” Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2007. – 416 с.
- Жуков 1978** — Жуков В.П. Семантика фразеологічних оборотів. – М.: Просвещение, 1978. – 160 с.
- Жуков 1986** — Жуков В.П. Русская фразеология. – М.: Высш. шк., 1986. – 308 с.
- Забіяка 2012** — Забіяка В.А., Забіяка І.М. Світ фразеологізмів. Етимологія, тлумачення, застосування: практ. посіб. – К.: ВЦ “Академія”, 2012. – 304 с.
- Забуранна 2003** — Забуранна О.В. Антропоцентризм фразеологічної семантики (на матеріалі фразеологічних одиниць української, перської, японської мов зі значенням відносного часу): Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2003. – 17 с.
- Задорожний 1999** — Задорожний Б.М. Питання зв'язку синхронного та діахронного методів при вивченні історії мови (на матеріалі германських мов) // Мовознавство. – 1999. – № 6. – С. 26–32.
- Зимин 2005** — Зимин В., Крымская М. Лингвокультурологичный анализ фразеологизмов со значением процесса речи // Грани слова: Сб. научн. статей к 65-летию проф. В.М. Мокиенко. – М., 2005. – С. 451–459.
- Зубець 1997** — Зубець Н.О. Мінімальні ідіоми в українській мові: Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Дніпропетр. держ. ун-т. – Дніпропетровськ, 1997. – 20 с.
- Ивашко 1981** — Ивашко Л.А. Очерки русской диалектной фразеологии. – Л., 1981. – 110 с.
- Иванова 2008** — Иванова И.Б. Фразеосемантическое поле ‘жизнь / смерть’: национальные стереотипы та їх кореля-

- ції: Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Нац. педагог. ун-т М.П. Драгоманова. – К., 2008. – 19 с.
- Івченко 2007** — Івченко А. Українська книжна фразеологія XVI–XVII ст. у дзеркалі народного мовлення // Українська історична та діалектна лексика: Зб. наук. праць. – Львів, 2007. – Вип. 5. – С. 173–180.
- Історія 1983** — Історія української мови: Лексика і фразеологія. – К.: Наукова думка, 1983. – 744 с.
- Їжакевич 1971** — Їжакевич Г.П. Стилістична класифікація фразеологізмів // Українська мова та література в школі. – 1971. – № 10. – С. 13–21.
- Капелюшний 2001** — Капелюшний А.О. Стилістичне використання фразеологізмів у мові мас-медіа // Практична стилістика української мови. – Львів: ПАІС, 2001. – С. 35–41.
- Каракуця 2002** — Каракуця О.М. Фразеологізми української мови з компонентом “душа” (структурно-семантичний, ідеографічний, лінгвокультурологічний аспекти): Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Харків. держ. ун-т. – Харків, 2002. – 19 с.
- Карлова 2006** — Карлова Н.М. Етнокультура як джерело етнофразеології // Лінгвістика: Зб. наук. праць. – Луганськ: ДЗ “ЛНУ імені Тараса Шевченка”. – 2006. – № 4. – С. 88–93.
- Кірілкова 2011** — Кірілкова Н.В. Відображення деяких семантичних процесів у фразеологічному словнику південноволинських говірок // Українська лексикографія в загальнослов'янському контексті: теорія, практика, типологія. Ларисі Григорівні Скрипник. (Матеріали міжнародної конференції). – К., 2011. – С. 164–170.
- Коваленко 2011** — Коваленко Н.Д. Фраземіка говірок Західного Поділля: монографія. – Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О.А., 2011. – 176 с.
- Ковалик 1972** — Ковалик І.І. Фразеологія та її місце в системі наук про мову // Питання фразеології східнослов'янських мов: Тези республ. наук. конф. – К.: Наук. думка, 1972. – С. 3–5.
- Коваль 1986** — Коваль А.П. Слово про слово. – К.: Радянська школа, 1986. – 384 с.

- Ковач 2005** — Ковач О. Про долю деяких біблійних фразеологізмів у східнослов'янських мовах // Грани слова: Сб. науч. трудов к 65-летию проф. В.М. Мокиенко. – М., 2005. – С. 89–96.
- Коломиец 1961** — Коломиец Л.И. О фразеологических сочетаниях украинских актов XIV–XV веков // Начальный этап формирования русского национального языка. – Л.: Изд-во Ленинград. ун-та, 1961. – С. 237–254.
- Коломиец 1978** — Коломиец Л.И. Фразеология украинского языка второй половины XVI – первой половины XVII вв. (Генезис и стилистическое использование): Автореф. дисс. ... д-ра филол. наук: 10.02.01 / Ин-т языковедения им. А.А. Потебни АН УРСР. – К., 1978. – 48 с.
- Коломиец 1990** — Коломиец Н.Ф. Фразеологическая синонимика украинского языка: Автореф. дисс. ... д-ра филол. наук: 10.02.01 / Днепропетр. гос. ун-т. – Днепропетровск, 1990. – 34 с.
- Коломієць 1959** — Коломієць Л.І. З фразеології української ділової писемності XIV–XV ст. // Питання історичного розвитку української мови: Тези доповідей міжвуз. наук. конф., 15–20 грудня 1959 року. – ВХУ, 1959. – С. 115–116.
- Коломієць 1960** — Коломієць Л.І. Про деякі особливості фразеологічних сполук української актової мови XIV–XV ст. // Начальный этап формирования национального языка (на материале русского языка): Тезисы докладов на межвуз. научно-теоретич. конф. 9–13 мая 1960 г. – Л., 1960. – С. 52–55.
- Коломієць 1972** — Коломієць Л. І. Фразеологічні багатства полемічної літератури кінця XVI — початку XVII ст. // Питання фразеології східнослов'янських мов. – К.: Наук. думка, 1972. – С. 102–103.
- Коломієць 1973** — Коломієць Л.І. З життя фразем // Мовознавство. – 1973. – № 5. – С. 71–74.
- Коломієць 1992** — Коломієць М.П. Семантико-стилістичні функції фразеологічних синонімів у поезіях Т.Г. Шевченка // Мовознавство. – 1992. – № 2. – С. 33–38.
- Кононенко 1993** — Кононенко В.І. Українська народна

фраземіка: трансформації образу // Мовознавство. – 1993. – № 5. – С. 21–27.

Конопленко 1986 — Конопленко Є.Г. Функціонування фразеологізмів, співвідносних з прислівниками // Українська мова та література в школі. – 1986. – № 1. – С. 41–43.

Конопленко 1990 — Конопленко Є.Г. Замість слова — фразеологізм (Про прислівникові фразеологізми у романі “Ранок” І. Микитенка) // Культура слова. – 1990. – Вип. 38. – С. 41–43.

Копыленко 1978 — Копыленко М.М., Попова З.Д. Очерки по общей фразеологии: Проблемы, методы, опыты. – Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1978. – 142 с.

Костючук 1979 — Костючук Л.Я. Из истории словосочетаний в псковских летописях // Псковские говоры: Сб. научн. трудов. – Л.: ЛГПИ, 1979. – С. 88–98.

Костючук 1980^a — Костючук Л.Я. К выяснению условий фразеологизации отдельных словосочетаний (на материале псковских летописей) // Исследования словарного состава русского языка XVI–XVII вв. – Красноярск: КрасноярГПИ, 1980. – С. 36–48.

Костючук 1980^b — Костючук Л.Я. Образность и фразеологизация // Актуальные проблемы лексикологии и словообразования: Сб. научн. трудов. – Новосибирск, 1980. – Вып. 9. – С. 116–125.

Костючук 1981 — Костючук Л.Я. Сдвиг в значении как возможность фразеологизации словосочетаний (на материале псковских летописей) // Образование и функционирование фразеологических единиц / Отв. ред. Ю.А. Гвоздарев. – Изд-во Ростов. ун-та, 1981. – С. 10–17.

Кузь 2000 — Кузь Г.Т. Вигуків фразеологізми української мови: етнолінгвістичний та функціональний аспекти: Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Прикарпат. ун-т ім. В. Стефаника. – Івано-Франківськ, 2000. – 19 с.

Кунин 1970 — Кунин А.В. Английская фразеология. – М.: Высш. шк., 1970. – 314 с.

Кунин 1986 — Кунин А.В. Курс фразеологии современного английского языка. – М.: Высш. шк., 1986. – 336 с.

- Лавер 1975** — Лавер В.И. Семантико-структурные варианты диалектных фразеологизмов в южнокавказских говорах и их лингвогеографическая интерпретация // Вопросы фразеологии. – Самарканд, 1975. – Вып. VIII. – С. 178–191.
- Ларин 1977** — Ларин Б.А. История русского языка и общее языкознание. – М.: Высш. шк., 1977. – 224 с.
- Ларін 1961** — Ларін Б.О. Про народну фразеологію // Праці Х республіканської діалектологічної наради. – К., 1961. – Вип. 9. – С. 58–59.
- Левченко 1995** — Левченко О.П. Безеквівалентна російська і українська фразеологія: Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01; 10.02.02 / Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні НАНУ. – К., 1995. – 23 с.
- Левченко 2002** — Левченко О.П. Фразеологічна репрезентація світу // Мовні і концептуальні картини світу. – К., 2002. – № 7. – С. 307–315.
- Левченко 2003** — Левченко Т. Мова і духовність нації // Українська мова і література в школі. – 2003. – № 5. – С. 67–69.
- Левченко 2005** — Левченко О. Фразеологічна символіка: лінгвокультурологічний аспект: Монографія. – Львів: ЛРІДУ НАДУ, 2005. – 352 с.
- Лещук 1999** — Лещук Т.Й. Типологія термінологічних підсистем. – Львів: видавничий центр ЛДУ ім. І. Франка, 1999. – 212 с.
- Ліки** — Ліки проти гріхів / Упор. о. Юрій Андрійчук. – Івано-Франківськ: Нова зоря, 2003. – 47 с.
- Лозко 2001** — Лозко Г.С. Етнологія України: філософсько-теоретичний та етнорелігійознавчий аспект. – К.: Арт-Ек, 2001. – 304 с.
- Ляшенко 1997** — Ляшенко Н.С. Внутрішня форма фразеологічних одиниць: онтологічний і культурологічний аспекти: Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01; 10.02.02 / Український держ. педагог. ун-т ім. М.П. Драгоманова. – К., 1997. – 24 с.
- Майборода 2002** — Майборода О.А. Українська фразеологія як джерело народознавства: Автореф. дис. ...

- канд. філол. наук: 10.02.01 / Харків. держ. пед. ун-т ім. Г.С. Сковороди. – Харків, 2002. – 18 с.
- Маслова 2001** — Маслова В.А. Лингвокультурология. – М.: Academia, 2001. – 204 с.
- Масюкевич 1962** — Масюкевич О.М. Займенникові фразеологізми // Українська мова в школі. – 1962. – № 4. – С. 12–22.
- Матвієнко 1965** — Матвієнко А.М. Фразеологічні синоніми і варіанти // Українська мова та література в школі. – 1965. – № 8. – С. 16–20.
- Маховик 1998** — Маховик О.Ю. Типи варіантів у “Фразеологічному словнику української мови” (1993) // Вісник Луганського державного педагогічного університету ім. Т. Шевченка. Філологічні науки. 1998. – № 9 (вересень). – С. 93–96.
- Мацьків 2007** — Мацьків П. Бог в українському мовному просторі. – Дрогобич: Коло, 2007. – 332 с.
- Медведєв 1977** — Медведєв Ф.П. Українська фразеологія. Чому ми так говоримо? – Харків: Вища шк., 1977. – 232 с.
- Мелерович 1979** — Мелерович А.М. Проблемы семантического анализа фразеологических единиц современного русского языка. – Ярославль: Изд-во Костромского гос. пед. ин-та им. Н. Некрасова, 1979. – 80 с.
- Мелерович 1980** — Мелерович А.М. К вопросу о типологии внутренних форм фразеологических единиц современного русского языка // Активные процессы в области русской фразеологии. – Иваново, 1980. – С. 13–36.
- Мелерович 1988** — Мелерович А.М., Мокиенко В.М. Коммуникативный и номинативный аспекты фразеологического значения в тексте и словаре // Фразеологическое значение в языке и речи: Межвуз. сб. научн. трудов. – Челябинск, 1988. – С. 3–11.
- Мельник 2006** — Мельник Л.В. Просторовий код фразем (шлях) // Актуальні проблеми слов'янської філології: Міжвуз. зб. наук. ст. – 2006. – Вип. 11, ч. 1: Лінгвістика і літературознавство. – С. 187–195.

- Митрополит Іларіон 1991** — Митрополит Іларіон. Дохристиянські вірування українського народу: Історично-релігійна монографія. — К.: Обереги, 1991. — 123 с.
- Михайлишин 1999** — Михайлишин Б.П. Усталеність як неодмінний показник складених термінів // Мовознавство. — 1999. — № 4–5. — С. 48–50.
- Мілева 2007** — Мілева І.В. Евфемістичні ареальні фразеологізми сфери смерті // Лінвістика. — 2007. — № 1. — С. 120–125.
- Мокиєнко 1973** — Мокиєнко В. Историческая фразеология: этнография или лингвистика? // Вопросы языкознания. — 1973. — № 2. — С. 21–34.
- Мокиєнко 1986** — Мокиєнко В.М. Образы русской речи: Историко-этимологический и этнолингвистический очерки фразеологии. — Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1986. — 280 с.
- Мокиєнко 1989^а** — Мокиєнко В. М. Славянская фразеология. — М.: Высш. шк., 1989. — 287 с.
- Мокиєнко 1989^б** — Мокиєнко В.М. В глубь поговорки. — К.: Рад. шк., 1989. — 221 с.
- Мокиєнко 1990^а** — Мокиєнко В.М. Загадки русской фразеологии. — М.: Высш. шк., 1990. — 260 с.
- Мокиєнко 1990^б** — Мокиєнко В.М. Историко-этимологичний аналіз фразеології та етимологія лексики // Мовознавство. — № 5. — 1990. — С. 3–11.
- Мороз 2002** — Мороз О.А. Фразеологічні одиниці з компонентом “власне ім’я” в сучасній українській мові: структурно-семантичний аспект: Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Донецький нац. ун-т. — Донецьк, 2002. — 19 с.
- Назаренко 2001** — Назаренко О.В. Українська фразеологія як вираження національного менталітету: Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Дніпропетров. нац. ун-т. — Дніпропетровськ, 2001. — 18 с.
- Назарян 1987** — Назарян А.Г. Фразеология современного французского языка. — М.: Высш. шк., 1987. — 288 с.
- Насилова 1989** — Насилова Н.Д. Сложитъ голову // Русская речь. — 1989. — № 6. — С. 96–98.

- Олійник 2002** — Олійник М.Я. Фразеологія гуцульських говірок / Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Львів. нац. ун-т. — Львів, 2002. — 20 с.
- Онишкевич 1961** — Онишкевич М.М. Спостереження над фразеологією творів І. Вишенського // Дослідження і матеріали з української мови. — К., 1961. — Т. 4. — С. 126–133.
- Осіпова 2008** — Осіпова Т.Ф. Етнічна ментальність у мові українських паремій // Вивчаємо українську мову та літературу. — 2008. — № 33 (181). — С. 21–24.
- Павленко 1990** — Павленко Е.К. Идиоматика фольклора: Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Ин-т языкознания. — Л., 1990. — 16 с.
- Палевская 1977** — Палевская М.Ф. Основные модели фразеологических единиц в русском языке XVIII в.: Автореф. дисс. ... д-ра філол. наук: 10.02.01 / Ин-т языкознания. — Л., 1977. — 39 с.
- Петленко 2006** — Петленко Л. Морально-психологічна характеристика людини в українській фразеології // Урок української. — 2006. — № 5–6. — С. 27–31.
- Петриця 1999** — Петриця Л. Фразеологія драматичних творів Лесі Українки в англійських перекладах // Лінгводидактичний плюралізм навчального процесу з іноземних мов у вищих навчальних закладах: Матеріали другої західно-регіональної науково-методичної конференції викладачів іноземних мов вищих навчальних закладів. — Тернопіль, 1999. — С. 116–118.
- Політило 2000** — Політило В. Роль лексики і фразеології біблійного походження в ораторському мовленні // Християнство й українська мова: Матеріали наукової конференції. Київ, 5–6 жовтня 2000 року. — Львів: В-во Львів. Бослов. Академії, 2000. — С. 27–34.
- Полюга 1965** — Полюга Л.М. Смыслові та стилістичні функції фразеологічних синонімів у поетичних творах Івана Франка // Іван Франко: Статті. Матеріали. — Львів, 1965. — Зб. 12. — С. 155–165.
- Пономаренко 2003** — Пономаренко А.Ю. Фразеологічні одиниці з демінутивним та аугментативним

- компонентом у сучасній українській мові: Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. – К., 2003. – 20 с.
- Пономарів 1993** — Пономарів О.Д. Стилїстика сучасної української мови. – К.: Либїдь, 1993. – 248 с.
- Потебня 1862** — Потебня А.А. Мысль и язык. – СПб., 1862. – 191 с.
- Потебня 1905** — Потебня А.А. Из записок по теории словесности (Поэзия и проза. Тропы и фигуры. Мышление поэтическое и мифическое. Приложения). – СПб., 1905. – 652 с.
- Потенко 2009** — Потенко Л.О. Фразеологічна трансформація як механїзм посилення емотивної виразності мовних одиниць // Науковий вісник кафедри ЮНЕСКО Київ. нац. лїнгвіст. ун-ту. Мова, освіта, культура: наукові парадигми і сучасний світ. – 2009. – Вип. 18. – С. 51–57.
- Редін 1994** — Редін П.О. Типи системних зв'язків фразеологічних одиниць у мові // Мовознавство. – 1994. – № 4–5. – С. 50–52.
- Ройзензон 1973** — Ройзензон Л.И. Лекции по общей и русской фразеологии. – Самарканд: Изд-во Самарканд. ун-та, 1973. – 223 с.
- Рыбаков 1988** — Рыбаков Б.А. Язычество древней Руси. – М.: Наука, 1988. – 782 с.
- Савенкова 1989** — Савенкова Л.Б. Метонимизация перемещенного словосочетания как способ фразеологической номинации // Фразеологическая номинация. Особенности семантики фразеологизмов: Межвуз. сб. научн. трудов. – Ростов н/Д., 1989. – С. 46–55.
- Свердан 2003** — Свердан Т.П. Усічення як тип структурно-семантичного варіювання і спосіб трансформації у фразеології: Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Прикарпатський ун-т ім. В. Стефаника. – Івано-Франківськ, 2003. – 20 с.
- Селіванова 2004** — Селіванова О. Нариси з української фразеології (психокогнітивний та етнокультурний аспекти). – К.–Черкаси: Брама, 2004. – 276 с.

- Скаб 2000** — Скаб М. Християнське уявлення про душу людини крізь призму української мови // Християнство й українська мова: Матеріали наук. конф. Київ, 5–6 жовтня 2000 року. – Львів: В-во Львів. Богослов. Академії, 2000. – С. 273–278.
- Скаб 2008** — Скаб М. Закономірності концептуалізації та мовної категоризації сакральної сфери: Монографія. – Чернівці: Рута, 2008. – 560 с.
- Скопненко 2007** — Скопненко О.І., Цимбалюк-Скопненко Т.В. Принципи відбиття фразеологічної синонімії в слов'янській лексикографії та засади створення індивідуально-авторського словника фразеологічних синонімів // Мовознавство. – 2007. – № 4–5. – С. 50–56.
- Скрипник 1973^a** — Скрипник Л.Г. Розвиток полісемії у фразеологічній системі української мови // Мовознавство. – 1973. – № 3. – С. 3–11.
- Скрипник 1973^b** — Скрипник Л.Г. Фразеологія української мови. – К.: Наук. думка, 1973. – 278 с.
- Соловець 2004** — Соловець Л.О. Джерела фразеологізмів етнокультурознавчого змісту // Українська література в загальноосвітній школі. – 2004. – № 8. – С. 52–56.
- Солодуб 1989** — Солодуб Ю.А. Образность фразеологизмов и фразеологическая номинация // Фразеологическая номинация. Особенности семантики фразеологизмов: Межвуз. сб. научн. трудов. – Ростов н/Д., 1989. – С. 4–12.
- Солодухо 1977** — Солодухо Е.М. Вопросы сопоставительного изучения заимствованной фразеологии. – Изд-во Казан. ун-та, 1977. – 159 с.
- Степанов 1975** — Степанов Ю.С. Основы общего языкознания. – Изд. 2-е, перераб. – М.: Просвещение, 1975. – 271 с.
- Ступінська 2000** — Ступінська Г.Ф. Фразеологія лемківського говору української мови: Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Прикарпат. ун-т ім. В. Стефаніка. – Івано-Франківськ, 2000. – 20 с.
- Супрун 1999** — Супрун А.П. Семантико-стилістичні особливості фразеологічних одиниць (на матеріалі

- поетичних творів М.Рильського): Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Дніпропетр. держ. ун-т. – Дніпропетровськ, 1999. – 19 с.
- Суховій 1997** — Суховій О.О. Відображення уявлень про життя і смерть у фразеології проповідницького жанру (на матеріалі збірника казань к. XVII ст. Варлаама Ясинського) // Українське мовознавство. – 1997. – № 21. – С. 55–62.
- Суховій 2002** — Суховій О.О. Фразеологія ораторсько-проповідницької прози Варлаама Ясинського: Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Київський нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2002. – 19 с.
- Сушко 2007** — Сушко О.І. Фразеологія офіційно-ділового стилю української мови (на матеріалі документів I пол. XX ст.): Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2007. – 19 с.
- Теля 1966** — Теля В.Н. Что такое фразеология? – М.: Наука, 1966. – 86 с.
- Теля 1986** — Теля В.Н. Коннотативный аспект семантики номинативных единиц. – М.: Наука, 1986. – 144 с.
- Теля 1988** — Теля В.Н. Природа и сущность знаковой функции идиом. Функционально-параметрическая модель значения идиом // Лексикографическая разработка фразеологизмов для словарей различных типов и для машинного фонда русского языка. – М., 1988. – С. 11–16.
- Теля 1996** — Теля В.Н. Русская фразеология: семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. – М.: Наука, 1996. – 290 с.
- Тимченко 1992** — Тимченко І.В. Семантичні перетворення дієслівного компонента у фразеологічній семантиці // Лінгвістичні дослідження: Зб. наук. праць. – Харків: ХДПІ, 1992. – Вип. 2. – С. 47–51.
- Ткаченко 1979** — Ткаченко О.Б. Сопоставительно-историческая фразеология славянских и финно-угорских языков. – К.: Наук. думка, 1979. – 298 с.
- Ткаченко 1986** — Ткаченко О.Б. Фразеология // Историческая типология славянских языков. – К., 1986. – С. 244–270.

- Толстая 1999** — Толстая С.М. Славянские народные представления о смерти в зеркале фразеологии // Фразеология в контексте культуры. – М.: Языки русской культуры, 1999. – С. 229–234.
- Толстой 1988** — Толстой Н.И. Славянская фразеология sub speciaе этнографии // Z problemów frazeologii polskiej i slowiańskiej / Pod red. M.Basaja, D.Rytel. – Wrocław, 1988. – Т. IV. – S. 15–25.
- Удовиченко 1965** — Удовиченко Г.М. Предмет фразеології та семантичні типи фразеологізмів // Українська мова і література в школі. – 1965. – № 2. – С. 20–24.
- Ужченко 1988** — Ужченко В.Д. Народження і життя фразеологізму. – К.: Рад. шк., 1988. – 280 с.
- Ужченко 1990** — Ужченко В.Д., Авксентьев Л.Г. Українська фразеологія. – Харків: Основа при ХДУ, 1990. – 168 с.
- Ужченко 2008** — Ужченко В.Д. Когнітивні аспекти вивчення фразеології в Україні // Лінгвістика: Зб. наук. праць. – Луганськ: ДЗ “ЛНУ імені Тараса Шевченка”. – 2008. – № 2. – С. 46–59.
- Унук 2000** — Унук З.І. Словацька й українська фразеологія з компонентами-назвами метрологічних і грошових одиниць: Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.03 / Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні НАНУ. – К., 2000. – 19 с.
- Финк 1999** — Финк Ж. Русские и хорватские фразеологизмы со значением ‘умереть’ // Studia Russica. – Будапешт, 1999. – XVII. – С. 268–274.
- Федоров 1973** — Федоров А.И. Развитие русской фразеологии в конце XVIII – нач. XIX вв. – Новосибирск: Наука, 1973. – 171 с.
- Федоров 1980** — Федоров А. И. Сибирская диалектная фразеология. – Новосибирск: Наука, 1980. – 192 с.
- Харитонов 2009** — Харитонов В.О. Можливості залучення загадки до фразеологічного фонду мови // Вісник Черкас. ун-ту. Серія: Філологічні науки. – Вип. 169. – 2009. – С. 153–160.
- Ходина 1975** — Ходина Н.Т. Отражение поверий, предрассудков, обычаев во фразеологии (на материале

- русского, английского и французского языков) // Вопросы структуры и семантики германских и романских языков: Сб. трудов. – Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1975. – С. 103–108.
- Чепасова 1988** — Чепасова А.М., Ивашко Л.А. Проблема структурности фразеологического значения // Фразеологическое значение в языке и речи: Межвуз. сб. научн. трудов. – Челябинск, 1988. – С. 17–32.
- Чердниченко 1952** — Чердниченко І.Г. Нариси з української фразеології (з російсько-українськими паралелями). – К.: Рад. школа, 1952. – 143 с.
- Чернышева 1970** — Чернышева И.И. Фразеология немецкого языка. – М.: Высш. шк., 1970. – 200 с.
- Чухіна 2004** — Чухіна В. Мовна картина світу українців (на матеріалі фразеологізмів) // Українська мова та література. – 2004. – № 8 (360). – С. 3–8.
- Шанский 1985** — Шанский Н.М. Фразеология современного русского языка. – М.: Высш. шк., 1985. – 160 с.
- Шевченко 1990** — Шевченко Л.Ю. Фразеологічна номінація паратактичних сполук // Українське мовознавство. – 1990. – Вип. 17. – С. 41–49.
- Шерех 1951** — Шерех Ю. Нарис сучасної української літературної мови. – Мюнхен: Молоде життя, 1951. – 402 с.
- Щербакова 2002** — Щербакова Н.В. Фразеологізми з назвами людей у лексичному наповненні: Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Харків. держ. ун-т ім. Г.С. Сковороди. – Харків, 2002. – 18 с.
- Щербань 1999** — Щербань Н. Про диференційні ознаки фразеологічних одиниць і термінологічних словосполучень // Лінгводидактичний плюралізм навчального процесу з іноземних мов у вищих навчальних закладах: Матеріали другої західно-регіональної наук.-метод. конф. викладачів іноземних мов вищих навчальних закладів. – Тернопіль, 1999. – С. 133–136.
- Юминова 1999** — Юминова А.Б. Культурологический аспект развития семантики идиом поля 'смерть' в современном русском языке (по результатам психолингвистического эксперимента) // Фразеология в

контексте культуры. – М.: Языки русской культуры, 1999. – С. 221–226.

Юрченко 1984 — Юрченко О.С. Формування фразеологічного фонду української літературної мови: кінець XVIII – поч. XIX ст. – Харків: Вища шк., 1984. – 208 с.

Языковая номинация — Языковая номинация. Общие вопросы. – М.: Наука, 1977. – 359 с.

Яковенко 2004 — Яковенко Л. Українські фразеологізми із семантикою появи, наявності та зникнення як виразники категорії буття // Вісник Львівського університету: Серія філологічна. – Львів, 2004. – Вип. 34. – Ч. I. – С. 251–256.

Eckert 1984 — Eckert R. Zur historischen Phraseologie (an russischen Material) // Aktuelle Probleme der Phraseologie (Symposium 27. – 29.09.1984 in Zürich). Herausgegeben von Harald Burger und Robert Zett. Züricher Germanistische Studien. – Bern–Frankfurt am Mein–New York–Paris, 1984. – Band 9. – S. 203–224.

Krzyżanowska 1999 — Krzyżanowska A. Polska i francuska frazeologia śmierci. – Lublin: W-wo UMCS, 1999. – 120 s.

Lewicki 1994 — Lewicki A.M. O możliwości zastosowania pojęcia formantu we frazeologii // Z problemów frazeologii polskiej i słowiańskiej. – Warszawa, 1994. – Т. 6. – С. 21–26.

Mlacek 1984 — Mlacek J. Slowenská frazeológia. – Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1984. – 159 s.

Skladana 1993 — Skladana J. Frazeologický fond slovenčiny v predpisovnom období. – Bratislava: VEDA, Vidavateľstvo Slovenskej Akadémie Vied, 1993. – 176 s.

Тырпа 2005 — Тырпа А. Frazeologia somatyczna. Związki frazeologiczne o znaczeniach motywowanych cechami części ciała w gwarach polskich. – Łask: Oficyna Wydawnicza LEKSEM, 2005. – 373 s.

Wernisch 2003 — Wernisch V. Srovnávací analýza českých a ukrajinských frazeologizmů (materiální kultura) // Parémie národů slovanských. – Ostrava, 2003. – S. 123–126.

ДЖЕРЕЛА⁵

- АЖМУ*** — Актова книга Житомирського міського уряду кінця XVI ст. (1582–1588) / Підгот. до вид. М.К. Бойчук. — К.: Наук. думка, 1965.
- Аз.В.*** — Ієромонах Азаріас. Вѣра Єдиной Сѣи католической Ап(С)тлской Цркве на Вѣсходѣ. — К., бл. 1619 / Зберігається у Відділі рідкісної книги ЛНБ, шифр І Ст.-3745.
- АЗР*** — Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. — СПб., 1846–1851. — Т. II.
- Ак.Полт.Гор.Ур.**** — Актывя книги Полтавскаго Городового Уряда XVII вѣка: Выпускъ I. Справы поточныя 1664–1671 гг..
- Андр.Лям.*** — [Андреевич Давид]. Ламентъ по Сватобливе зошломъ, Велебномъ Гдню Ш(т)цоу Юваннъ Василевичоу Презвитери... — Луцьк, 1628 / Зберігається у фондах Львівського національного музею, шифр СдК 926.
- Ант.*** — Антиризис або апологія проти Христофора Філалета. — Вільна, 1599 // Русская историческая библиотека. Литовска метрика. — Т. XIX: Памятники полемической литературы в Западной Руси. — СПб., 1903. — Кн. 3. — С. 477–982.
- Апокр.*** — Апокрисисъ албо ѡ(т)повѣдь на книжки о соборѣ берестейском... чере(з) христофора филалета, Врихлѣ дана. — Острог, 1598–1599 / Зберігається у фондах Львівського державного історичного музею, шифр Сд 206.
- АрхЮЗР*** — Архив Юго-Западной России, издаваемый

⁵ Джерела із * цитуємо за Картотекою словника української мови XVI – першої половини XVII ст., із ** — за Картотекою “Історичного словника українського язика” (за ред. Є. Тимченка), які зберігаються у відділі української мови Інституту українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України.

- Временной Комиссией для разбора древних актов, высочайше учреждённой при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. – К., 1859–1914. – Ч. 1–8.
- AS*** — Arhiwum ksiąg Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie. – Lwow, 1887. – Т. I (1366–1506); 1890. – Т. III (1432–1534); 1890. – Т. IV (1535–1547); 1910. – Т. VI (1549–1577); 1910. – Т. VII (1554–1572).
- АСД*** — Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси, издаваемой при управлении Виленского учебного округа. – Вильна, 1867. – Т. I; 1867. – Т. IV; 1869. – Т. VI.
- БЭ** — Библиейская энциклопедия. – М.: Терра, 1991. – 902 с.
- БН** — Білецький-Носенко П. Словник української мови. – К.: Наук. думка, 1966. – 423 с.
- Виш.Домн.*** — Честное и благоговѣйной старицы Домникии Иоанн странник о господѣ радоватися жаелет и спасения прагнет. – Унівський монастир, 1605 // Иван Вишенський. Твори. – К., 1959. – С. 188–196.
- Виш.Зач.*** — Сие писание зовется зачепка мудраго латынника з глупым русином в диспутацию. – 1608–1609 // Иван Вишенський. Твори. – К., 1959. – С. 197–231.
- Виш.Кн.*** — Книжка Иоанна мниха Вишенского от святяга Афонския горы в напомяние всѣх православных христиан, братствам и всѣм благочестивым, в Малой России... жителствующим. – 1588–1600 // Иван Вишенський. Твори. – К., 1959. – С. 41–158.
- Виш.Кр.отв.*** — Краткословны отвѣт Феодула, в святѣи Афонстѣи горѣ скитствующаго, против безбожнаго, лживаго, потварнаго и настоящаго вѣка погански, а не евангельски мудрующего писания Петра Скарги о реченном ряде и едности костела божияго под едным пастырем и о грецком и руском от тое едности отступлению. – 1600–1601 // Иван Вишенський. Твори. – К., 1959. – С. 159–187.
- Виш.Поз.мысл.*** — Списание, зовется позорище мысленное, составленное от инока, в пещерѣ горѣ съдящего... – 1615–1616 // Иван Вишенський. Твори. – К., 1959. – С. 237–246.

- Виш.Посл.Льв.бр.*** — Христолюбивому братству лвовському и прочиим братиям, единомудренным и единомысленным, купно же и всем православным християном Малое Руссии... Иоанн русин, реченно Вышенский... от Христа спаса спасения алчет и вседушно молит... — 1610 // Иван Вишенський. Твори. — К., 1959. — С. 232–234.
- Відп.ПО*** — Відповідь Іпатія Потія Клирику Острозькому. — Володимир, 1598–1599 // Русская историческая библиотека. — Т. XIX: Памятники полемиической литературы в Западной Руси. — Кн. 3. — СПб., 1903. — С. 1041–1121.
- ВЛС*** — Артикули або закони Великого князівства Литовського (2-й Литовський статут Почаївського або Волинського списку). — 1566 / Зберігається у Відділі рукописів ЛНБ, шифр О/Н-15.
- Волк.*** — Розмышляне ѿ муцѣ х̄а сп̄сителя н̄шго... Вѣршами написаныи през многогрѣшного Инока Иоанкіа Волковича. — Львів, 1631 / Зберігається у фондах Львівського державного історичного музею, шифр Сд 250.
- Вѣзер.*** — Вѣзерунок цнот превелебного... Елисея Плетенецького. — К., 1618 // Проф. Хв.Тітов. Матеріали для історії книжної справи на Україні в XVI–XVIII вв. — К., 1924. — С. 14–17.
- Гал.Н.н.**** — Н̄бо новое, з новыми звѣздами сотворенное. То естъ, Преблсвенная Дѣва М̄рія Б̄ца з чудами своїми, за старанемъ найменшого слуги своего недостойного іеромон. Иоанкіа Галатовского Року 1665 г.
- Гарм.*** — Гармонія східної церкви з костьолом римським. — Вільна, 1608 // Русская историческая библиотека. Литовска метрика. — Т. VII: Памятники полемиической литературы в Западной Руси. — СПб., 1882. — Кн. 2. — С. 169–222.
- Гр.** — Грінченко Б. Словарь української мови: У 4 т. — К.: Довіра; Рідна мова, 1997.
- Гр.Сл.*** — Прп(б)наго Максима грека, Инока ѿт с̄тыа Аѳонскіа горы, ижъ годиться, н̄ькому придавати што або оуймовати в Бозскомъ вызнанню або складѣ непо-

- каланой христіанской вѣры Слово а̄... Слово в̄. – К., 1619 // Іеромонах Азаріас. Вѣра Єдиної С̄тои католической Ап(с)тлскои Ц̄ркве на Вскодѣ. – Арк. 184–306.
- ГСБМ** — Гістарычны слоўнік беларускай мовы. – Мінск: Навука і тэхніка, 1983. – Вып. 2; 1984. – Вып. 4; 1985. – Вып. 6; 1986. – Вып. 7; 1989. – Вып. 9; 1997. – Вып. 16.
- Діал. о см.*** — Діалог о смерти. – Чорна, 1629 (за списком XVIII ст.) // Известия отделения русского языка и словесности Императорской Академии наук. – СПб., 1912. – Т. VII, кн. I. – С. 264–280.
- ДМВН*** — Ділова мова Волині і Наддніпрянщини XVII ст. (Збірник актових документів) / Підгот. до вид. В.В. Німчук та ін. – К.: Наук. думка, 1981.
- Дух.б.*** — Д̄ховный Бесѣды с̄тго ω(т)ца нашего Макарія пустелника египе(т)ского ω досконалствѣ Хрїстіанъ Православныхъ: Многими зберігається у Відділі рідкісної книги ЛНБ, шифр II Ст.-2672.
- ЕСУМ** — Етимологічний словник української мови: У 7 т. – К.: Наук. думка. – Т. 3. – 2003.
- Єв.Реш.**** — Сіа книга написаса ахз года. Наука христіанская зь Євгля... Вь кождую Неделю и Празники Господскія и Богоматерныа на увесь цѣлый рокъ... Зложилося... Семіономъ Тимофѣвичемъ сщникомъ на тот час Решетилевским. – К., 1670.
- Євх.*** — Євхарістіріон, або вдачность... Петру Могилѣ... одь спудеовъ гимназіум: є(т) мл(с) з школы Реторіки за гоїныи Добродѣйства собѣ у Ц̄ркви православної в фундованю школь показаныи... – К., 1632 // Проф. Хв.Тітов. Матеріяли для історії книжної справи на Вкраїні в XVI–XVIII вв. – К., 1924. – С. 291–305.
- Є.Нег.*** — Новий завіт у перекладі В. Негалевського. – 1581 / Рукопис зберігається в НБУВ, шифр 451 п/1636.
- Жел.Тр.*** — Арсеній Желиборскій. Евхологіонъ си естъ молитвословъ или требникъ... (Передмова). – Львів, 1645. – Арк. 1–6 зв. / Зберігається у Відділі рідкісної книги ЛНБ, шифр II Ст.-2170.
- Жив.Св.**** — Животи святих отцевъ на шест мсецей. – Рукопис XVII ст.

- Жит.Св.**** — Збірник Житій Св. Март, Апрѣль, Май, Юнь, Июль, Августъ. — Рукопис XVII ст.
- ЖКК*** — Жизнь князя Андрея Михайловича Курбского в Литве и на Волыни // Акты, изданные Временной Комиссией, высочайше учреждѣнной при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. — К., 1849. — Т. I–II.
- Зерц.*** — Сіа кніга нарицаемая зеркало бгословіи, избранна от многих книг бгословскихъ И трудолюбіемъ Съставлена еромонаха Кирила Транъквилина. — Почаїв, 1618 / Зберігається у Відділі рідкісної книги ЛНБ, шифр II Ст.-2233.
- З.Каз.*** — Зизаній Стефан. Казанье стго Кирилла Патріархїи іер(с)лимьского, ѿ антихристѣ и знакѿ(х) его, з ро(з)ширеніємъ науки проти(в) ересей розньи(х). — Вільна, 1596 / Зберігається у Відділі рідкісної книги ЛНБ, шифр I Ст.-3835.
- Злат.Н.*** — Омїліа и Наука стгѿ оца ншгѿ Іоанна Златоустагѿ, архієп(с)па константінопольского, на с: Великоую патдесатницу // Стгѿ Оца Ншгѿ Андреа архієп(с)па Кесарїа Каппадокійскїа Тлькованїе на Апокалипсії... Стгѿгѿ... Іоанна Бгослова... — К., 1625. — Арк. 127–130 зв. / Зберігається у Відділі рідкісної книги ЛНБ, шифр IV Ст.-381.
- ЗНТШ** — Записки Наукового товариства ім. Шевченка.
- ИКА** — Голубев С. История Киевской духовной академии: Период домогилянскїй. — К., 1886. — Вып. I.
- Ист.фл.син.*** — Исторїа ѿ листрикїйскомъ, то есть ѿ разбойническомъ ферарскомъ або флоренскомъ синодѣ, в коротцѣ правдиве списанаа. — Острог, 1598 / Зберігається у Відділі рідкісної книги ЛНБ, шифр I Ст.-3976, арк. 33–34.
- ІСУМ** — Словник української мови XVI — першої половини XVII ст. — Львів, 1996. — Вип. 3.
- КА*** — Крехівський апостол. — II пол. XVI ст. / Зберігається у Відділі рукописів ЛНБ, шифр 1291.
- Кас.*** — Іоанна Кассїана пустынножителя ѿ уставахъ монастырскихъ. — Серед. XVII ст. / Зберігається у Відділі рукописів ЛНБ, ф. 3, № 32, арк. 1–236.

- Катех.*** — Катехізіс або визнання віри соборної апостольської східної церкви. — Вільна, 1600 // Чтения в историческом обществе Нестора Летописца. — К., 1890. — Кн. IV, отд. 3. — С. 11–18.
- Кир.Н.*** — Святого Кирила, екзарха Александрійского ігумена наука о противной унии против благочетивых священников ясное указание. — 1626 // Чтения в историческом обществе Нестора Летописца. — К., 1892. — Кн. IV, отд. 3. — С. 9–28.
- Кіз.Н.*** — Філософей [Кізаревич] архієпископ Константинограда. Наука о правилѣ // Акафистъ пречистой богородици... отъ еллинскаго исправленный... и иждивеніемъ... Філофеа Кізаревича... первое изданный. — К., 1625. — С. 194–204.
- ККПС*** — Книга Київського підкормського суду (1584–1644) / Підгот. до вид. Г.В. Боряк та ін. — К.: Наук. думка, 1991.
- Кл.Остр.*** — Невідомий твір Клирика Острозького. — Острог, 1599 // Пам'ятки українсько-руської мови і літератури. — Львів, 1906. — Т. V. — С. 201–209.
- КМІМ*** — С.Т. Голубев. Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники (Опыт исторического исследования). — К., 1883. — Т. I.
- Кн.Мѣск.Полт.**** — Сія книга мѣская Полтавская за вѣдомомъ и росказанемъ Его Млсти Пана Павла Семеновича, полковника войска ихъ Црского Пресвѣтлого Влчества Запорозкого Полтавского. Спраженаа в потомные часы для вписана розныхъ справъ Року 1691.
- Кн.о св.*** — Иже въ стѣхъ отца нашего Іоанна Златоустаго... Книга ѿ сщєнствѣ... — Львів, 1614 / Зберігається у Відділі рідкісної книги ЛНБ, шифр II Ст.-2208.
- Коп.Каз.*** — Казанье на четномъ погребѣ... превелебного отца кир Єліссеа в Іеросхиммонасехъ Євѳиміа Плетенецкого... През^т... Захарію Копистенского... твореное и проповѣданое... — К., 1625 / Зберігається у Відділі рідкісної книги ЛНБ, шифр II Ст.-2339.
- Коп.Пал.*** — Копистенський Захарія. Палінодія. — К., 1621 // Русская историческая библиотека. Литовска метри-

- ка. – Т. IV: Памятники полемической литературы в Западной Руси. – СПб., 1878. – Кн. 2. – С. 313–1200.
- Крон.*** — Кройника то естъ исторiа свѣта на шесть вѣковъ, а чтыри монархii роздѣлена. З розмаитыхъ гисториковъ жидовскихъ, и поганскихъ. – Львiв, поч. XVII ст. / Пам’ятка помещена в збiрнику, який зберiгається у Віддiлi рукописiв ЛНБ, ф. 77, № 59, арк. 1–45.
- Крон.Боб.**** — Лѣтописецъ си естъ кроника зъ розныхъ Авторовъ и гисторыковъ многихъ диалектомъ рускимъ естъ написана в монастыру Сто-Троецкомъ Илинскомъ Чернѣговскомъ Иеромонахомъ Леонтиемъ Боболинскимъ... – Чернiгiв, 1699.
- Крон.Полск.**** — Кроника о земли Полской, отколь Поляки Лехами и Поляками названы суть о першихъ и о дальшихъ князехъ и королехъ Полскихъ, зъ исторыковъ Полскихъ въкоротце собранная и рускимъ языкомъ списаная року отъ Рождества Христова 1682.
- Кр.Стр.*** — Кройника которая предтѣмъ николи свѣта не видала с порско(г) на роуский дiалектъ преложона презъ Матфея Стриковського. – 1582 / Зберiгається у НБУВ, шифр VIII 106м/Лаз 52.
- ЛБ*** — Беринда П. Лексикон словенороський. – К., 1627. (Надрук. з киiвського вид. 1627 р. фотомех. способом) / Підгот. тексту і вступ. ст. В.В. Німчука. – К.: Вид-во АН України, 1961.
- Лiт.Сам.*** — Лѣтопись Самовидца. Здана Кiевскою Временною Коммиссiєю для разбора древнихъ актовъ. – К., 1878. – С. 3–207.
- ЛЛ*** — Львiвський лiтопис 1498–1649 / Рукописна копия зберiгається в НБУВ, шифр VII 206 м/37, арк. 162–182.
- ЛНБ** — Львiвська наукова бiблiотека iм. В. Стефаника НАН України.
- ЛРК*** — Лохвицька ратушна книга другої половини XVII ст. – К.: Наук. думка, 1996. – 222 с.
- ЛС*** — Є. Славинецький. Лексикон латинський // “Лексикон латинський” Є. Славинецького. “Лексикон словено-латинський” Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського / Підгот. до вид. В.В. Німчука. – К.: Наук. думка, 1973.

- ЛСБ*** — Документи Львівського Ставропігійського братства: Рукопис к. XVI — серед. XVII ст. / Зберігається у ЦДІАЛ, ф. 129, оп. I.
- Лѣк.*** — Лѣкарство на ѡспалый оумысль чоловѣчій а особливе на затвердѣлые срдца людскіє заведеные свѣтомъ альбо якими грѣхами бжственаго іоанна златоустаго до ѳеодора мниха... — Острог, 1607 / Зберігається у фондах Львівського державного історичного музею, шифр Сд. 176.
- Лютк.В.*** — Люткович Павло. Вірш “Для креста предь тым завше вѣрныхъ забивано” // Събраніє Вькратце Словесъ ѡт Бжственаго писанія... — Угорці, 1618. — Арк. тит. зв.
- Лям.Жел.*** — Плачь альбо ламенть по зестю з свѣта сего, вѣчної памати годного Григоріа Желиборско-го. — Львів, 1615 / Зберігається в Російській державній бібліотеці (м. Москва).
- Лям.К.*** — Ламенть у свѣта оубогихъ, На Жалосное преставленіє Сватобливого: а в обои Добродѣтели богатаго Мужа, в Бсѣ Велебного, Гѣдна ѡтца Леонтія Карповича, архімандріта ѡбшіа обители, при Цркви сошествіа Сѣго Дѣа, Братства црковного Віленского Прав: Греч. — Вільна, 1620 / Зберігається в Одеській державній науковій бібліотеці ім. М. Горького.
- Лям. о приг.*** — Ляменть о пригодѣ нещасной, о зелживости и мо(р)дерствѣ мещан остро(з)ки(х). — 1636 / Оригінал зберігається у Відділі рукописів ЛНБ, ф. I, оп. 1, № 85.
- Мел.Л.*** — Листь мелетіа, сѣйшого патріархи александрійского, До велебного епископа ипатіа потѣа... — Дермань, 1605 / Зберігається у фондах Львівського національного музею, шифр СдК 422.
- МІКСВ*** — Проф. Хв. Тітов. Матеріяли для історії книжної справи на Україні в XVI–XVII вв.: Всезбір-ка передмов до українських стародруків. — К., 1924.
- Мог.кн.*** — Книга дѣши нарыцаема злото... трудолюбіємъ Петра Могилы... — К., 1623 / Зберігається у Відділі рукописів ЛНБ, ф. 3.
- Мог.Тр.*** — Євхологіон албо молитвословъ, или треб-

- никъ... повеленієм... Отца Петра Могилы... – К., 1646 / Зберігається у Відділі рідкісної книги ЛНБ, шифр IV Ст.-49243.
- Нал.Мол.*** — Молитовникъ имѣя въ себѣ црковныя послѣдованіа (Передмова). – Острог, 1606 / Зберігається у фондах Львівського державного історичного музею, шифр Сд 131.
- НБУВ** — Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського НАН України.
- НС*** — Поучения на евангелие по Няговскому списку 1758 г. // Материалы для истории Угорской Руси. Памятники церковно-религиозной жизни угро-русов XVI–XVIII вв., изд. А. Петровым. – СПб., 1914. – Вып. VII.
- НТСУМ** — Новий тлумачний словник української мови: У 3 т. / Укл.: Яременко В., Сліпушко В. – К.: Аконіт, 2001.
- О обр.*** — Ѡ образѣхъ. Ижъ якъ в старомъ законѣ з розказана бжго были, так и в новомъ ѡт самого Ха Бга початокъ маюць // Іеромонах Азаріас. Вѣра Єдиної Стои католической Апстлскои Цркве на Вскодѣ. – К., бл. 1619. – Арк. 1–599.
- Отп.КО*** — Ѡ(т)пись на листъ въ бозѣ велебного ѡтца ипатіа волюдимерского і берестеиского епспа До ясне освещеного кнжати костентина ѡстрозского, воеводы киевского. – Острог, 1598 / Зберігається у Відділі рідкісної книги ЛНБ, шифр I Ст.-3976. – Арк. 1–32 зв.
- ПВКРДА*** — Памятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актов, высочайше учрежденной при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. – К., 1846–1848. – Т. I–III.
- ПДПИ*** — Памятники древней письменности и искусства. – СПб., 1913. – Т. 182.
- Перест.*** — Борецький І. Пересторога зѣло потребная на потомные часы православнымъ христіаном. – Львів, 1605–1606 // Возняк М. Письменницька діяльність Івана Борецького на Волині і у Львові. – Львів: Вид-во ЛДУ, 1954.
- Перло*** — Сіа книга названна Перло Многшцѣнное. Съставленна Трѣдолюбіемъ: презъ Кирила: Транквѣ-

- ліона. — Чернігів, 1646 / Зберігається у Відділі рідкісної книги ЛНБ, шифр II Ст.-2555.
- Песн.п.*** — Старинный южнорусский перевод Песни песни с послесловиями о любви // Основа. — 1861. — Ноябрь-декабрь. — С. 49–57.
- ПЄ*** — Пересопницьке євангеліє 1556–1561 pp. — К., 2001.
- Пис.пр.лют.*** — Писання проти лютеран. — Супральський монастир, 1580 // Русская историческая библиотека. Литовська метрика. — Т. XIX: Памятники полемической литературы в Западной Руси. — СПб., 1903. — Кн. 3. — С. 53–182.
- Пит.*** — Питання і відповіді православного папистові. — 1603 // Русская историческая библиотека. Литовська метрика. — Т. VII: Памятники полемической литературы в Западной Руси. — СПб., 1882. — Кн. 2. — С. 1–110.
- ПККДА*** — Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов. — К., 1897. — Т. II, изд. 2.
- Прич.отех.*** — Марка Антонія архієп(с)копа Спалатенського. Причини ω(т)єханья его зе Влохъ. — Єв'є або Вільна, п. 1616 / Зберігається у Відділі рідкісної книги ЛНБ, шифр Унікат, Ст.-4442.
- Проп.Д.*** — Проповіді Данила (Смотрицького). — Смотрич, II пол. XVI ст. / Зберігається в Державній публічній бібліотеці ім. Салтикова-Щедріна, ф. Погодіна, № 840.
- Проп.р.*** — Різні проповіді. — Поч. XVII ст. / Зберігається у НБУВ, шифр 283 II/73.
- Просф.*** — Просфонима. — Львів, 1591 // Русская историческая библиотека — Т. XIX: Памятники полемической литературы в Западной Руси. — СПб., 1903. — Кн. 3 (приложения). — С. 61–75.
- Пчела*** — Пчела: Збірник повчань поч. XVII ст. / Зберігається у фондах Львівського національного музею, шифр Рк 889.
- Рад.Він.**** — Вѣнецъ Хѣвъ з проповѣдій неделныхъ аки з цвѣтов рожаных на оукрашеніе православно Каѳолической восточной цркви всплетенный... През... Антонія Радивиловского (прибл. 1676–1683). — Рукопис.

- РЕА*** — Русско-еврейский архив: Документы и материалы для истории евреев России / Собрал и издал С.А. Бершадский. — СПб., 1882. — Т. I.
- Рез.*** — Резанов В. Драма українська. — К., 1926. — Вип. 1.
- Розм.пап.*** — Розмова папіста з православним. — 1598 / Зберігається у Відділі рукописів Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника, ф. 77, № 291.
- Сак.В.*** — Вѣршѣ на жалосный погребѣ Зацного Рыцера Петра Конашевича Сагайдачного... Зложонны Презь... Касіана Саковича. — К., 1622 / Зберігається у фондах Львівського національного музею.
- СББ** — Словник біблійного богослов'я. — Львів: В-во Отців Василян "Місіонер", 1996. — 934 с.
- СДЯ** — Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.): В 10 т. — М.: Русский язык, 1988. — Т. 1; 1991. — Т. 4.
- Син.Тр.*** — Синаксарь прежде минеи... // Триодіон си естъ Трипѣснецъ стои Великой Патдесатницы. — К., 1631 — С. 812–816.
- СІС** — Словник іншомовних слів / Уклад.: С.М. Морозов, Л.М. Шкарапута. — К.: Наук. думка, 2000. — 680 с.
- Сл. о зб.*** — Слово о збуреню пекла... — I пол. XVII ст. (за списком XVIII ст.) // ЗНТШ. — Львів, 1908. — Т. LXXXI. — С. 5–50.
- Сл. о см.*** — Слово о смерті як прийде до чоловіка. — XVI ст. (за списком XVIII ст.) // Русский филологический вестник. — 1910. — № 3–4.
- СЛТ** — Ганич Д.І., Олійник І.С. Словник лінгвістичних термінів. — К.: Вища шк., 1985. — 360 с.
- СЛТА** — Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. — М.: Сов. энцикл., 1966. — 607 с.
- Служ.*** — [Служебник]. Божественная літургія иже в стѣх наших Іоанна Златоустаго Василя Великаго и преждесвѣщеннаа. — Стратин, 1604 / Зберігається у Відділі рукописів ЛНБ, шифр ф. 3, № 62.
- См.Каз.*** — Казанье на честныи Погребѣ пречестного и превелебно(г) мужа и о(т)ца Леонтія Карповича... презь... Мелетія Смотриского о(т)правованое. — Вільна, 1620 / Зберігається у фондах Львівського державного історичного музею, шифр Сд 218.

- См.Кл.*** — Смотрицкий Герасим. Ключь цр(с)тва небесного и нашеє христіанское духовное власти нерішій узець. — Острог, 1587 / Зберігається у НБУВ.
- SP** — Słownik polszczyzny XVI wieku. — Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk: IBL, 1972. — Т. VI; 1973. — Т. VII; 1974. — Т. VIII; 1976. — Т. X; 1978. — Т. XI.
- СРЯ** — Словарь русского языка (XI–XVII вв.). — М.: Наука, 1975. — Т. 1; 1977. — Т. 4; 1981. — Т. 8; 1982. — Т. 9; 1991. — Т. 17; 1992. — Т. 18; 1997. — Т. 22; 2000. — Т. 23.
- СРФТ** — Бирих А.К., Волков С.С., Никитина Т.Г. Словарь русской фразеологической терминологии. — Mannheim, 1992. — 136 с.
- SS** — M.Arcta. Słownik staropolski. — Warszawa, б.р. — 999 с.
- SSLT** — Slovník slovanské lingvistické terminologie / Prof. A. Jedlička. — Praha: Academia, 1979. — 554 s.
- ССРЛЯ** — Словарь современного русского литературного языка: В 17 т. — М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1958. — Т. 7; 1960. — Т. 10; 1961. — Т. 11; 1962. — Т. 13; 1964. — Т. 16.
- СССУ** — Белей Л., Белей О. Старослов'янсько-український словник. — Львів: Свічадо, 2001. — 332 с.
- ССУМ** — Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. — К.: Наук. думка, 1977. — Т. 1; 1978. — Т. 2.
- СУМ** — Словник української мови: В 11 т. — К.: Наук. думка, 1970. — Т. I; 1971. — Т. II; 1973. — Т. IV; 1974. — Т. V; 1976. — Т. VII; 1978. — Т. IX; 1979. — Т. X; 1980. — Т. XI.
- SUP** — Słownik ukraińsko-polski / Pod red. S. Hrabca, P. Zwolińskiego. — Warszawa: PWN., 1957. — 832 s.
- СФАУМ** — Калашник В.С., Колоїз Ж.В. Словник фразеологічних антонімів української мови. — К.: Довіра, 2001. — 284 с.
- SFJP** — Skorupka St. Słownik frazeologiczny języka polskiego. — Warszawa, 1974. — Т. 1–2.
- SČFI** — Slovník české frazeologie a idiomatiky: Výrazy slovesné. A-P. — Praha: Academia, 1994. — 757 s.
- Т.** — Тимченко С. Историчний словник українського язика. — Мюнхен, 1985. — Кн. 1–2 (А-Ж). — 947 с.
- Тр.*** — Тріздїон Си єсть Тріпѣснецъ. — К., 1627 / Зберігається у Відділі рідкісної книги ЛНБ, шифр IV Ст.-388.

- Траг.п.*** — Вірші з трагодіи Христос пасхон Григорія Богослова. — Львів, 1630 // ЗНТШ. — Львів, 1914. — Т. СХVII–СХVIII. — С. 161–178.
- Тр.П.*** — Тріюдіон си естъ Трипѣснецъ сѣои Великои Патдесатницы. — К., 1631 / Зберігається у Відділі рідкісної книги ЛНБ, шифр IV Ст.-413.
- Тр.Ч.*** — Тріюдіон си естъ Трипѣснецъ сѣои великои четырдесатницы... — К., 1640 / Зберігається у Відділі рідкісної книги ЛНБ, шифр IV Ст.-434.
- ТСБМ** — Тлумачальны слоўнік беларускай мовы: У 5 т. — Мінск: ГРБСЭ, 1977. — Т. 1.
- ТУ*** — Торгівля на Україні. XIV – середина XVII століття: Волинь і Наддніпрянина. — К.: Наук. думка, 1990.
- УЄ № 31*** — Учительне евангеліє. — 3 території Бойківщини, к. XVI ст. / Зберігається у Відділі рукописів ЛНБ, ф. 72, № 31.
- УЄ № 32*** — Учительне евангеліє. — 1645 / Зберігається у Відділі рукописів ЛНБ, ф. 77, № 32.
- УЄ № 29515*** — Учительне евангеліє. — Устрики, I пол. XVII ст. / Зберігається у фондах Львівського національного музею, шифр Рк 29515 (429).
- УЄ № 29519*** — Учительне евангеліє. — 3 території Бойківщини, XVI ст. / Зберігається у фондах Львівського національного музею, шифр Рк 29519 (4231).
- УЄ Вол.*** — Волинське рукописне учительне евангеліє. — Володимир, 1571 // Волинский историко-археографический сборник. — Житомир, 1900. — Вып. 2.
- УЄ Кал.*** — Єв(г)ліє учительное албо Казанѧ на кождую Ндлю и Свата оурочистыѣ. Пре(з) С(т). Утца нѣшего Калліста... по грецку написаное, а тепе(р) повторє ново з^г грецкого и словенского языка на рускій переложеноє... повеленіє(м)... Петра Могилы... — Київ, 1637 / Зберігається у фондах Львівського державного історичного музею, шифр Сд 296.
- УЄ Трост.*** — Тростянецьке учительне евангеліє (Уривки). — 3 території Лемківщини, XVI ст. // Prace filologiczne. — Warszawa, 1931. — Т. XV, cz. 2.
- УИ*** — Университетские известия. — К., 1911. — № 2.

- Укр.п.*** — Українська поезія. Кінець XVI – початок XVII ст. / Упоряд.: В.П. Колосова, В.І. Крекотень. – К.: Наук. думка, 1978.
- УМ** — Українська мова: Енциклопедія / Редкол.: Русанівський В.М., Тараненко О.О., Зяблюк М.П. та ін. – К.: Укр. енцикл., 2000. – 752 с.
- Ун.гр.*** — Унія греків з костюлом римським. – Вільна, 1595 // Русская историческая библиотека. Литовська метрика. – Т. VII: Памятники полемической литературы в Западной Руси. – СПб., 1882. – Кн. 2. – С. 111–168.
- UČS** — Kurimský A., Šišková R., Savický N. Ukrajinsko-český slovník: П-Я. – Praha: Academia, 1996. – 1377 s.
- ФМЛ** — Фразеологія перекладів Миколи Лукаша: Словник-довідник / Уклад.: О.І. Скопненко, Т.В. Цимбалюк. – К.: Довіра, 2002. – 735 с.
- ФРБЕ** — Ничева К., Спасова-Михайлова С., Чолакова Кр. Фразеологичен речник на българския език. – София: Изд-во на българската академия на науките, 1974. – Т. 1. – 759 с.; 1975. – Т. 2. – 779 с.
- ФСУМ** — Фразеологічний словник української мови: У двох книгах. – К.: Наук. думка, 1999.
- Хрон.*** — Книга глаголемаа кроникъ, сиречь собраніе от многихъ лѣтописецъ (“Хронограф”). – Серед. XVII ст. / Зберігається в Російській державній бібліотеці (м. Москва), ф. 236, № 4.
- ЦДАК*** — Центральний державний історичний архів у Києві.
- ЦДАЛ*** — Центральний державний історичний архів у Львові.
- ЦДА Лен.*** — Центральний державний історичний архів у Санкт-Петербурзі.
- ЧИОНЛ*** — Чтения в историческом обществе Нестора Летописца. – К., 1894. – Кн. VIII; 1900. – Кн. XIV.

ІНДЕКС АНАЛІЗОВАНИХ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ⁶

- баяти сны – 178, 179
бити (бивати) чоломъ (челомъ)
|| чоломъ бити / ударити (кому, кому про що, кому від кого, на кого кому і без додатка) – 129, 130, 188, 192, 193
Богъ [святѣй] [душу] зъ сего [съ того, того] свѣта (света) взаль (збереть, збраль) || зъ сего свѣта [Пан] Богъ [душу] взаль (чию, кого) – 62, 64, 79, 169, 186
Богъ дастъ конецъ (кому) – 62, 64
боки полны (кому) – 178
болити (тривожитися) сердцемъ – 98, 99, 100, 160
брати / взяти (отримати) гору (над ким і без додатка) – 149, 185
брати въ руки (що) – 174
брати до рукъ [своихъ] (що) – 142, 171, 188, 191
брати похопъ – 172
брати (приходити) къ (ку) рукамъ [своимъ] (що) – 142, 143
броити дивы – 137, 141
быстрымъ окомъ – 184
быти на вдовемъ столцы – 33
быти на смертельной постели – 33, 61, 88
варити въ сердце (що) – 98, 100
варити и проливати (що) – 38
вдавати себе въ блудъ – 137, 141, 188
веречи на очи (кому що) – 182
вести линѣю – 32
вести рядъ – 172
вечера духовнаа – 179
взнести (вынести) вгору (що) – 127, 128, 129
взяти въ поличокъ – 182
взяти (вытагнути) душу – 115, 120, 191
взяти горло – 115, 118, 119, 190, 191
взяти за сердце || за сердце взяти (кого) – 111, 112
взяти подъ себе || на (подъ) себе (себѣ) брати (забирати) / взяти (взети, забрати) (що) – 142, 145, 146, 171, 191, 193
вкидати подъ лаву (що) – 92, 95
владнути собою – 91, 114, 182
вложити узду поста на себе – 91, 179
влѣпляти / влѣпити очи (в кого, у що) – 38, 147, 181
вмѣняти ни за што (кого) – 92, 97
внести на свою душу неправду и кривоприсяжство – 137, 139, 188
внимати собѣ || собѣ внимати – 112, 183

⁶ Дієслівні фразеологізми, побудовані за моделлю словосполучення, наведено в алфавітному порядку за дієсловами, інші — за початковим компонентом у структурі.

- возвратитися на путь спасенный – 177
- волати Госанна || Осанна волати (кому і без додатка) – 50, 127, 188
- волочити ногу – 90, 173
- волочитися по свету – 170
- востати оть мертвыхъ – 175
- впасти въ грѣхъ (въ злости, въ соблазнъ) впасти / упадати – 137, 138, 139
- впасти въ сонъ – 89
- всказати на пробу (кого) – 168
- взносити въ высоту рогъ – 182
- взрѣти въ себе – 113
- выбити (выпалити) на голову (на корень) (що) – 115, 116, 190, 191
- выбити зъ головы (що кому) – 32
- вывернути языкъ (на кого) – 178
- вывести подь мѣчь (кого) – 115, 124, 125
- выгнати съ памяти (кого) – 112, 178
- выдати головою – 168
- выдати на горячой крѣви (кого) – 167
- выдати (предати, сказати) на смерть (кого) – 115, 121, 122, 191
- выйти зъ рукъ || зъ рукъ выйти – 49
- выкидати на очи (на очи) || на очи (на очи) выкидати (выметати, вымѣтати) (кому що, що і без додатка) – 147, 173
- выливане слезъ || слезъ выланьс – 109
- выливати (выточити) [крывавин] слези (слезу) || [горкїи, горкобыстрии, гойнны, жаркїс] слези (слизи, лзы) выливати (выпускати, выпускаати, вытискати, изливати, проливати, точити) / выпустити (испустити) (над ким, з чого) – 106, 107, 108, 109, 189, 194
- вылити душу [свою] (перед ким) – 174
- вылупити очи || очи вылупити (кому) – 32, 181
- вынести гору – 149
- выпровадити на витерь (кого) – 115, 122
- выпускати / выпустити слезы – 48
- выпускати зъ усть [своихъ] (що) – 154, 157, 188, 193
- выпускати на свѣтъ (кого) – 91
- выпустити зъ головы (що) – 112, 180
- выпустити (испустити, пустити, спустити) духа – 61, 74, 160, 180, 186, 188, 191, 193
- выпускаати зъ [своихъ] рукъ (що) – 152, 171
- выпускаати / выпустити слезъ токи || слезъ токи выпускаати – 106, 109, 181, 188
- вырадитъ псїй кузь (кому) – 92, 94–95, 170
- вырнути на свѣтъ – 41
- вырывать (выдирати) / вырвати животь (кому і без додатка) – 25, 115, 119, 120
- вырывать / вырвати зъ (исъ) корене (що) – 149, 150
- вырыгнути [свою] душу – 61, 79, 191
- выскочити на широкий гостинець – 177
- высати кровь (кого) – 92, 93, 184
- высати съ палца (що) – 45, 133, 136
- выставити въ небо (що) – 127, 128

- выставити / выставовати на
 (предъ) очи (що, кому, кому
 що) – 40–41, 181, 183
 выставити небу – 127, 128,
 188
 выгнучати на шпыю (кого) – 170
 гнѣвъ спокоился – 113
 голова спадеть – 60, 69
 гризти горѣхи – 43
 гризти зуби – 91
 дати пироговъ березовыхъ
 (кому) – 174
 дати поличокъ || поличокъ
 дати (кому) – 32, 183
 дати хлосту (кому) – 167
 держати подь собою || подь
 собою имати (що) – 142,
 145, 146, 191
 держатися слѣда – 149
 добѣгти змѣреного кроку – 89
 дойти (дорости) лѣтъ || лѣтъ
 дойти (дорости) – 90, 185
 дойти свого кроку – 89, 90
 до [кръвавого] поту – 38
 доконати живота – 61, 89,
 191, 195
 душа съ тѣла выходить || вы-
 ходытъ душа зъ тѣла (кого і
 без додатка) – 62, 76, 77
 завазати уста || уста завазати
 (кому і без додатка) – 158,
 159, 190
 зажити горкихъ слезъ – 98, 105
 зайти въ голову – 111
 заливатиса [великими] сле-
 зами [густими] – 106, 109,
 188, 189
 замкнути губу || губу замкнути
 (кому) – 158, 159, 188, 190
 заснути сномъ смертельнымъ –
 61, 87–88, 194
 збавити (позбавити) горла
 (кого) – 115, 118, 119, 168
 збавити пульвеку (кому) –
 115, 122, 123
 збиратиса зъ душею ледве – 114
 збиратиса зъ розумомъ – 114, 173
 зводити / звести зъ розуму
 (кого, що) – 152
 зводити зъ дороги – 148, 173
 згладити (выгладити, збавити,
 звести) зъ (съ) [того, сего]
 свѣта (свита, света) (кого,
 що) – 115, 122, 123, 168, 191
 зровнати изъ землею || зъ зем-
 лею зровнати (що) –
 149, 150, 184, 185
 ити во слѣдъ (кого) – 149
 ити (выходити) / прийти на
 тотъ свѣтъ || на тотъ свѣтъ
 прийти – 62, 82, 83
 ити (зступовати) въ гробъ || въ
 гробъ положитися – 61, 72,
 180, 186, 191, 195
 ити (отийти) къ Богу (до
 Бога) – 25, 60, 61, 63, 194
 карати (зголдovati) мечемъ
 (від кого і без додатка) –
 115, 124
 карати / скарати горломъ (на
 горле) (кого і без додатка) –
 66, 115, 118, 119, 169
 кгласкати (чесати) слухи
 (кого чим) – 48
 кинути окомъ (на що) – 147
 кинути руки (на кого) – 170
 кланяти (скланяти) главу
 (кому, перед ким) – 42, 129,
 131, 188
 класти на уста [свои] палець –
 159, 176
 класти (наставовати, ставити,
 тратити, важити) / положи-
 ти (положыти, втратити,
 стратити, понести) горло
 [свое] – 61, 66, 67, 68, 190
 клопотати голову – 152

- колоти очи (увъ очи) || очи коло-
 ты (кому, кого) – 41, 147, 148
 колотити водою – 148
 кривити око – 181
 крушити внѣвечъ (що) – 149, 150
 кувати лєсть въ сердци – 45,
 133, 134
 куклювати праздными сло-
 весы – 45, 133, 136, 176
 лєчь въ стыду – 114
 лудити свѣтомъ || свѣтомъ (све-
 томъ) лудити (баламутити) –
 45, 133, 135, 191, 194
 мати въ сердцу (що) – 111, 112
 мати вымову (до чого) – 113
 мати (держати) въ горсти (въ
 грѣсти, въ рукахъ) [своей,
 своихъ] (кого, що) – 142,
 143, 171, 191
 мати лета || лѣта мати – 90, 184
 мати око (на кого) – 148, 179
 мати [свой] крестъ – 98, 104,
 189
 метати жеребій || жеребей мета-
 ти (між кого, о що) – 151, 171
 мѣти въ устахъ [своихъ] (кого) –
 154, 189, 190
 мѣти за выграную – 149
 мѣти сокрушенное сердце –
 98, 102
 мѣти [у събѣ] бѣса || бѣса има-
 ти (мати) – 137, 139, 189
 наложити [тажкій] камень на
 срдце [свое] – 98, 102, 192
 наложити головою – 61, 69, 70
 напитися съ горькой чаши – 98,
 105
 наступати на каркъ (кому) – 43,
 152, 182
 насытитися крѣве людской – 114
 не брати гроша – 173
 не видати въ очи [свои] (кого,
 що) – 151, 183
 не вступовати ногою – 170
 не выпливало съ памети (що) –
 111
 не выпускати зъ мысли серд-
 ца (чого) – 181, 186
 не выпускати изъ усть и зъ
 ума (що) – 50, 181, 186, 193
 не дати себѣ на губѣ грати – 153
 не достає во лбе (у кого) – 113
 не зостанєть камень на каме-
 ни – 149, 150
 не мати дѣла || дела не мати
 (до чого) – 171
 не мати лєть || лєть не мати –
 92, 185
 не (нѣ) мати где голову (главу)
 склонити (поклонити) – 180,
 184, 186
 не (нѣ) мати ровного собѣ – 114
 не спустити зъ очью (кого) – 148
 не стоаль сонъ на очахъ – 92, 176
 нога станула на правотѣ – 114
 носити во адѣ чрева (що) – 113,
 177
 нѣ мати конца и значала – 91
 нѣ мати сердца || сердца не
 мати (до кого) – 183
 обернути въ попелъ (що) – 151,
 170
 оборочати внѣвечъ || внивечъ
 обернути (що) – 115, 116, 117
 оганяти мухи – 38
 око слезы проливаєть – 106
 омывати слезами (що) || слезами
 (слъзами) умывати (вмывати,
 омывати) (що) – 106, 110
 отворити губу (проти кого, на
 що) – 154, 155, 190
 отворити книги совѣсти – 177
 отдавати / отдати (поотдавати)
 [Пану] [Богу] духа [своего] –
 61, 75, 160, 188, 189, 191, 194
 отдаватися Богу – 61, 63, 188,
 192
 откинати от себе (кого) – 92, 97

- отрыгнути хулу (на кого) – 50, 92, 96, 192
- отскочити помысломъ (від кого) – 114
- падати (упадати) / пасти на колѣна (на лиці) (перед ким і без додатка) – 129, 132
- печатати / запечатати горломъ (своимъ) – 61, 67
- пити горкую чашу – 98, 105
- погубити голову – 180, 186
- подносити [на високоць] бровь – 148, 175
- пожегннатися зъ (съ) тымъ свѣтомъ (святкомъ) – 62, 84, 195
- пожегнати (пожегнати) свѣтъ тотъ (сей) – 61, 84, 191, 195
- пожити смерти – 61, 87, 191
- поити зъ вѣтромъ – 151, 174
- покладати голову [свою] (кости [свои]) – 61, 69, 70, 71, 190
- покладати кохане (в чому) – 112
- покланати / поклонити (преклонити) колѣна (колѣнѣ) (лице) (кому, ко кому і без додатка) – 129, 132
- положити душу [свою] – 61, 80, 175, 180, 186, 194
- понести кий на себе – 167
- понести крестъ ([своє] бремя) || [вѣрній] крестъ (бремя [своє]) понести – 98, 104
- поручити (отдати) душу в руки (в руки) Богови (милосердия Божого) – 50, 63, 78
- порыватися зъ мотыкою на солнце – 174
- посыпати голову [свою] попельомъ – 98, 105
- предаватися гробу – 61, 72
- предати (поддати) мечу (кого і без додатка) – 48, 115, 124, 125, 188, 194
- предатися на смерть – 61, 86, 191
- прийти (выйти) на свѣтъ || на [сесь] свѣтъ приходити / прийти (показатися, появилися) – 50, 55, 56, 57, 58, 190–191, 192
- прийти до баченя – 113
- принати Духа Святого – 179
- припадати до колѣнѣ (кому) – 49
- приправити (набавити, поднати) смергъ (смерти) (кого і без додатка) – 115, 121, 191
- приправити о горло || о горло приправити (стати) (кого, кому) – 115, 118, 191
- приходити въ глубину грѣховъ || въ глубину злостій впасти – 137, 138, 139, 179, 188, 192
- приходити до (въ) себе – 91
- приходити до головы – 113, 180, 193
- приходити до лѣтъ – 89
- провадити на [свой] млынъ воду – 153, 193
- провадити (опровожати) до гроба (гробовъ) (кого) – 184
- проливати кровъ (чию за що, кого) – 66, 115, 125, 126
- пускати страхъ || страхъ попушати (кому, на кого) – 184
- пустити на шротъ губу (на кого) – 154, 156, 188
- пушати въ очи мглу (кому) – 45, 133, 134, 179, 188, 194
- пушатися духа – 60, 74
- розвазатися зъ животомъ – 61, 89
- роззѣвити губу (до кого) – 154, 155, 190
- розлучити душу съ тѣломъ – 61, 78, 169

- розлучитися (ростатись) зь свѣтомъ – 61, 84, 175, 188
 сердце возрадується – 50, 112, 181
 сердце крається (від чого) – 50, 97, 101
 сердце чуеть – 49, 114, 174
 сердце щиплетъ (у кого) – 97, 99, 193
 серье умираеть (кому від чого) – 97, 101
 сказувати на горло || на горло (на горьле) всказывати (карати, судити) / всказати (кого) – 115, 118, 119, 168, 169, 191
 скарати презь мечь (кого) – 115, 123, 124, 168
 скипѣти кровію – 91
 скреготати зубами – 114
 смерть у зубы гледить (кому) – 63, 85
 смерть стоить (перед ким) – 60, 85
 совѣсть гризеть (кого) – 97, 103, 191, 195
 сокрушати сердце [свое] – 98, 102
 сокрушити голову (кому) – 115, 116, 190, 192
 сонь морить (кого) – 89
 спати въ тѣнѣ смертной – 61, 88, 160
 спати вѣчне – 61, 88
 сплывати зь розуму – 49, 111
 сплынуло съ памяти (що) – 112
 сплынути (сплыти) кровію (кровію, кровію) – 61, 71, 188
 спустити до рукъ (кому) – 144
 ставатися горкостю въ горлѣ (кому) – 150
 стати зь мечемъ – 45
 стати костью въ горлѣ – 150
 стати предъ судомъ Божиимъ – 61, 65
 стерти голову (чому) – 115, 116
 стлати лисомъ (перед ким) – 152, 179
 стогнати сердцемъ – 98, 103, 188
 стояти въ упоре своємъ – 153
 стояти на пути пространномъ и погибельномъ – 137, 140, 177, 188
 стратити благочестіе – 177
 стратити мову – 159
 страхъ огорнулъ (кого) – 38
 строити смѣшки (смѣхи, смѣхъ) (з кого, з чого) – 92, 95
 строити игрища (з кого) – 92
 сходити (отходити) / зойти (отойти, преставитиса) зь (съ) того (сего) свѣта || зь (изъ, съ) [того (сего)] свѣта [смертью] сходити (отходити) / зыйти (зойти, пойти, сойти) – 62, 81, 82, 83, 175, 186, 189
 сѣдити высоко – 178
 ткнути въ сердце (що) – 111
 тѣла предаются хробакамъ на зѣдѣнїя гробовымъ – 73, 180, 192
 уйти головою – 150
 уклонитися на сонь – 89
 улѣзти въ одежду (кого) – 153
 умъ помрачився – 111, 174
 уплутатися въ ложь – 133, 134, 188
 устагнути азыка [своего] – 159
 утекти зь душею – 150
 учинити зь живого мертвого – 168
 учинити рахунокъ совѣсти – 179
 хвататися вишью || вишью фататиса (хататиса) – 150, 151
 ходити паномъ – 148, 174
 яко при незуполномъ розуме быти – 170
 якъ въ маслѣ плывати – 178

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

ББК Ш 141.4-33

УДК 811.161.2'373.7"15/16"

Ч 461

Черевко Ірина. Фразеологія пам'яток української мови XVI–XVII ст.: семантика, структура, стиль. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2013 (Серія “Історія мови”). – 236 с.

У монографії вперше в українському мовознавстві системно досліджено фразеологію різних за стилями українських пам'яток XVI–XVII ст., виявлено її багатство, визначено джерела та шляхи її формування. На базі фактичного матеріалу (понад 500 фразеологізмів) класифіковано фразеологічні одиниці в ідеографічному аспекті, розглянуто найпродуктивніші фразеосемантичні групи, семантичні ряди та структурні моделі, які формують фразеологізми на позначення фізичного та психоемоційного станів людини, її поведінки та мовленнєвої діяльності. Здійснено порівняльний аналіз зафіксованих фразеологізмів з аналогічними та ідентичними фразеологічними одиницями інших слов'янських літературних мов, простежено їхній історичний розвиток, частотність використання фразеологізмів у різних стилях української мови XVI–XVII ст., визначено системні зв'язки у фразеології.

Комп'ютерна верстка – Наталя Хобзей
Дизайн обкладинки – Михайло Москаль

Надруковано у поліграфічному центрі
Видавництва Львівської політехніки
вул. Ф. Колесси, 2, Львів, 79000